

პატა ცხალია

ონომასტიკური კიუბანი

I

გამომცემლობა „უნივერსალი“
თბილისი 2017

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართული ენის ინსტიტუტთან არსებულმა ქართველური ონომასტიკის სამეცნიერო-კვლევითმა ცენტრმა მოიპოვა რუსთაველის ფონდის სამწლიანი გრანტი „ქართველური ტოპონიმია“ (2009-2011 წლები). „ცენტრის“ თითოეულ მეცნიერ-თანამშრომელს უნდა წარმოედგინა მისთვის გამოყოფილი (მშობლიური) რეგიონის ტოპონიმის სრულად აღწერა და მოპოვებული მასალის ენობრივი და გარეენობრივი ანალიზი. გრანტის შემსრულებელს ყოველი კვარტლის ბოლოს უნდა წარედგინა ნაშრომი გრანტით გათვალისწინებული სამეცნიერო-საკვლევო თემისა.

წინამდებარე „ონომასტიკური ძიებანი – I“ მოიცავს პროექტის III და IV კვარტლის სამეცნიერო-კვლევითი ამოცანების პასუხებს (III კვარტალი: სამეგრელო-სამურზაყანოს ტოპონიმია ქართველ და არაქართველ ავტორთა ჩანაწერების მიხედვით; IV კვარტალი: სამეგრელო-სამურზაყანოს ტოპონიმის ფონეტიკური ანალიზი).

რედაქტორები: რამაზ ქურდაძე
მაია ლომია

რეცენზენტები: მურად კემულარია
რევაზ ძნელაძე
იგორ კეკელია

© პ. ცხადაია, 2017

გამომცემლობა „უნივერსალი“, 2017

Tbilisi, 0179, i. WavWavaZis gamz. 19, ☎: 2 22 36 09, 5(99) 17 22 30

E-mail: universal@internet.ge; universal505@ymail.com

ISBN 978-9941-26-023-0

თავი პირველი

I

სამეზრელო-სამშრობანოს საისტორიო ტოპონიმია
(შუა საუკუნეების უცხოენოვან წყაროებსა და XIX-
XX სს მკვლევართა ნააზრევში)

ტოპონიმური მასალის მეცნიერულ ანალიზს ორმაგი ფუნქცია აკისრია: **შინაენობრივი** (ანუ გრამატიკული) და **გარეენობრივი** (ისტორიულ-პოლიტიკური). სწორედ ამ გარეენობრივი ანალიზის შედეგებით დაასკვნეს ევროპელმა მკვლევარებმა, რომ ტოპონიმია არის: ა. „მიწისზედა არქეოლოგია“; ბ. „წარსულის მატრიანე“; გ. „დედამიწის ენა“ და სხვ. ასეთი დასკვნების მოსაპოვებლად საჭიროა თითოეული გეოგრაფიული სახელწოდების ღრმად შესწავლა ისტორიული, სოციოლოგიური, გეოგრაფიული, კულტუროლოგიური, საკულტორელიგიური... ასპექტებით. ერთი საამისო მაგალითი: ჩვენს დედაქალაქს რამდენიმე უცხოენოვანი ტოპონიმი შემორჩენია: არაბული **ისანი** „ციხე“, არაბულ-სპარსული **ავლაბარი** „სასახლის მიდამო“, სპარსული **სეიდაბადი** და სხვ. ასევე: მთიან სამეგრელოში რამდენიმე ათეული სვანურენოვანი გეოგრაფიული სახელწოდებაა შემორჩენილი, რაც ადასტურებს პტოლემეაიოსის (ახ. წ. II საუკუნე) ცნობას, რომ კოლხეთში ცხოვრობდნენ „სვანო-კოლხოი“ (ე.ი. კოლხი სვანები). აფხაზი მკვლევარები „ამტკიცებენ“, რომ სამურზაყანოში სოფლის სახელწოდება **ღუმურიში** აფხაზურია, რადგანაც წარმოქმნილია აფხაზური ოიკონიმური შ სუფიქსით (მაგრამ საწარმოებელ ფუძე **ღუმირს** აფხაზურობა ვერ დააბრალებს). კიდევ მეტი: ირმა ანქვაბი „ღარწმუნებუ-

ლია“, რომ -ში ოდენ აფხაზური სუფიქსია, რაც ფართო-დაა გამოყენებული „ისტორიული აფხაზეთის მთელ ტერიტორიაზე სოჭიდან ქუთაისამდე“. სინამდვილეში **ღუმირ** სვანური სიტყვაა (სვანურ ენაში ღუმირ მცენარის სახელია, აღნიშნავს ნაძვს და ამიტომ დარქმევიან ღუმურ-იში, სადაც -იში მეგრულ-სვანური სუფიქსია).

ჩვენი მიზანიც ამჯერად ასეთია: ქართულ და არა-ქართულ წერილობით წყაროებსა და თანამედროვე მეცნიერებათა მიერ ამა თუ იმ ტოპონიმის მისამართით გაწეული ენობრივ-ისტორიული კვლევა-ძიების წარმოჩენა.

„უცხოელთა ჩანაწერებში“ ძირითადად იგულისხმება შუა საუკუნეების მისიონერთა, მოგზაურთა და ელჩთა ჩანაწერები: დღიურები, შთაბეჭდილებანი, სამშობლოში გაგზავნილი წერილები (ავტორები: იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი, ჟაკ ფრანსუა გამბა, დონ კრისტოფორო დე კასტელი, მაკარი ანტიოქიელი, ევლია ჩელები, სტოლნიკი ტოლჩანოვი და დიაკი იევლევი, ჟან შარდენი, ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერე და სხვ.). ქართული წყაროებიდან მეტად მნიშვნელოვანია „ქართლის ცხოვრება“ და „ქართული სამართლის ძეგლები“, ვახუშტი ბატონიშვილის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, XIX-XX საუკუნეების ცნობილი მეცნიერნი... სწორედ ამ სხვადასხვა მიმართულების წყაროთა ჩვენებანი უზრუნველყოფენ სამეგრელოს თითქმის ორასამდე ტოპონიმის ერთგვარ ისტორიას.

P.S. გამოყენებული ლიტერატურა წარმოდგენილია ორ ნაწილად: ა. უცხოენოვანი წყაროები (მისიონერთა, მოგზაურთა, ელჩთა ჩანაწერები); ბ. აფხაზურენოვან მეცნიერებათა ნაშრომები, ქართულენოვანი საისტორიო წყაროები და სამეცნიერო-საკვლევი შრომები.

ტოპონიმთა ლექსიკონი

აბაშა. არქანჯელო ლამბერტის მიხედვით, მდ. აბაშა, რომელიც კავკასიის მთებიდან ჩამოდის, ერთვის შავ ზღვას (ლამბერტი, 1991, გვ. 12). (შენიშვნა: სინამდვილეში აბაშა ტეხურის მარცხ. შენაკადია); „აბაშა ძველად შეიძლება იყოს სტრაბონის გლაუკოსი, რომლის შესახებ იგი ამბობს, რომ ცხენისწყალთან ერთად ფაზისს ერთვისო“ (ლამბერტი, იქვე, გვ. 162). სახელწოდება აბაშას წარმომავლობასთან დაკავშირებით რამდენიმე მოსაზრებაა გამოთქმული. ყურადსადები ჩანს ი. კეკელიას ასეთი ეტიმოლოგია: „ამოსავალია სპარსული სიტყვა **აბჩა**, რაც ნიშნავს პატარა წყალს, პატარა მდინარეს“ (კეკელია, 2011, გვ. 18, 20). მაგრამ როგორ აღმოჩნდა სპარსული სიტყვა სამეგრელოში?

მდინარე და სოფელი აბაშა მოხსენიებულია ჟაკ ფრანსუა გამბას „მოგზაურობაში“: „სახარბედიოს საგუშაგოდან გვიან საღამოს გამოვედით და მხოლოდ ნაშუალამევს მივადწიეთ აბაშის პოსტს“ (გამბა, 1987, გვ. 126). ამის შემდეგ მოგზაურებს გადაულახავთ მდ. აბაშა და გასდგომიან გზას სოფ. მარნისაკენ... „აბაშასა და მარანს შუა ოცდაშვიდი ვერსის გავლას ერთი საათი მოვანდომეთ“ (ლამბერტი, იქვე, გვ. 129). აბაშა პატარა მდინარეა რიონის შემდეგ. მოედინება მთიდან და უერთდება შავ ზღვას (გიულდ., 1962, გვ. 321). სინამდვილეში, როგორც ზემოთ აღინიშნა, აბაშა არის ტეხურის მარცხ. შენაკადი. საერთოდ კი, აბაშას სტრაბონი უწოდებს **გლაუკოსს**, არიანე – **ქარიესს**, ხოლო პტოლემეაიოსი – **ქარიტუსს**. ამასთან დაკავშირე-

ბით შარდენი აღნიშნავს: „სამეგრელოს მდინარეების ძველი და ახალი სახელები მე განგებ მოვიტანე, რადგან ისტორიკოს-გეოგრაფები მათ არასწორად აღნიშნავენ“ (შარდენი, 1975, გვ. 110). აგათიას მიერ (IV ს.) დასახელებულ მდინარე კატაროსს ს. ყაუხჩიშვილი აიგივებს აბაშასთან (ჯოჯუა, 1976, გვ. 438). „ქართლის ცხოვრებაში“ მურვან ერუს ლაშქრობის აღწერისას დასახელებულია აბაშა. „ქართლის ცხოვრების“ ლეგენდებს იმეორებს ვახუშტიც: „მოიქცა რა ანაკოფიიდან მურვან ერუ... მოაშთო ამან პ~ჩ აბაშა და მიერთგან აბაშა“ (ვახუშტი, 1973, გვ. 776). კ. ჰანი დარწმუნებულია, რომ ამ მდინარეში ჩამხრჩვალა მურვან ერუს 8 ათასი აბასი (აბაში). (იხ. ჰანი, 1909, გვ. 2). ძველ ქართულში აბაშა//ჰაბაში აღნიშნავს აბაშელს, ხოლო აბაშეთი – ეთიოპიას (სარჯველაძე, 2001, გვ. 5, 286). საერთოდ, სახელწოდება აბაშის განმარტება-სემანტიკა და მოტივაცია დამაჯერებელი აღარაა.

აზუბია. 1640 წლის 23 მარტს რუსთა ელჩები ელჩინი და ზახარევი გასულან „ და იმავე დღეს ჩასულან „В Азыний“, ხოლო იქიდან გასულთ ბანძამდე მიულწევიათ. ლოკალიზაცია არაა დადგენილი.

ათანგელო. როგორც ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერე (იმოგზაურა კავკასიაში 1831-34 წწ.) აღნიშნავს: ათანგელო ერქვა რუსების მიერ ენგურის მარჯვ. ნაპირზე, უწინდელი ბერძნული ქალაქის ადგილზე და-არსებულ მცირე ციხესიმაგრეს. ათანგელოს ციხესიმაგრე იდგა იმ ადგილას, სადაც ენგური ორ ტოტად იყოფა და თითოეული მათგანი ზღვას შეერთვის ცალცალკე... ნანგრევების ირგვლივ არსებობს სოფელი ათანგელო. ძველ ავტორთაგან მხოლოდ არქანჯელო ლამბერტი მოიხსენიებს ამ ადგილს და უწოდებს მას სათანჯს (მონპერე, 1937, გვ. 163). სათანჯოს

ციხესიმაგრე სათანჯოს მთაზე, ენგურის მარჯვ. ნაპირზე, ჭუბურხინჯთან... იგი აგებულია VIII-IX სს-ში.

ალერტკარი. სოფელი და სოფლის საკრებულო ოდიშის პლატოზე, მდ. ყულიწყარის ზემოთში, ყულიშკარისა და კორცხელის საკრებულოებს შორის. ზ. დ. 240 მ. ზუგდიდიდან 10 კმ. შედიოდა ყულიშკარის თემში. 1936 წელს რევოლუციონერ გრიგოლ როგავას ხსოვნის უკვდავსაყოფად ეწოდა გრიგოლიში (ხოლო ყულიშკარს – ორჯონიკიძე). ისტორიული სახელი დაუბრუნდა 1990 წ. სოფლის ცენტრში დგას ეკლესია ალერტის სახელობისა. ხალხის რწმენით, ალერტი უფრო ძლიერი ხატია, ვიდრე ყული ყულიშკარში და უგურყელი – საჭურღულიოში. შდრ.: „აღორტობა – საღვთო სალოცავი. დაურწყებას ოჯახის თითოეული წევრისათვის იკვლება თითო ყვერული: დაკურთხებისა და ღოცვის შემდეგ თითოეული თავის კერძს სჭამს" (გ. ბერიძე); ალერტობა იყო სახალხო დღესასწაული გაზაფხულსა და შემოდგომაზე. ოჯახის სიკეთეს, სიუხვესა და ბედნიერებას სთხოვდნენ ალერტის წმინდა გიორგის როგორც სოფ. ნოღაში (მარტვილის რაიონი), ისე მთელს სამეგრელოში (გ. ელიავა). მ. კვირტია კი აღნიშნავს: ალერტის ხატი ესვენა და დღესაც ასვენია სენაკის მუნიციპალიტეტის სოფ. ფოცხოს ეკლესიაშიც, რომელსაც აგრეთვე ალერტის ეკლესია ეწოდება. იქვე სრულდებოდა საკულტო დღესასწაულიც ყოველი წლის 23 აპრილსა და 10 გიორგობისთვეში (ძვ. სტილით). ალერტობა ამავე დროს ტარდებოდა ჩხოროწყუს რ-ნის სოფლებში – თაიასა და ზუმში (კვიმატი, 2001, გვ. 132). საქმე ისაა, რომ ალერტობა – წმინდა გიორგის დღესასწაული, ამავე დღეებში აღინიშნებოდა ქ. წალენჯიხაშიც (ალერტხარჩილე ბორცვია ქ. წალენჯიხაში. იხ.: ცხადაია, 2004, გვ. 14) და ზუგდიდის რ-ნშიც, ამჟამინ-

დედ სოფ. ალერტკარში. აქაური ხანდაზმულების გადმოცემით, ალერტის ხატი აფხაზეთიდან ჩამოუტანი-ათ ანთელავებს და მეხატულეებიც, ე. ი. მნათეები, სწორედ ამ გვარიდან ამოირჩეოდა. 10 ნოემბერს ალერტკარიდან 20 კმ-ზე ყულიშკარში, ყულის „ჟინი ანთარის“ სალოცავზე, იკვლებოდა „ანთარხოჯი“ და მისი ხორცის ნაწილი ალერტის ხატთანაც მიჰქონდათ.

ალერტის ეტიმოლოგიას მრავალი მკვლევარი შეჰხებია (ივ. ჯავახიშვილი, ნ. მარი, ი. ყიფშიძე, ს. მაკალათია, თ. ოჩიაური, ნ. წულეისკირი, გ. ელიავა, აბ. ტულუმი, ო. ხუხუა...). მათი ერთი ნაწილი „ალერტს“ ეტიმოლოგიურად აკავშირებს აფხაზურ-მეგრულ ანთართან (საქონლის მფარველი ღვთაება), ანატორთან („წმინდა“ ნადირის – ჯიხვის, არჩვის, შვლის და სხვ. გარეული ცხოველის მფარველი ღვთაება ხევსურეთში), თურქულ ალაჰპერდთან... სხვები კი აღმოსავლურ სამყაროსთან ან კიდევ მცენარეთა კულტთან (მდრ.: ს.-საბა ორბელიანი: ალერტი „ნედლი თივა“) და სხვ. ეთნოლოგ დ. ჭითანავას დასკვნით, **ალერტი** კომპოზი-ტია და შედგება ორი სიტყვისაგან **-ალი** „ნათება, სიკაშკაშე“ და **ერტი** (← ეტლი) "ვარსკვლავი, პლანეტა", ე.ი. ალერტი არის წარმართობისდროინდელი თეონიმი. იგი მნათობთა კულტის გამოძახილია და ნიშნავს „კაშკაშა მანათობელ ვარსკვლავს". დროთა განმავლობაში ეს წარმართული კულტი-ღვთაება ქრისტიანულ სალოცავად ქცეულა" (ჭითანავა, 2001, გვ. 111-120). იმერული ვარიანტი: ალიორტობა. ი. ყიფშიძე აღნიშნავს, რომ ალერტი არის აღმოსავლური ალაჰპერდის შემოკლებული ვარიანტი. გადმოცემით, ალარტი (და არა ალერტი) ქრისტიანობამდელი რელიგიური კულტია.

ხალხური ეტიმოლოგია კი, რომელიც გავრცელებულია მარტვილის მუნიციპალიტეტის სოფ. კიწიასა და

სოფ. ნოღაში, ასეთია: მტრის თავდასხმის გამო ხალხი ტყეში გახიზნულა. გამოქვაბულში თავშეფარებულებს ჩამორჩენილი თანასოფელისათვის დაუყვირიათ, „ათაში ალერტი“ („აქეთ გამოიქეცი“). ამიტომ დარქმე-
ვია ალერტი.

დაბოლოს, ალერტის სიძლიერეზე მეტყველებს მეგრელთა შორის გავრცელებული ერთი ასეთი წყევლა: ნორდიშ ჯვარამქ, ყული, ალერტი დო ქიაჩიქ გეშგოხოთუა („ნორდიშ ჯვარამმა, ყულმა, ალერტმა და ქიაჩმა ამოგადოსო“). (ნორდიშ ჯვარამი არის სალოცავი ცაცხვი ნორდიშში, რაც მარტვილის რ-ნის სოფ. ნობულევეშია).

1886 წლის საკომლო აღწერის ცნობარის („...“, , 1893 რ.) მიხედვით, ყულიშკარის სასოფლო თემში შედის სოფლები: ალერტიშკარი, ყულიშკარი, უჩაშონა. ზუსტად იგივე ვითარებაა „საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის“ პირველ გამოცემაში (1930 წ.) ზუგდიდის რაიონის ყულისკარის სასოფლო საბჭოში შედის იგივე სოფლები, ოღონდ „ალავერდისკარი“ გადმოცემულია ფორმით „ალავარდისკარი“ (რუს.
). იმ პერიოდში ალავარდისკარში ცხოვრობდა 109 კომლი (509 სული. ყველა ქართველი). საკუთრივ ალერტკარი (ანუ, როგორც ხალხი განმარტავს, ალერტის ხატის სამყოფი ეკლესია) მდებარეობს სერზე, სოფლის ცენტრში. ეს ეკლესია აუშენებია ეგნატე როგავას XIX ს-ში.

ანაგრია, ანარგია, ანაკრია. იხ. ანაკლია.

ანაკლია – სოფელი შავი ზღვის პირას, მდ. ენგურის შესართავის მარცხ. მხარეს სოფ. თიქორამდე. ანაკლიის თემის საკრებულოს ცენტრი. ზ.დ. 3 მ. ზუგდიდიდან 30 კმ. არის ზღვის კლიმატური კურორტი. სოფლის ტერიტორიაზე გათხრილი დიხაგუქუბები

(ხელოვნური ბორცვები) ცხადყოფს, რომ ჯერ კიდევ 5000 წლის წინათ კოლხთა სამეურნეო-სამიწათმოქმედო კულტურა და ხელოსნობა მაღალ დონეზე იდგა. ანაკლიის ერთ-ერთ დიხაგუძუბაზე აღმოჩენილია ძვ. წ. VI-V სს. აგებული კოლხური საცხოვრებელი ნაგებობა ჯარგვალის (მრგვალი ძელებისაგან ნაგები შენობა) ნაშთები, ბერძნული კოლონიზაციის წინა პერიოდის კერამიკა აღმოჩნდა როგორც ანაკლიაში, ისე ყულევში, ჭალადიდში, საქორქიოში. პროფ. ნ. ლომოურის ვარაუდით, **ნეაპოლისი**, რომელსაც ასახელებს პტოლემეოსი (ახ.წ. II ს.), მდებარეობდა ენგურის შესართავთან, ამჟამინდელი ანაკლიის ტერიტორიაზე.

შუა საუკუნეებში ანაკლია შავიზღვისპირეთის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საპორტო-სავაჭრო ქალაქი იყო. XVII საუკუნის ფრანგ და იტალიელ მისიონერთა თუ მოგზაურთა აზრით, ანაკლია ძველ დროში არსებულ ჰერაკლეს წარმოადგენს (როგორც სტრაბონის გეოგრაფიდანაა ცნობილი, ჰერაკლეა ზღვისპირა ქალაქი პონტოს სამეფოში). ანაკლია დატანილია იტალიურ, ფრანგულ, თურქულ რუკებზე (ტულუში, 1991, გვ. 5-6). მ. თამარაშვილის ცნობით, ლუი გრანჟიე 1615 წლით დათარიღებულ წერილში ანაკლიას მოიხსენიებს ჰერაკლეს სახელით (სხვათა შორის, ეს წერილი არის უძველესი წერილობითი წყარო, რომელშიც ანაკლია პირველადაა დასახელებული). ლევან II დადიანის დროს ანაკლიაში იდგა მისიონერების სახლი და მონასტერი. იტალიელი მისიონერის – დონ ქრისტეფორე კასტელის (იმყოფებოდა დას. საქართველოში 1634-1654 წლებში) ერთ-ერთ ნახატს (აღბომში №473) აქვს წარწერა: "ჩვენი პატრების ნავი სოფელ ანაკლიაში". 1675 წელს რომის პაპისადმი გაგზავნილ წერილში პატრი ძამპი ასა-

ხელებს ანაკრიასა და არკამას (თამარაშვილი, 1902, გვ. 204-205).

ანაკლია დატანილია კასტელისავე რუკაზე „კოლხეთის ანუ სამეგრელოს რუკა“ (რუკის ზემო მარცხენა კუთხეში წარწერაა: „კოლორიდან მოკიდებულ რიონამდე კოლხეთის, ანუ დღეს სამეგრელოდ წოდებული ქვეყნის აღწერილობა“). (კასტელი, თბ., 1976, გვ. 187, სურათი №524). 1670 წელს ოდიშს სწვევია ფრანგი მოგზაური ჟან შარდენი და დაუტოვებია ეს ქვეყანა ანაკლიიდან მიმავალი ნავით. ფრანგი მოგზაური ჟაკ ფრანსუა გამბა, რომელიც 1823 წლის 6 (18) ივნისს ფრეგატით გამოსულა სოხუმიდან, მოგზაურობის დღიურში წერს: "მეორე დღეს დილაადრიანად უკვე ანაკლიაში აღმოვჩნდი. იგი პონტოს სამეფოს ძველი ჰერაკლეას ერთ-ერთი კოლონია გახლდათ. ეს ნავსადგური გაშენებულია აჯისა და ენგურის შესართავთან. ძველად იგი ტრაპიზონსა და კონსტანტინოპოლთან ძალზე მნიშვნელოვან ვაჭრობას აწარმოებდა, რაც ძირითადად ტყვეთა სყიდვას ემყარებოდა" (გამბა, 1987, გვ. 94). ანაკლია, ისევე როგორც ჩხარი, ჩიხორი, რუხი, ფოთი, XVII საუკუნის დას. საქართველოში ცნობილი სავაჭრო ცენტრი იყო (ნარკვევები, 1973, გვ. 178).

შვეიცარიელი პროფესორი, საქართველოს გეოლოგიის პირველი მკვლევარი ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერე, რომელმაც 1831-34 წწ. იმოგზაურა შავი ზღვის ჩრდ. სანაპიროზე, აღნიშნავს: "როდესაც მივცურავდით ენგურის შესართავის სიახლოვეს, ამ ჩქარი მდინარის მარცხენა ნაპირზე თვალი მოგკარი ანაკრიას, ბერძენთა ჰერაკლეას, მისი ძველი ნანგრევებით" (მონპერე, 1937). გიულდენშტედტიც წერს: "ანაკლია, ციხე ენგურის შესართავთან" (გიულდ., 1962 გვ. 325).

XIV-XV საუკუნეებში ანაკლია იტალიური ქალაქი-სახელმწიფო გენუის (ჯენუის) ციხესიმაგრეა. ზოგი მისიონერის (ჯოვანო ჯულიანი და ლუკა, არქანჯელო ლამბერტი და სხვ.) ცნობით, ანაკლიაში უწინ საეპისკოპოსო ტაძარიც კი ყოფილა. არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან რუკაზე (1654 წ. პარიზის ეროვნული ბიბლიოთეკა) „კოლხეთი ანუ დღევანდელი სამეგრელო“ ენგურის შესართავთან წარწერილია ანარკია (Anarghia), ანუ ჰერაკლეა (Heraclea). ტიმოთე გაბაშვილის მიერ შედგენილ ლიხთიმერეთის რუკაზეც (XVIII ს.) აღნიშნულია ანაკლია, რომელსაც ერთვის შენიშვნა: „ანაკლიის ციხე თათართ უჭირავს“. XVIII ს-ში ანაკლიას დაეუფლნენ თურქები, ააგეს იქ ციხესიმაგრე და ტყვეების სყიდვას მიჰყვეს ხელი. ვახუშტი ბატონიშვილი წერს: „გამოვიდნენ ოსმალნი ფოთს, აღაშენეს ციხე და დასუეს ფაშა... შემუსრეს რუხის ციხე სრულიად და ნარღუევითა მისითა აღაშენეს უმჯობესად ანაკრია, და ფაშასა ფოთისასა მიათუაღეს სრულიად ზღვის პირნი“ (ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებაში ანაკლია ყველგან დასახელებულია ანაკრია ფორმით). შემდეგში ეს ციხესიმაგრე თურქებმა აფხაზთა მთავარს გადასცეს... 1856 წელს გრიგოლ დადიანის ცხენოსანთა რაზმმა საბოლოოდ გაათავისუფლა ანაკლია თურქთა ბატონობისაგან. გადამწვარდაქცეული სოფელი მალევე აღდგა და განაახლა უცხოელებთან ვაჭრობა (პაჭკორია, 1969).

ქართულ წერილობით წყაროებში ანაკლია პირველად XVII ს. დასაწყისში არის მოხსენიებული: ბიჭვინტისადმი შეწირულობის წიგნში მაღაქია კათალიკოსი (1616-1639 წწ.) ჩამოთვლის ოდიშის რამდენიმე სოფელს, მათ შორის „ანაკრიას“, სადაც რამდენიმე მეთევზე „დადიანმან პატრონმან ლეონ მისდა სადღეგრძელოდ მისის სულისათვის შესწირა“ ბიჭვინ-

თის ღვთისმშობელს (ქსძ, III, გვ. 500). ვახუშტი ბატონიშვილი კი აღნიშნავს, რომ "მდინარე ენგური ... მიერთვის ზღვას ანაკრიას".

ანაკლიასთან დაკავშირებით გამბა წერს: „იგი პონტოს სამეფოს ძველი ჰერაკლიას ერთ-ერთი კოლონია გახლდათ. ეს ნაესადგური გაშენებულია აჯისა და ენგურის შესართავთან“ (გამბა, 1987, გვ. 94). მართალია, ანაკლია ენგურის შესართავთან მდებარეობს, მაგრამ გაურკვეველია, რომელია მდინარე აჯი? იქნებ ესაა **ჯუმი**, რომელიც ენგურის მარცხ. შენაკადია ანაკლიიდან 10-12 კმ-ზე, ან ზორღათი, მდ. ენგურისავე მარჯვ. შენაკადი ანაკლიიდან რამდენიმე კმ-ზე. თვით ცნობა, რომ ჰერაკლეა მცირე აზიის ელინისტური სახელმწიფოს – პონტოს სამეფოს – ქალაქია, ეკუთვნის სტრაბონს. ანაკლიასთან დაკავშირებით „ორი მდინარის შესართავი“ გამბას სხვა ადგილასაც აქვს მოხსენიებული. დასახელებული წიგნის 83-ე გვერდზე აღნიშნულია „ამჟამად რუსების მიერ მიტოვებული ანაგრია ენგურის შესართავთან“. რუსეთმა 1820 წელს მართლაც გაიყვანა ჯარის ნაწილები ანაკლიიდან და რედუტ-კალედან. ანაკლია (ქართულ წყაროებში გვხვდება **ანაკრია** ფორმითაც) სოფელია ზუგდიდის რაიონში იქ, სადაც ენგური ერთვის შავ ზღვას. მაგრამ, როგორც ცნობილია, და ჩვენც უკვე აღვნიშნეთ, „ანაკლიაში ენგური იქ კი არ ერთვოდა ზღვას, სადაც ახლა ერთვის, არამედ ორი ვერსის მანძილზე, თიქორთან. 1850-60 წწ. დათა ფულარიამ გაჭრა არხი და ენგური პირდაპირ შეუერთა ზღვას. მინახავს, თუ როგორ იქცეოდა გაჭრილი ნაპირი. კალაპოტ შეცვლილ ენგურსა და ზღვას შორის დიდი მანძილი არ იყო (ჭანტურია, 1982, გვ. 175). ხალხური განმარტება ასეთია: ამ ადგილას ნავებით მოდიოდნენ თურქები და გასაყიდად მიჰყავდათ მოტაცებული ქალ-ვაჟნი. შვილდაკარ-

გული დედა ანა ზღვისპირას რამდენიმე დღე იდგა და მოთქვამდა. მეგრულში ანა რკიანს ნიშნავს: „ანა კივის“. ამიტომაც დარქმევია ანარკია: ე.ი. „ადგილი, სადაც ანა კივის“. სამეცნიერო ლიტერატურაში ასეთი ეტიმოლოგიაა შემოთავაზებული: ანაკლია ნიშნავს „ლამიან მინდორს“ (ოკუჯავა, 1999, გვ. 237).

1674 წელს პატრი ძამპის მიერ იტალიაში გაგზავნილ წერილში დასახელებულია ანარგია (თამარა-შვილი, 1902, გვ. 204, 205 და სხვ.). ეს ანარგია, რა თქმა უნდა, ანაკლიაა. ანარგიას უწოდებს ამ სოფელს ჟან შარდენი: „ჩვენს გემთან იყო ანაკლიიდან მოსული ნავი Anarguie; ის არის შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე სოფელი, რომელიც 20 მილით არის დაშორებული წიფურიადან, სადაც ეს წმინდა მამები ცხოვრობდნენ (შარდენი, 1975, გვ. 209). „ანაკლია სოფელია, რომელიც ზღვიდან ორი მილით არის დაცილებული. ეს ყველაზე მნიშვნელოვანი ადგილია სამეგრელოში. აქ ასამდე სახლია... ამბობენ, რომ ეს სოფელი გაშენებულია იმ ადგილას, სადაც ოდესღაც დიდი ქალაქი იყო, რომელსაც ჰერაკლეა ერქვა“ (შარდენი, 1975, გვ. 215). ჟან შარდენი ანაკლიაში დასწრებია ორ ნათლობასა და წირვასაც (იქვე, გვ. 254, 256). სოფლის სახელწოდება ანაკლია გვხვდება კასტელთანაც: „ჩვენი პატრების ნავი სოფელ ანაკლიაში...“ (კასტელი, 1977, გვ. 179. წარწერა №473 ჩანახატზე). კასტელი აფხაზეთის ქვეყნებში ჩამოთვლის დრანდრას, ნიკომენეს, ანაკლიას, ფესონს, ცხუმს, გოჯს და სხვ. თანაც აღნიშნავს: „პტოლემოსი ამ ქალაქებს კოლხეთში ათავსებს“ (იქვე, გვ. 195). სახელწოდება ანაკრია გვხვდება კასტელთანაც.

ანაკლიის მეცნიერული, დამაჯერებელი ეტიმოლოგია თითქოს არც მოგვეპოვება, მაგრამ 2016 წელს ჟურნალმა „ქართველლოგიამ“ დაბეჭდა ვრცელი

სამეცნიერო სტატია „ტოპონიმ ანაკლიის ეტიმოლოგიისათვის“, სადაც ფართოდაა მსჯელობა ანაკლია//ჰერაკლეს ევროპულ ენობრივ წარმომავლობაზე (იხ. ქ. ჯერვალძე, ნ. პეტრიაშვილი, 2016, გვ. 75-84).

ანაკრია. არქანჯელო ლამბერტის „სამეგრელოს აღწერაში“ დასახელებულია ექვსი მონასტერი, სადაც უწინ საეპისკოპოსო კათედრა იყო: „მეექვსეა ანაკრიას მონასტერი, რომელსაც ძველად ერქვა ჰერაკლეა“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 107).

ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში მალაქია კათალიკოზი (1616-1639 წწ.) აღნიშნავს: „ოდიშს, სადაც მე მოვინდომე, დალიძგას, ანაკრიას, ფოთს, ჭალადიდს, წყალიგზას, გულველისკარს, ეკალს, საქუჩულოროს, ჩუენი გამორჩეული მეთევზენი და სხვა კაცები დადიანმან პატრონმან ღეონ მისდა სადღეგრძელოდ მისი სულისათვის შესწირა და ყოველსა წელიწადსა სულისათვის ტრაპეზი გაიჩინა“ (ქსმ, III, გვ. 500-501). ანაკრია, ისევე როგორც ანაკრია, იგივე ანაკლიაა.

ანაკლიასა და ანარკიას, აგრეთვე ჰერაკლეს ისტორიასთან დაკავშირებით იხ. ი. კეკელია, ძიებანი... თბ., 2015, გვ. 88; გ. ბედოშვილი... ლექსიკონი, I, 2002, ანაკლია, გვ. 34; მ. ძაძაძია, ანაკლიის წარსულიდან, ჟურნ. „ენგური“, 1965.

ანარია. ანარია ჭაობის სახელია ზუგდიდის მუნიციპალიტეტის სოფ. ჭითაწყარში. იქიდან გამომდინარე დღეს ეწოდება ანარიაშ დაღ. 1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთის იმ ადგილას, სადაც აღწერილია „ცაიშის ეკლესიისა და გარემო სოფლებისა საზღურები“ (ქსმ, III, გვ. 470) ნათქვამია: „ზურგდიდისაკენ ანარიას დღეს აქეთ, მდინარის ჩასართავამდის დარჩელისა და ჩოხათის სოფლისა ჭალას სოფელს სათუმოს გზას დაბლა ხეთისაკენ, ბარცხილას დღეს აქეთ ცაიშის ეკლესიისაა, და იქეთ

საერთო საცაიშლო კაცისა; და ქორთოდის საემოსი მთიან-ბარიანათ ურთის სოფლისა სათუმოს გზას აქეთ ეწრიან-საყანიანათ საცაიშლო სოფლების გარდასახადი ამ საერთო გუჯარში სცანით“ (ქსძ, III, გვ. 470-471).

არკამა. „იმ მთაზე, რომელიც არკამას დასცქერის, მოიპოვება მეორენაირი ქვა, ნაცრისფერი... მკვიდრნი ამ ქვას ხმარობენ ხელის წისქვილისა, საცეხველისა და აგრეთვე თორნეებისათვის“ (ლამბერტი, გვ. 177). გამოთქმულია ვარაუდი, რომ არკამა (არგამა) მდებარეობდა ბედიასთან ახლოს (ოკუჯავა, 1999, 2). შეიძლება დავსვათ კითხვა, ეს არკამა ხომ არ არის აკარმარა? (ქ. ტყვარჩელის სიახლოვეს).

არქეოპოლისი (ბერძნ.) „ძველი ქალაქი“, იგივე ციხე-გოჯი, ჩვ. წ. აღ. I-IV საუკუნეებში, ბერძნული წყაროების მიხედვით, აღორძინებული ეგრისის სამეფოს დედაქალაქი იყო. ვარიანტი ბერძნულში: დოკონისი (იხ. ნაქალაქევი).

ასტელეფოსი – ასე უწოდებენ ენგურს ბერძენი ისტორიკოსები (იხ. აქვე: ენგური).

აფსილი. სამეგრელოს სოფლებს შორის გიულდენ-შტედტს დასახელებული აქვს „აფსილი“ (გიულდ., 1962, გვ. 323).

ბანძა. 1640 წლის 27 მარტს რუსთა ელჩები „

„ გამგზავრებულან და მეორე დღეს მისულან „

„ (ელჩობა, 1888, გვ. 359); უეჭველია, რომ ეს პანზა არის სოფელი ბანძა. „იმერეთის მეფე ალექსანდრე და ლევან დადიანი შეიყარნენ ბანძას და შეიბნენ მუნ და იქმნა ომი ძლიერი და გაემარჯუა მპყრობელს იმერეთისასა ალექსანდრე“ (ქ. ცხ., 1959, გვ. 432); გ. ალასანიას ვარაუდით, ქათიბ ჩელების „ქვეყნიერების სარკის“ რუკაზე „რიონსა და მდ. ხობს შორის მოთავსებული

ბჯა... ფონეტიკურად ტრანსფორმირებული ბანძაა“ (ქათიბ ჩელები, 1978, გვ. 60).

ბარდა. დასახელებულია სამეგრელოს სოფლებს შორის (გიულდ., 1962, გვ. 323). ამ სოფელს ამჟამად ეწოდება ბაღდა (მარტვილის რ.).

ბარღები სამურზაყანოს ამჟამინდელი სოფლების – ზემო ბარღებისა და ქვემო ბარღების გამაერთიანებელი სახელწოდებაა. მაშასადამე, ბარღები უწინ საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიას ერქვა ქირის ზემო წელზე. არქანჯელო ლაბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან „პარიზის“ სამეგრელოს რუკაზე (1654 წ.) ერისწყლის მარცხ. მხარეს არის ეკლესიის გამოსახულება და წარწერა Barghebs, რაც სწორედ ბარღებია. ადგ. ვარიანტი: ბარღეფი.

ბარცხილას დელე. ეს მიკროჰიდრონიმი აღნიშნულია 1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთში (ქსმ, III, გვ. 470. იხ. ანარიას დელე). დასახელებული ბარცხილას დელეს სახელწოდებამ დღემდე მოაღწია. ბარცხეში, ბარცხენია ეწოდება ჯაგნარს მდ. ჯუმის ნაპირას, შედის სოფ. ჭითაწყარში.

ბედია – სოფელი და თემის საკრებულოს ცენტრი სამურზაყანოში, მდ. ოხოჯეს მარჯვ. ნაპირზე (სამურზაყანო). გაშლილია აგუბედიისა და აჩიგვარის თემებს შორის მდებარე დაბალ პლატოზე, იმ ვრცელ ტერიტორიაზე, რომელსაც ბედია ეწოდებოდა, XX ს-ის დამლევს იყო სამი თემი – აგუბედიისა, რეკისა და ბედიისა.

ქართლის მატთანეში მოთხრობილია, რომ ბაგრატ III-ემ (X-XI სს.), გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს პირველმა მეფემ, ააგო ბედიის მონასტერი და გუდავიდან აქ გადმოიტანა საეპისკოპოსო კათედრალი (თვით მეფე აქვეა დაკრძალული). ახლანდელი საეკლესიო ნაგებობა განეკუთვნება XIII-XIV სს. ამავე

პერიოდისაა ქტიტორისა (ბაგრატ III) და დადიანთა გვარის წარმომადგენლების გამოსახულება. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში დაცულია „ბედიის ჭედური თასი“ – X-XI სს. მიჯნაზე შესრულებული ოქროს ბარძიმი ქრისტეს, ღვთისმშობლისა და წმინდანების გამოსახულებითა და ასომთავრული წარწერით, რომელიც გვამცნობს, რომ აფხაზეთის მეფე ბაგრატი და მისი დედა გურანდუხტი ბარძიმს სწირავენ მათ მიერვე აშენებულ ბედიის ეკლესიას. ბედიის ლაპიდარული ასომთავრული წარწერა თარიღდება X ს-ით და, მაშასადამე, ერთ-ერთი პირველი ეპიგრაფიკული ძეგლია დასავლეთ საქართველოში: როგორც ცნობილია, **IX ს-ზე აღრინდელი ქართული წარწერა დასავლეთ საქარველოში არ დასტურდება.** ბედიის სხვა წარწერები უკვე XIII ს-ს განეკუთვნება.

ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ბედია მდებარეობს „ეგრისის მდინარესა ზედა, მთასა შინა“ (ეგრისის მდინარეში, როგორც ვარაუდობენ, მდ. ოქუმი იგულისხმება). არქანჯელი ლამბერტის „სამეგრელოს რუკაზე“ (1654 წ.) ოქუმის (იგივე ტარსურის) ორ მდგენელს შუა არის ეკლესიის სილუეტი და წარწერა „ბედიის ეპარქია“. იგივე ავტორი სამეგრელოს აღწერაში აღნიშნავს, რომ ოდიშში ექვსი ეპისკოპოსია და მათ შორის „მესამე არის ბედია, რომელიც აშენებულია გორაკზე, აგრეთვე ღვთისმშობლის სახელობაზე. მისი ეპისკოპოსი იწოდება ბედიელად“. ბედია აღნიშნულია 1654 წლის ლათინურენოვან „პარიზის“ რუკაზეც. როგორც აღნიშნავენ, XVII ს-ში ბედიაში ბაზრობაც იმართებოდა.

არქანჯელო ლამბერტი „სამეგრელოს აღწერაში“ გვაუწყებს, რომ ბედიაში, გორაკზე აშენებული ეკლესია ღვთისმშობლის სახელობისაა და მისი ეპისკოპოსი იწოდება ბედიელად (ლამბერტი, გვ. 107).

სამეგრელოში რუსთა ელჩის (1639-1640 წწ.) ჩანაწერებში აღნიშნულია, რომ ისინი ყოფილან „

...

“ (ელჩობა, 1888, გვ. 355); არქანჯელო ლამბერტის „სამეგრელოს აღწერა“ გვაუწყებს, რომ ბეღიაში გორაკზე აშენებული ეკლესია ღვთისმშობლის სახელობისაა და მისი ეპისკოპოსი იწოდება ბედიელად (ლამბერტი, 1991, გვ. 107). ჯუზეპე ძამპის თხზულებაში აღნიშნულია, რომ „ბედიის ეკლესიაშიც ინახება ნაწილი ძელი ჭეშმარიტისა, იესო ქრისტეს წვერის ღერები...“ (შარდენი, 1975, გვ. 157).

როგორც საისტორიო წყაროებიდან ვიცით, მეფე ბაგრატ III-მ „აღაშენა საყდარი ბედიისა, შექმნა საეპისკოპოსოდ და განასრულა ყოვლითა განგებითა“.

ლეონტი მროველი ამტკიცებს, რომ ეგრისს „აწჳჳჳან ბეღია, ამიტომაც მას ეგრისის წყალი იქვე, ბედიის მახლობლად ეგულებოდა... ეგრისის წყლად უნდა მდ. ოხოჯი ყოფილიყო“ (ჯავახიშვილი, 1948, გვ. 19). ერთ-ერთი მისიონერის მიერ 1615 წელს მოქვიდან ევროპაში გაგზავნილ წერილში დასახელებულია ბეღია და ბედიელი ეპისკოპოსი, ხოლო ბედიის ეკლესიასთან დაკავშირებით ნათქვამია: „ბეღიაში მშვენიერი ნაშენი ეკლესიაა ძველებურის მხატვრობით შემკობილი“ (თამარაშვილი, 1902, გვ. 147). ბეღია დასახელებულია მაკარი ანტიოქიელის ჩანაწერებშიც: „მეგრელთა ქვეყნის დიდი ეპარქიის მფლობელმა, ბედიის ეპისკოპოსმა ანდრიამ მიაბზო...“ (ანტიოქიელი, გვ. 103).

კასტელის ალბომში № 443 სურათს, რომელშიც მოცემულია ბედიის ტაძრის სქემატური სურათი, აქვს წარწერა: „ამ სოფელს უწოდებენ ბედიას იმიტომ, რომ ერთ დღეს საქართველოს მეფეს, რომელიც მთებში ნადირობდა, თავიდან დოღბანდი გადმოვარდნია და ამ ადგილას ოქროს ჯვარი უპოვნია, რაზედაც უთქვამს,

რომ კარგი ბედი მქონიაო“ (კასტელი, 1977, გვ. 171). კასტელისავე ალბომში № 461 ნახატზე წარწერაა: „სამეგრელოს არქივისკოპოსის ქონების შესანახი ნაგებობა სოფ. ბეღიაში, სამეგრელოში“ (იქვე, გვ. 176).

ბია. ქართული სამართლის ძეგლებში სოფელი ბია დასტურდება მე-18 საუკუნის დამდეგიდან. 1700 წელს დაწერილი „შეწირულების წიგნის“ მიხედვით, აფხაზეთის კათალიკოს გრიგოლ ღვთისმეტყველს ბიჭვინტის ღმრთისმშობლის ეკლესიისათვის შეუწირავს **ბიას** მცხოვრები ხოსია სიჭინავა და ხუხუ ჩიჩუა (ქსდ, III, გვ. 647. იხ. აგრეთვე გვ. 670). 1733 წლის 16 ოქტომბერს შედგენილ „შეწირულების წიგნში“ კი იგივე კათალიკოსი წერს: „სახობოში **ბიას** კოჩივარე სიჭინავა ჩიჯავაძის ნიშანში ბეჟან დადიანმან მოგვცა“ (ქსდ, III, გვ. 732); ამავე პერიოდში გრიგოლ კათალიკოსს ბიჭვინტის ღმრთისმშობლისათვის უბოძებია „**ბიას**: კოჩორე სიჭინავა და მისი გლეხი ამაცალა ცხადაია. კიდევ **ბიას** ჯვებე ბიგვა და მისი ძმისწული მათის ცოლშვილითა“, რომელთა საეკლესიო გადასახადს წელიწადში შეადგენდა ხუთ-ხუთი ლოღარიკი სანთელი (იქვე, გვ. 768. იხ. გვ. 771); აფხაზეთის კათალიკოსი გრიგოლ ღვთისმეტყველმა 1706 წელს ბიჭვინტისადმი შეწირულების სიგელში აღნიშნავს: „**ბიას** სიჭინავა ხოსია ხახუ ჩიჩუას სწირავს და ნიშანშიდ ავიყვანეთ“ (ქსდ, III, გვ. 647).

საქართველოსა და მის კუთხეებში არაა იშვიათი, როცა სხვადასხვა სახის გეოგრაფიულ ობიექტს მცენარის სახელი ჰქვია (მაგ.: ცაცხვი, ჭანდარი...). ამგვარ ოიკონიმთა რიგში დგება ბიაც („კომში“). ამ სოფელში, კერძოდ, უთუთია იოსავას სახლში, გაზრდილა მწერალი და საზოგადო მოღვაწე თედო სახოკია. მას ამ სოფლის ადგილის სახელებიც ჰქონია ჩაწერილი. ამჟამად ბია დაყოფილია სამ სოფლად: ბია, ბია

საშონიო და ზემო ბია. ისინი შედის ბიის თემის საკრებულოში, რომელიც მდ. ხობისწყლიდან გაშლილია სენაკის რ-ნის საზღვრამდე (ხობის მუნიციპალიტეტი).

ბოჯი. „

31

„ (ელჩობა, 1888, გვ.

323). ზახარევის მოხსენებით ბარათში კი ამ სოფელს ეწოდება **Ботжи**, სადაც მდგარა წმ. გიორგის ხის ეკლესია (იქვე, გვ. 349). სოფლები უახარი, ბოჯი და კეძი, რომლებიც გაუვლიათ რუსეთის ელჩებს სანამ სოფელ ფუწყურს მიაღწევდნენ, არაა ლოკალიზებული.

გაგიდა. სოფელი აღნიშნულია არქანჯელო ლამბერტის რუკაზეც (1654 წ.) და, როგორც ჩანს, მის საფუძველზე შექმნილ და პარიზში დაცულ ლათინურენოვან (აგრეთვე 1654 წ.) „სამეგრელოს რუკაზეც“ **Gaghida** ფორმით. ამ რუკებზე ერისწყალი ერთვის არა ოქუმს, არამედ პირდაპირ შავ ზღვას და ამ შესართავის დას. ნაპირზეა აღნიშნული გაგიდა. იმ მდინარეს, რომელიც გაგიდასთან შავ ზღვას ერთვის, ეწოდება გაგიდაწყარი. XX ს-ის დამლევს სოფელი გაგიდა შედიოდა განახლების თემში (სამურზაყანო). ეტიმოლოგია უცნობია. ხალხური გადმოცემა კი ასეთია: „აბრაგებს გაგის და მოუკლავთ. ამიტომ დარქმევია გაგიდა“.

არქანჯელო ლამბერტი მეგრელთა მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებით წერს: „ოდისის ერთ ადგილას, რომელსაც **გაგიდა** ჰქვია, მიწას არ ხნავენ გუთნით, რათა არ დაარბილონ და ასე შეუმუშავებელ მიწაში ჩაჰყრიან პურის თესლს, რომელიც კარგად ამოდის და მშვენივრადაც იზრდება“ (ლამბერტი, გვ. 53). გაგიდა ზღვისპირა სოფელია და აქ ზღვასვე ერთვის მდინარე გაგიდაც (გაგიდაწყარი).

გამბლი. ფუწყურიდან რუსეთის ელჩებს ნახევარი დღის სიარულის შემდეგ გაუვლიათ სოფ. გამბლში:

„ 4 .
... “ (ელჩობა, 1888, გვ. 350-351).

გაღმა ხორგა. გრიგოლ კათალიკოსის (1696-1742 წწ.) მიერ შედგენილ საეკლესიო საბუთში „ნუსხა ხობის შესავალი და შეწირული სანთლისა“ დასახელებულია „გაღმა ხორგა“ (ქსძ, III, გვ. 770).

გენათი. იხ. სეპია.

გიობაწყარი. იხ. ჯოჯობაწყარი.

გლაგოსი – სტრაბონის აზრით, ასე ეწოდება აბაშას (იხ. აქვე: აბაშა).

გოგიელი. სოფელი გოგიელი არქანჯელო ლამბერტის სამეგრელოს რუკაზე (1654 წ.) აღნიშნულია სამურზაყანოში, ერისწყლის მარცხ. ნაპირზე, სადაც დღეს მდებარეობს ქ. გალი.

გორდი. სამეგრელოს სოფლებს შორის გიულდენ-შტედტი ასახელებს: „გორდი პატარა ციხე ცხენისწყალზე“ (გიულდ., 1962, გვ. 323). გორდი ამჟამადაც სოფელია ცხენისწყლის ხეობაში.

გუდავა – სოფელია სამურზაყანოში, ოქუმწყარის მარცხ. ნაპირას, პ. გუდავასა და აჩიგვარას შუა. XX ს-ის დამლევს შედიოდა აჩიგვარის თემში. იშვიათი ვარიანტებია: გუდა, გუდაცვა. აფხაზები გამოთქვამენ როგორც გუდაა.

ისტორიულად გუდავა (//გუდაყვა) მოიცავდა მთელ ზღვისპირა ტერიტორიას მდ. ოქუმის ორსავე მხარეს, შავი ზღვიდან აჩიგვარამდე და შემეღეთამდე... ამ ადგილებში ადამიანს ჯერ კიდევ 3000 წლის წინათ უცხოვრია. გუდავას ადგილას, IV-V სს. ბერძნულ-ენოვანი წერილობითი წყაროების მიხედვით, გაშენებული ყოფილა რომაელთა ციხე-ქალაქი ზიგანისი

(//ზიდანისი). ქართულ საისტორიო წყაროებში დამოწმებულია როგორც გუდავა, ისე გუდაყვა. „ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობს, რომ VII-IX სს-ში აქ არსებული გუდაყვის საეპისკოპოსო კათედრა მეფე ბაგრატ III-ს გადაუტანია ახალაშენებულ ბედიის ეკლესიაში (ხალხში შემონახული გადმოცემის თანახმად, ეს იმიტომ მომხდარა, რომ გუდავას ეკლესიას შავი ზღვა შემოსდგომია). არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან „სამეგრელოს რუკაზე“ (ორივე 1654 წ.) ზღვისპირას, მდ. ოქუმის მარცხ. მხარეს, ზედ შესართავთან აღნიშნულია ეკლესია და მის თავზე არის წარწერა Gudas „გუდა“. ნაეკლესიარზე პროფ. პ. ზაქარაიამ ჩაატარა არქეოლოგიური გათხრები.

გულეველისკარი. ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში მალაქია კათალიკოზი (1616-1639 წწ.) აღნიშნავს: „ოდისს, სადაც მე მოვინდომე, ღალიძგას, ანაკრიას, ფოთს, ჭალადიდს, წყალიგზას, **გულეველისკარს**, ეკალს, საქუჩულორიოს, ჩუენი გამორჩეული მეთევზენი და სხვა კაცები დადიანმან პატრონმან ლეონ მისდა სადღეგრძელოდ მისი სულისათვის შესწირა და ყოველსა წელიწადსა სულისათვის ტრაპეზი გაიხინა“ (ქსძ, III, გვ. 500-501). გულეველისკარის თავდაპირველი სახელწოდებად ითვლება „გულეველი“. გულეველის წმინდა გიორგის ეკლესიის აშენების შემდეგ სოფელს დაერქვა. გულეველისკარი წყაროებში პირველად 1628 წელს მოიხსენიება. სოფელში ნაეკლესიევის ადგილას დგას გვიანდელი ფეოდალური ხანის ეკლესია (ქსე, III, 1978, გვ. 299).

გულეკარის ჩქონი. დასახელებულია 1616-1621 წწ. საეკლესიო საბუთში (ქსძ, III, გვ. 475). ამჟამინდელი „გულეკარი“ სოფელია აბაშის მუნიციპალიტეტში, რიონის მარცხ. მხარეს. ჩქონი (მეგრ.) „კუნძული“.

გუფუ. გუფუ მიკროტოპონიმი ჩანს: თილითის საეკლესიო გლეხთა ჩამონათვალში ნათქვამია: „მართებს გუფუს მასუს ვარდანას საპურობო...“ (ქსძ, III, გვ. 433).

დარჩელი. სოფელი და დარჩელის თემის საკრებულოს ცენტრი ოდიშის დაბლობზე, ენგურის მარცხ. მხარეს, მდ. ჯუმაძღე. ზ.დ. 10 მ. ზუგდიდიდან 20 კმ. წერილობით წყაროებში პირველად მოიხსენიება 1621 წელს დაწერილ საეკლესიო საბუთში, სადაც აღნიშნულია: „მართებს დარჩელის სასახლის მიმდგამსა კაცებსა“ და ჩამოთვლილია ამ სოფელში მცხოვრები საეკლესიო გლეხები, რომელთაც ემართათ გარკვეული ბეგარა ცაიშის ეკლესიისა. ლევან II დადიანის ხანაში ცაიშელ ეპისკოპოსს ეკუთვნოდა სასახლეები ცაიშში, დარჩელში, ჭალაში, ჩოხათში, ჯორიელში. მკვლევართ. ბერაძის ვარაუდით, ჭალა და ჩოხათი მდებარეობდა დარჩელში, ხოლო ჯორიელი – ზღვისპირას, ჭურის შესართავთან. საისტორიო წყაროებში გვხვდება ფორმა დარჩენიც. მაგალითად, 1873 წელს შედგენილ კავკასიის დასახლებული ადგილების სიაში შეტანილია სოფელი დარჩენი (, V,

, 1879, ჩანაწ. 905). ხალხური ეტიმოლოგია: ა) ვიღაც კაცი მოსულა სოფელში სტუმრად, მოსწონებია და დარჩენილა. ამიტომ დარქმევია დარჩელი; ბ) დარჩელი არის იგივე დორჩელი, ანუ დაფენილი, დაგებული (რადგანაც ვაკეა). ამ სოფლის მცხოვრებთ ეწოდებათ მეღებიეფი: ყანიდან სახლში დაბრუნებულ დარჩელელს ღობიო და ღომი დაახვედრეს. ხელში ქოთანს დაიჭირა, შიგ აწობდა ღომს და მადიანად მიირთმევდა. ამ დროს გამოიარა ცხენოსანმა და ანაკლიის გზა იკითხა. დარჩელელმა ქოთნიანი ხელით აჩვენა მიმართულება. ცხენოსანს უთქვამს „მეღებიეფი ყოფენანია“. 1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთ-

ში „კათალიკოს მაღაქიასა მოლაშქრე კაცთა ნუსხა“ აღნიშნულია: „არის დარჩელის აზნაურის შვილი და მსახური 85“ (ქსდ, III, გვ. 481).

დეჟიხი, ლეჟიხი, ყეჯიხი. ერთი და იმავე სოფლის სახელია, საიდანაც რუსეთის ელჩობა 1640 წლის 21 მარტს გამგზავრებულია მორდულის მონასტერში (ელჩობა, 1888, გვ. 326-327).

დრანდა. რუსთა ერთ-ერთი ელჩის, ზახარევის ჩანაწერებში ვკითხულობთ: „
6
“ (ელჩობა, 1888, გვ. 351).

ეს როგორც ჩანს, იგივე დრანდაა, სოფელი მდ. პატარა კოდორის ნაპირას, რკინიგზის მაგისტრალზე. აქ დგას VIII ს. გუმბათოვანი ეკლესია, რამდენჯერმე გადაკეთებული.

ღამბერტის „სამეგრელოს აღწერაში“ დრანდა, რომელიც აფხაზეთის საზღვარზეა, დასახელებულია იმ სოფლებს შორის, სადაც დარჩენილია საეპისკოპოსო კათედრა. ამ სოფელში არის ღვთისმშობლის ეკლესია და მის ეპისკოპოსს ჰქვია დრანდელი (ღამბერტი, 1991, გვ. 107).

დრანდის მონასტერი მდებარეობს კოდორის მარცხენა ნაპირზე. ერთ დროს ის საეპისკოპოსოს ცენტრი იყო. ამასვე აღნიშნავს მაკარი ანტიოქიელიც, რომელიც სამეგრელოში იმყოფებოდა 1665-66 წლებში: „რაც შეეხება მეგრელთა ეპარქიას, იქ ექვსი ეპისკოპოსი ზის. ესენია: ჭყონდიდელი, მეორე – ხობელი... მესამე ეპისკოპოსია ცაიშელი, მეოთხე – ბედიელი, მესხეთე – მოქველი, მეექვსე – დრანდელი“ (ანტიოქიელი, 1982, გვ. 113).

კასტელის „ცნობებში“ დასახელებულია როგორც დანდრა, ისე დრანდა ფორმით: №477 ნახატს აქვს წარწერა: „დანდრას საეპისკოპოსო აფხაზეთში, კავკასიის მთებში“ (კასტელი, 1977, გვ. 180). კასტელის „ცნობებ-

ში“ ჩართულია კოლხეთის აღწერილობა, სადაც ვკითხულობთ: „დრანდა. აქ ერთი ეპისკოპოსია მდინარე კორაჩესთან ახლოს, მას უწოდებენ დრანდას“ (იქვე, გვ. 195).

ქათიბ ჩელების ჯიჰან-ნუმას რუკაზე აღნიშნული „თრნთე“ დრანდა უნდა იყოს (ქათიბ ჩელები, 1978, გვ. 60 იხ. გ. აღასანიას შესავალი წერილი).

ეგრი, როგორც პოლიტიკური ერთეული („ეგრისის“ ნაცვლად), ქართულ ისტორიოგრაფიულ ლიტერატურაში მხოლოდ რამდენიმეჯგუფის არის დასახელებული. მაგალითად: „მეფობდა ესრეთ მირიან მცხეთის გაღმართ ქართლს, სომხითს, რანს, ჰერეთს, მოვაკანს და ეგრის“ (ქ. ცხ. I, თბ., 1955, გვ. 65); „სამნადირ, ერისთავი შიდა ეგრისა და სუანეთისა“ (იქვე, გვ. 185). ვახუშტი ეგრისზე მსჯელობისას ეყრდნობა მატთანე ქართლისას იმ ადგილს, სადაც ნათქვამია, რომ ლეონმა განაგდო ბერძენნი, „დაიპყრა აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხამდე, სახელ-იდვა მეფე აფხაზეთა“ (ქ. ცხ. I, გვ. 251).

ეგრისი. არქანჯელო ლამბერტის მიხედვით, „ოქუმის იქით ეგრისია და ეგრისის იქით მოქვის წყალი“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 162). იხ. სამეგრელო, კოლხეთი, კოლხიდა. საერთოდ კი, ვახუშტის „აღწერაში“ რამდენიმე ათეულ შემთხვევაში დასახელებულია „ეგრისი“.

ეგრისწყალი. შუა საუკუნეების წყაროებში მრავალგზის დასახელებულ ეგრისწყალს ერთნი აიგივებენ მდინარე ენგურთან, მეორენი – მდ. ოხოჯე-ოქუმისწყალთან, ხოლო მესამენი – მდ. ღალიძგასთან (იხ. დაწვრილებით: ბერაძე, 1967, გვ. 134-140). დ. მუსხელიშვილი, განიხილავს რა ამ საკითხებს, აღნიშნავს: ჩვენც იმ აზრს ვემხრობით, რომ ქართული წყაროების ეგრისწყალი უნდა იყოს დღევანდელი ღალიძგა. ეს იყო

ეთნოგრაფიული ეგრისის საზღვარი აფშილეთთან ადრე შუა საუკუნეებში (მუსხელიშვილი, 1977, გვ. 113). ვახუშტი ბატონიშვილი ასახელებს სამ ვარიანტს: ეგური, ეგრისის მდინარე, ეგრისის წყალი.

ეკალი. ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში მალაქია კათალიკოსი (1616-1639 წწ.) აღნიშნავს: „ოდიშს, სადაც მე მოვინდომე, დალიძგას, ანაკრიას, ფოთს, ჭალადიდს, წყალიგზას, გულველისკარს, **ეკალს**, საქუნულორიოს, ჩუენი გამორჩეული მეთევზენი და სხვა კაცები დადიანმან პატრონმან ლეონ მისდა სადღეგრძელოდ მისი სულისათვის შესწირა და ყოველსა წელიწადსა სულისათვის ტრაპეზი გაიჩინა“ (ქსძ, III, გვ. 500-501). სოფ. ეკალში გაუვლიათ გამბასა და მის თანამგზავრებს (გამბა, 1987, გვ. 144). ვახუშტი ასახელებს სამ ვარიანტს: ეგური, ეგრისის მდინარე, ეგრისის წყალი.

ეკი. ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში მალაქია კათალიკოზი (1616-1639 წწ.) აღნიშნავს: „ეკს ორი კვამლი კაცი... ჭილაძესა ლომკაცსა დავადებინეთ და შევაწირვინეთ“ (ქსძ, III, გვ. 502). ეკი სოფელია მდ. ცივის მარცხ. მხარეს, სენაკის მუნიციპალიტეტში. შემორჩენილია იოანე ნათლისმცემლის სამონასტრო ანსამბლი (IX-X სს. ფრესკების ფრაგმენტებით) და მაცხოვრის ეკლესია (სავარაუდოდ, XIII ს. მეორე ნახევრისა). ხალხური ეტიმოლოგია: „ეკი ნიშნავს „აღმა და აღმა“. მართლაც, სოფელი მაღლდება და მაღლდება მთის მიმართულებით. ამიტომ დარქმევია ეკი“. XX ს დამდეგს ეკის თემის საკრებულოში შედის სოფლები: ეკი, საადამიო, საგუნიო, საცხვიტაო, შრომისკარი.

ენგური. ენგურს, რომელიც კავკასიის მთებიდან ჩამოდის და ერთვის შავ ზღვას, ასახელებს არქანჯელო ლამბერტიც. „ჭანისწყალის შემდეგ მოსჩანს

ენგური, რომელიც უნდა იყოს ძველთა ასტელეფოსი... არიანე უჩვენებს ასტელეფოსს სწორედ ჭანისწყალის სიახლოვეს... შესავალში ამ მდინარეს აქვს მოყვანილობა ჩანგის ბუდისა, რასაც ბერძნულად აღნიშნავენ როგორც **ასტელეფოსი**“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 163).

უან შარდენი აღნიშნავს: „შუა ღამისას ჩავედით მდინარე ასტოლფის შესართავთან. მეგრელები ამ მდინარეს ენგურს ეძახიან. იგი სამეგრელოს ერთი დიდი მდინარეთაგანია“ (შარდენი, 1975, გვ. 214). „ენგურს, რომელზეც ჩვენ დავეშვით, ძალიან სწრაფი დინება აქვს, მასში ბევრი მქეჩია“ (იქვე, გვ. 254).

ენგური დიდი მდინარეა. მოედინება მთიდან და უერთდება შავ ზღვას. მის ჩრდილოეთით აფხაზეთის მდინარეებია (გიულდ., 1962, გვ. 321). „სამეგრელოს სერავს ფაზისი, ხობი და ენგური“ (გამბა, 1977, გვ. 104). „თევზით მდიდარ ენგურზე მეთევზეობა უწინ თურქი ვაჭრების ხელში იყო და სამეგრელოს მთავრების ერთ-ერთ ძირითად შემოსავალს წარმოადგენდა“ (იქვე, გვ. 94).

მდინარის სახელწოდება უკავშირდება ქვეყნის სახელს: ეგრისი ერქვა შავი ზღვის სანაპიროზე ვრცელ ტერიტორიას, თითქმის მთელ დასავლეთ საქართველოს. მდინარეს, რომელიც სვანეთიდან მოედინება, სამეგრელოს გაივლის და ყულევთან ერთვის შავ ზღვას, ისტორიულ წყაროებში ეწოდება ეგრისწყალი. იგივეა ეგრული „ეგრისული“ → ენგური (ჭუმბურიძე, 1987, გვ. 444). ამჟამად მდინარეს, რომელიც ყულევთან ერთვის შავ ზღვას, ეწოდება ხობი//ხობისწყალი.

ერისწყალი (აღგ. ვარიანტ: ერწყარი) – სამურზაყანოს ერთ-ერთი დიდი მდინარე, ერთვის ოქუმწყარს მარცხენა მხრიდან ზღვის სიახლოვეს. იწყება ერთიშში

(ე.ი. ერწყარი ← ერთიშწყარი). ზემო წელზე გალისა და წალენჯიხის რაიონების საზღვარია. შუა წელზე ფართო ხეობა კაშხლით გადაიკეცა (რასაც დასჭირდა ასეულობით ოჯახის აყრა) და შეიქმნა გალის წყალსაცავი, რომელშიც ჩაედინება ენგურის წყალსაცავის წყალიც. „სამეგრელოს რუკაზე“, რომელიც ერთვის არქანჯელო ლამბერტის „სამეგრელოს აღწერას“ (1654 წ.), აგრეთვე ამის მიხედვითვე (ასე ჩანს) შედგენილ ლათინურენოვან რუკაზეც (1654 წ.) ამ მდინარეს ეწოდება *Heti-scari* და იგი პირდაპირ მიერთვის შავ ზღვას. ამასთან დაკავშირებით მთარგმნელი ილია ჭყონია შენიშნავს: „ამ მდინარეს დღეს გაგიდა ჰქვია“. სამწუხაროდ, გალის რ-ნის მცირე სექმატურ რუკაზეც (ქსე, 2, გვ. 241) ერისწყალი ოქუმს კი არ ერთვის, არამედ პირდაპირ შავ ზღვაში ჩაედინება. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ თვით „სამეგრელოს აღწერის“ ტექსტში ერისწყალი აღნიშნულია შეკვეცილი ფორმით „ენგურს იქით არის *Heti*, რომელსაც სიპატარავის გამო რუკებზე არ აღნიშნავენ, თუმცა ღირსშესანიშნავია თევზის სიუხვით; ზღვას შეერთვის გაგიდასთან“. აქ მთარგმნელი აღ. ჭყონია შენიშნავს: „ამ მდინარეს დღეს გაგიდა ჰქვია“. გაგიდა//გაგიდაწყარი სხვა მდინარეა. იგი მართლაც უერთდება ზღვას სოფ. გაგიდასთან. ერისწყალი კი ოქუმის მარცხ. შენაკადია (იხ.: ქსე, 4, გვ. 195; ქსე, 3, გვ. 642). საერთოდ, მეგრული სიტყვა წყარი არქანჯელო ლამბერტის „სამეგრელოს რუკის“ მიხედვით იწოდება როგორც „სხარი“ (უფრო ხშირად), ისე სკარი (იშვიათად) ფორმით.

„სამეგრელოს აღწერის“ *Heti* და „სამეგრელოს რუკის“ *Heti-skari* არის ერ(ი)წყარი (სალიტერატურო ფორმა „ერისწყალი“). იტალიურში კი არ იკითხება. ე.წ. ლათინურენოვან რუკაზე „კოლხეთი. დღევანდელი სამეგრელო“ (1654 წ.) ეს მდინარე აღნიშნულია

როგორც eri-Skari და ავთ. თორდუას მიერ გადმოქართულებულ ვარიანტშიც ერიწყარი ჩანს, ოღონდ იგი შავ ზღვას ერთვის გაგიდასთან. დღეს ეს მდინარე ოქუშის მარცხენა შენაკადია ზღვის სიახლოვეს. ჰიდრონიმი ერიწყარი რთული სიტყვაა, რომლის ორივე კომპონენტი მეგრული ენის მონაცემებით აიხსნება. „ერისწყალს... ეწოდებოდა ერთისწყალი. იმ მთას, საიდანაც იგი მოედინება, ერთიმ გვალა (ერთის მთა) ეწოდება“ (ბერაძე, 1967, გვ. 63). დავაზუსტოთ: ერთიში ეწოდება ფართო ხეობას ოხაჩქუეს კარსტული მასივის სამხრ.-აღმ. კალთაზე (წალენჯიხის მ.), ზ.დ. 500-600 მ. სიმაღლეზე. ტოპონიმის პირველ კომპონენტს ემატება ზანური სუფიქსი -იში, რომელიც გამოხატავს კუთვნილებას. ამოსავალი ფუძე ერთი არის შემოკლებული ფორმა პირსახელისა ერთუმე (სალიტერატურო ფორმა: ექვთიმე). მაშასადამე, ერთიში (იგივე ექვთიმესი) არის ერთის კუთვნილი (ხეობა), ხოლო მდინარეს, რომელიც აქედან გაედინება, დაერქმეოდა ერთიშიშ წყარი → ერთიშწყარი → ერ(ი)წყარი. როგორც ჩანს, არქანჯელო ლამბერტის Heti და Heti-skari ამ „ერთიწყარის“ რ დაკარგული ვარიანტია.

მაშასადამე, ჰიდრონიმ „ერწყარის“ ორივე კომპონენტი, როგორც უკვე აღვნიშნე, მეგრულია და, აქედან გამომდინარე, უსაფუძვლოა მისი დაკავშირება აფხაზურ ჰიპოთეტურ „ჟარძე“ ჰიდრონიმთან. როგორც ჩანს, ერწყარის პირველი კომპონენტი ერ- აფხაზებმა გაიაზრეს როგორც აფხაზური ა-ჟარ, ხოლო მეორე კომპონენტი თარგმნეს. შდრ. აფხაზური აჟარძე მეგრულშიც აჟარძი-დ შემოვიდა და არა როგორც ერისწყალი.

ეხარისი. Echaris არქანჯელო ლამბერტის მიხედვით მდინარეა, რომელიც ჩამოედინება კავკასიის მთებიდან, გადასერავს კოლხიდას და მიემართება შავი ზღვისაკენ (ლამბერტი, 1991, გვ. 12).

ზენი. ზენი სოფელია სამეგრელოში (გიულდ., 1962, გვ. 323). ზენი (მეგრ. „ვაკე“) რამდენიმე სოფელს ეწოდება სამეგრელოსა და სამურზაყანოში.

ზიგური. რუსეთის ელჩობის აღწერილობაში ნახსენებია სოფელი ზიგური (Зигур), იგივე Жигур, სადაც რუსეთის ელჩობა 1640 წლის 27 აპრილს შეხვედრია სამეგრელოს მთავარს ლევან დადიანს. იგულისხმება ძიგური, სოფელი აბაშის რაიონში, მდ. აბაშის მარჯვ. ნაპირას. „წყაროებში პირველად იხსენიება 1640 წელს, როცა სამეგრელოს მთავარი ლევან II დადიანი ძიგურის სასახლეში შეხვდა ელჩებს – თ. ელჩინსა და პ. ზახარევს“ (ქსე, 11, 1978, გვ. 273).

ზიდანა. კოლხეთ-ლაზიკეს შესახებ ჩვენამდე მოღწეულ გეოგრაფიულ თუ სხვა ხასიათის ბერძნულ წყაროებში, მაგალითად, პირველი საუკუნის სწავლულთან და სახელმწიფო მოღვაწესთან, პლინიუს უფროსთან მოიხსენიება ზიდანა, რომელიც მდებარეობდა დღევანდელი გუდავას ადგილას (სადაც ოქუმში ერთვის შავ ზღვას). ბასილი სოფენელის მიერ ბიზანტიის საეკლესიო კათედრათა შორის დასახელებულია ზიდანეოსი, ზიდანისი (იგივე ზიდანა). ბერძნულენოვან ძეგლში „ორიენტოსისა და ძმათა მისთა მარტვილობა“ (რომელიც შეეხება IV ს-ის დამდეგის ამბებს, მაგრამ დაწერილია XI ს-ში), ნათქვამია, რომ ქრისტიანობის გამო რომიდან დევნილი ორიენტოსი გარდაიცვალა ზიდანეოსში. ამ ეპიზოდთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს ორი ცნობა. პირველი: ძირითად ტექსტში ნათქვამია, რომ ზიდანეოსი მდებარეობს ლაზეთში. სვინაქსარულ რედაქციაში ლაზეთი შეცვლილია საეგროთი და აღნიშნულია: „მოვიდა რა საეგროსა ქუეყანასა, ადგილსა, რომელსა ეწოდების ზიდანეოს“. მეორე: ზემოთ მოყვანილი სტრიქონის გასწვრივ არის მინაწერი: „გუდაყუასა იტყვიან ზიდანეოსად“ (იხ. გეორ-

გიკა, IV, გვ. 415). გუდაყვა, როგორც ცნობილია, თანამედროვე გუდავის ისტორიული ვარიანტია. IV-VI სს. გუდავაში იდგა რომაელთა გარნიზონი, ხოლო VI-VIII სს. აქ არსებობდა ლაზიკის ერთ-ერთი საეპისკოპოსო კათედრალი. ბერძნულსავე წყაროებშია მოხსენიებული აგრეთვე **ხობოსი** (ასე აღნიშნავს მდ. ენგურს ფლავიუს არიანე I-ის ბერძენი ისტორიკოსი და ფილოსოფოსი) და **სინგამი**, ანუ ერისწყალი, ხოლო ქართული ისტორიული წყაროებით ცნობილი (ეგრისის მდინარე) დღევანდელი დალიძგაა.

ზუბდიდი. იხ. ზუგდიდი.

ზუგდიდი – ზუგდიდის რაიონისა და სამეგრელო-ზემო სვანეთის მხარის ცენტრი, გაშენებულია ოდიშის დაბლობზე, მდ. ჩხოუშის ორივე მხარეს. ზ. დ. 110 მ. თბილისიდან რკინიგზით 318 კმ. საავტომობილო გზით 339 კმ. ზუგდიდი იყო ოდიშის სამთავროს პოლიტიკური, ადმინისტრაციული, კულტურული ცენტრი და ქართული მწიგნობრობის მნიშვნელოვანი კერა. დადიანების კარზე ეწეოდნენ აქტიურ ლიტერატურულ საქმიანობას მამუკა თავაქალაშვილი და ბარძიმ ვანნაძე (XVII ს.), პეტრე ჩხატარაისძე (XVIII ს.). ჩვენამდე მოღწეულია დადიანთა წიგნთსაცავში დაცულ ხელნაწერთა მდიდარი კოლექცია (იხ. გ. კალანდია, გაძარცვული საგანძური, თბ., 2005). 1855 წელს ქალაქი აიღო ოსმალთა ჯარმა, მაგრამ იგი მალევე განდევნა ქართულმა მილიციამ. ზუგდიდს კვეთს სოხუმი-თბილისის საავტომობილო მაგისტრალი. ზუგდიდიდან საავტომობილო გზა გადის მესტიაშიც.

სუროთმოქმედრული ძეგლებიდან აღსანიშნავია ქალაქის განაპირა ბორცვზე აშენებული ეკლესია (XIV ს. II ნახევარი), რომელსაც მანცხვარკარს უწოდებენ, და დადიანების სასახლე ეკლესიით (XIX ს.). სასახლეს აკრავს ბოტანიკური ბაღი, სადაც დღემდე ხარობს

დავით დადიანისა და ეკატერინე ჭავჭავაძის მიერ საფრანგეთიდან, იტალიიდან, აზიისა და ჩრდ. ამერიკის ქვეყნებიდან შემოტანილი იშვიათი მცენარეები. ქალაქს ამშვენებს დრამატული თეატრის შენობა. ბოტანიკურ ბაღში იყო (და დღესაც არის) აუზი და საირმე, სადაც ჰყავდათ ირმები. ისინი შემდეგ ჯუღეჯიანის ტყეში გაუშვეს...

ქ. ზუგდიდი ცნობილია ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმით, რომელიც დაარსდა დადიანთა სასახლეებში დაცული არქივებისა და ნივთების ბაზაზე. აქვეა გამოფენილი სამეგრელოს არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მასალები, ოქრომჭედლობისა და სახვითი ხელოვნების ნიმუშები, უცხოელ მხატვართა ფერწერული და გრაფიკული ნამუშევრები, ქართველ მწერალთა ხელნაწერები, საარქივო მასალები, დავით დადიანის სიძის – აშილ მიურატის მიერ ჩამოტანილი წიგნადი ფონდი. სამწუხაროდ, საბჭოთა პერიოდში ეს მუზეუმი არაერთგზის გაიძარცვა, დაიკარგა მნიშვნელოვანი ექსპონატები (იხ. ამის შესახებ: გ. კალანდია, გაძარცვული საგანძური).

ოდიშის სოფლების ჩამონათვალში გიულდენშტედტი ასახელებს: „ზუბდიდი, არა ზუგდიდი“ (გიულდ., 1962, გვ. 325). ზუბდიდი იგივე ზუგდიდია. 1640 წლის 18 მაისს ლევან დადიანს ელჩები ხონის მონასტრიდან წაუყვანია ზუბდიდში: „ (ელჩობა, 1888, გვ. 334). რუსთა ელჩობის აღწერილობის დასასრულს კი ზახარევი აღნიშნავს, რომ 1640 წლის 16 მაისს „

...
“ (იქვე, გვ. 374).

არქანჯელო ლამბერტის ცნობით, სამეგრელოს „მთავარს 50-ზე მეტი სასახლე აქვს, რომელთა შორის უმშვენიერესია ზუგდიდის სასახლე“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 38). იტალიელი მისიონერი დონ კრისტოფორო დე

კასტელი, რომელმაც 1634 წლიდან 20 წელი დაყო სამეგრელოში, თავის ერთ-ერთ ჩანახატს ურთავს წარწერას: "მთავრის სასახლე სოფელ ზუგდიდში. სამეგრელოს მთავრის სახლი. ეს ნაგებობა ანუ სასახლე სამეგრელოს მეფის სოფელშია" (კასტელი, 1977, გვ. 172, სურ. 445). ფრანგი მოგზაური და ვაჭარი, კონსული უაკ ფრანსუა გამბა, რომელმაც XIX ს. ოციან წლებში იმოგზაურა ამიერკავკასიაში, აღნიშნავს: „მთავარი დადიანი ზუგდიდში იმ სასახლეში ცხოვრობს, სადაც შარდენია ნამყოფი" (გამბა, 1987, გვ. 114). ოდიშის სოფლების ჩამოთვლისას გიულდენშტედტი აღნიშნავს: „მე დამისახელეს ზუბდიდი და არა ზუგდიდი" (გიულდ., 1962, გვ. 324). 1633 წელს იტალიელი მისიონერები არქანჯელო ლამბერტი და იოსებ ჯუდიჩი ილორისა და მერკურის შემდეგ სწვევიან დადიანს ზუგდიდში (თამარაშვილი, 1902, გვ. 172). პარიზის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში დაცულ ლათინურენოვან რუკაზე „კოლხეთი, დღევანდელი სამეგრელო" (1654 წ.) აღნიშნულია ზუგდიდი.

ქართულ წერილობით წყაროებში სახელწოდება **ზუგდიდი** პირველად მოხსენიებულია 1621 წელს შედგენილ საეკლესიო საბუთში "აფხაზეთის საკათალიკოზო გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთარი", სადაც აღნიშნულია: „არის ზუგდიდს ივანია, მართებს..." (ქსძ, III, გვ. 419); დაახლოებით ამავე პერიოდში დაწერილ "საცაიშლო გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთარში" ნათქვამია: „ზუგდიდისაკენ ანარიას დეღეს აქეთ, მდინარის ჩასართავამდის დარჩელისა და ჩოხათის სოფლისა ჭალას სოფელს სათუმოს გზას დაბლა ხეთისაკენ, ბარცხილას დეღეს აქეთ ცაიშის ეკლესიისა" (ქსძ, III, გვ. 470).

ვახუშტი ბატონიშვილი ზუგდიდს პირველად XVI ს. ის 80-იან წლების ამბებთან დაკავშირებით ახსენებს,

როცა ვახტანგ მეფემ იმერეთის დალაშქერის შემდეგ "მოსტყუენნა ოდიში და აღიხუნა ციხენი", გააგრძელა რბევა, ჯერ „ჭაქვითს“ მოადგა... ხოლო "შემდგომად მივიდა ზუგდიდს" (ქ.ცხ. IV, გვ. 450). ოდიშის აღწერისას კი ნათქვამია: "დიდსა ველსა ზედა არს ზუგდიდი, სასახლე დადიანთა, დიდშენი და პალატებიანი, ზღუდე-გოდლიანი" (იქვე, გვ. 778). ტიმოთე გაბაშვილის მიერ 1737 წ. შედგენილ ლიხთ-იმერეთის რუკაზეც "ზუგდიდი" არის დასახელებული.

კასტელის ალბომში № 445 ნახატს, სადაც სამეგრელოს მთავრის ლევან დადიანის სასახლეა გამოსახული, აქვს წარწერა: „მთავრის სასახლე სოფელ ზუგდიდში. სამეგრელოს მთავრის სახლი“ (კასტელი, 1977, გვ. 172). მ. პაჭკორიას მტკიცებით, "ზუგდიდის" თავდაპირველი ფორმა უნდა ყოფილიყო **სუკდიდი** „დიდი გორა“. ლ. თოდუასა და გ. ლაშხიას „კორცხელის ისტორიულ-გეოგრაფიულ მიმოხილვაში" გამოუტყმულია ვარაუდი, რომ ზუგდიდი თავდაპირველად ბაშის ციხესიმაგრეს, ანუ ჩიუიკარს ეწოდებოდა. „ხოლო ულაშქრა გურიელმან, წარვიდა ლაშქრითა და მივიდა ზუგდიდს. და მუნ შემოება დადიანი და გაემარჯუა გურიელსა“ (ქ. ცხ., II, 1959, გვ. 503. იხ. აქვე, გვ. 361).

ტოპონიმ ზუგდიდის (ადგ. ვარიანტი: ზუგიდი) სემანტიკა თითქოს გამჭვირვალეა: **ზურგა**, როგორც მეტაფორული ოროგრაფიული ტერმინი, ქართულის დასავლურ კილოებსა და მეგრულში აღნიშნავს ბორცვს, ბექობს, შემადლებულ ადგილს. მეგრულის აპელატიურ თუ ონიმურ სისტემაში არაა იშვიათი პოსტპოზიციური მსაზღვრელი „დიდი“, მაგალითად: ჭყონდიდი „მუხა დიდი“, დალდიდი „ღელე დიდი“, სკურდიდი „სკური დიდი" → სკურდი, რო(ბ)უ დიდი „ხევდიდი" და სხვ. მაშასადამე, ზუგდიდი ← ზურგდიდი

(რ ბგერის ჩავარდნით). მეგრულში ფონეტიკური პროცესი უფრო შორსაა წასული: ორი ერთნაირი ბგერიდან (რ-რ, დ-დ) ერთ-ერთი დაიკარგა, რის შედეგადაც დამკვიდრდა ფორმა ზუგდი. მეორე მხრივ, მეგრულში **ზუგა**, **ძუგა**, **ზუკა** აღნიშნავს მცირე ბორცვს და ხშირად გვხვდება ტოპონიმიშიც: **ძუგა** – ბორცვი სოფ. ისულაში; **ძუგა-ძუგა** – ჭაობნარი სენაკის რ-ნის სოფ. ახალსოფელში (ინფორმატორის განმარტება: „ძუგა-ძუგა შეიძლება ჭაობზე გავლა“); ძუგუ/ძუგმაღალი – ბორცვი სოფ. ტყირში; **ძუგუ** – ბორცვები სოფლებში – ციხეთი, უფალკარი, ფოცხო; **ზუგა** – ბორცვი სოფ. სირიაჩქონში; **ზუგუ** – ბორცვი სოფ. ძვ. აბაშაში; **დისაზუკა** – ბორცვი სოფ. ბულვანში და სხვ.

მაშასადამე, ზუგუდიდი (ან ზუგადიდი) → ზუგდიდი. „ზუგდიდის“ წარმომავლობას მრავალი უცხოელი და ქართველი მკვლევარი შეჰხებია. მათგან პირველი იყო შვეიცარიელი მოგზაური და სწავლული დიუბუა დე მონპერე (იმყოფებოდა ყირიმსა და ამიერკავკასიაში 1831-34 წლებში). მას ყურადღება მიუქცევია იმ გარემოებისათვის, რომ ისტორიულ წყაროებში "ზუგდიდი" ხშირად „ზუბდიდი" ფორმით არის წარმოდგენილი, და, აქედან გამომდინარე, თვლის, რომ ტოპონიმისათვის ამოსავალია ადგილის სახელი ზუბი. შ. მესხიამ განიხილა მარი ბროსეს, პლ. იოსელიანის, დ. ბაქრაძის, რ. ერისთავის, ნ. მარის, ნ. ხოშტარიას და სხვათა მოსაზრებანი ოდიშის სამთავროს დედაქალაქის სახელწოდების ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით და გაიზიარა, თანაც, რა თქმა უნდა, განამტკიცა ახალი მასალით დიუბუა დე მონპერეს ვარაუდი. კერძოდ, შ. მესხიას მტკიცებით, ამოსავალია ზუბდიდი ფორმა: ამჟამინდელი ზუგდიდის ირგვლივ, მახლობლად თუ მოშორებით, ძველად არა ერთი და ორი **ზუბი** მდებარეობდა. იმ ზუბს, რომელიც გამოირჩეოდა მოსახ-

ლეობის სიმრავლითა და ტერიტორიით, ეწოდა ზუბდიდი, ხოლო სახელწოდება ზუგდიდი ჩნდება XVII ს-დან გადააზრების შედეგად (ზუბი სიტყვის მნიშვნელობის გაუჩინარების გამო). მაშასადამე, ზუბდიდი → ზუგდიდი (მესხია, 1967, გვ. 244-250).

თ. მიბჩუანი იზიარებს შ. მესხიას ეტიმოლოგიას და კორექტივიც შეაქვს მასში: ზუბი სვანური „ზუგ“-ის დამახინჯებული ფორმა უნდა იყოს. უმწიკვლო ფორმით იგი მხოლოდ „ზუგდიდ“ ტოპონიმმა შემოინახა. თ. მიბჩუანი იმასაც აღნიშნავს, რომ ტოპონიმ „ზუგდიდის“ ახსნა უცდია ოლივერ უორდროპსაც 1911 წელს გამოცემულ ინგლისურ-ქართულ ლექსიკონში (მიბჩუანი, 1989).

ქართველ მკვლევართა (პლ. იოსელიანი, დ. ბაქრაძე, ნ. ხოშტარია, ზ. ჭუმბურიძე, შ. გოგატიშვილი, აბ. ტულუში, გ. ბედოშვილი) მიერ მიღებული და გაზიარებული ეტიმოლოგია სახელწოდება „ზუგდიდისა“ ეკუთვნის ასევე უცხოელ სწავლულს, ფრანგ ორიენტალისტს, ქართული და სომხური ენებისა და ლიტერატურის მკვლევარს – მარი ბროსეს (მოღვაწეობდა პეტერბურგში, იმოგზაურა საქართველოში 1847-48 წლებში). იგი თვლიდა, რომ ზუგდიდი მომდინარეობს ორი ქართული სიტყვისაგან – **ზურგი** "ბორცვი, გორაკი" და **დიდი** (მარი ბროსე იმასაც აღნიშნავს, რომ ძველი ზუგდიდი დადიანების სასახლიდან და ეკლესიიდან რამდენიმე კმ-ით იყო დაშორებული). მაშასადამე, ზურგდიდი „დიდი გორაკი“ თავდაპირველად უნდა დარქმეოდა იმ სერს, რომელზეც დგას მაცხოვრის ეკლესია. ამ სერს დღეს ეწოდება მანცხვარკარი).

შეუძლებელი არაა, **ზუგდიდი**-სათვის ამოსავალი იყოს არა „ზურგი“, არამედ ასევე ოროგრაფიული ტერმინი **ზუგა** (//ძუგა) „ბორცვი, შემადღება“, რაც არაა იშვიათი სამეგრელოს ტოპონიმიში. ქ. ლომთა-

თიძის ერთ-ერთი ნაშრომის („კომპლექსებიდან მომდინარე ბილაბიალური ხშულები ქართველურ ენებში“) შენიშვნაში ხაზგასმულია, რომ ისტორიულად დადასტურებული ზუბდიდ-//ზუგდიდ- ფორმებისათვის ამოსავალია ზუგვდიდი „ბორცვდიდი“. სრულიად განსხვავებული მოსაზრება ეკუთვნის ნიკო მარს, რომელმაც „ზუგდიდის“ წარმომავლობა დაუკავშირა ეთნონიმ **სკვითს** და ასეთი მრავალსაფეხურიანი ფონეტიკური გადასვლები ივარაუდა: სკვით//სკუთ → სგუ → სუგდა//სუგუ-და (-და მრ. რიცხვის ნიშანია) → ზუგუდა → ზუგიდა → ზუგიდი. კარლ ჰანმა კი „ზუგდიდი“ დაუკავშირა არაბულ სიტყვა **ზუგ-ს** „ბაზარი“, ე. ი. ზუგდიდი არის „დიდი ბაზარი“. მაგრამ იქვე აღნიშნა: უფრო სწორი იქნება, „თუ ქალაქის სახელს დაუკავშირებთ ქართულ სიტყვა ზურგს. მაშასადამე, ზუგდიდი არის

” „ (ჰანი, 1909, გვ. 63).

ისტორიულ წყაროებში დადასტურებული ზუბდითი, ზუბდიდი, ზუგდიდი, ზურგდიდი ფორმებისა და მათი წარმომავლობის შესახებ გამოთქმულ მოსაზრებებზე დაწვრილებითაა მოთხრობილი აბ. ტულუშის წერილში „აკვავ **ზუგდიდის** ეტიმოლოგიისათვის“ (ტულუში, 1987, გვ. 158-164). მკვლევარი წარმოგვიდგენს დამატებით მასალას, რომელიც ცხადყოფს, რომ გურია-სამეგრელოს ტოპონიმიაში ფართოდაა გავრცელებული ოროგრაფიული ლექსემები: ზურგა, ზუგა, ზუგუ, ზრუგი, და ასკვნის: „ზუგდიდი//ზურგდიდი მეგრულად დიდ ბორცვს ნიშნავს. ასე ეწოდებოდა ბორცვს, რომლის სახელი შემდეგ მიიღო აქვე გაშენებულმა ქალაქმა“. ზუგდიდის ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით ასეთსავე დასკვნას აკეთებს გ. ბედოშვილიც: „გამოჩენილი ქართველოლოგის, ჩვენი ეროვნული ლიტერატურისა და კულტურის დიდი მოამაგის **მარი ბროსეს** მიერ ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 50-იან წლებში გამოთქმულმა

ვარაუდმა ზუგდიდის ზურგ//ზუგ („გორაკი, ბორცვი“) სიტყვისაგან მომდინარეობის თაობაზე (რომელსაც თავის დროზე პლ. იოსელიანმაც დაუჭირა მხარი) დროის გამოცდას გაუძლო. დღეს მკვლევართა აბსოლუტური უმრავლესობა სწორედ ამ თვალსაზრისს ადგას" (ბედოშვილი, 2002, გვ. 165).

ზუგდიდის ეტიმოლოგიას შეხებია კ. ჰანიც. მას ორი ვარაუდი აქვს: ა) -ზუგ არაბული სიტყვაა და ნიშნავს ბაზარს. მაშასადამე, ზუგდიდი გაიზარება როგორც დიდი ბაზარი; ბ) სახელწოდება ზუგდიდისათვის ამოსავალია ქართული სიტყვა ზურგი, და მაშასადამე ზუგდიდი ← ზურგდიდი „დიდი ზურგი; დიდი ქედი“ (ჰანი, 1909, გვ. 63). ზუგდიდის ეტიმოლოგიის მრავალფეროვნებაზე იხ. ი. კეკელიას მოსაზრებანი (კეკელია, ძიებანი... 2015, გვ. 92-96).

თავია. გიულდენშტედტს თავია დასახელებული აქვს სამეგრელოს სოფლებს შორის (გიულდ., 1962, გვ. 323). მთარგმნელის აზრით, ესაა სოფელი თაია.

თამაკონი. სამეგრელოს სოფლებს შორის გიულდენშტედტი ასახელებს: „თამაკონის ციხეს“ (გიულდ., 1962, გვ. 323). თამაკონი სოფელია მარტვილის მუნიციპალიტეტში, მდ. ტეხურას მარცხ. ნაპირას, მადლობზე. თამაკონის ციხე პირველად 1737 წელსაა დასახელებული. სოფელში შემორჩენილია XVII ს-ში აშენებული მაცხოვრის ამადლების სახელობის ეკლესია.

თარგამეული. თარგამეული სოფელია სამეგრელოში (გიულდ., 1962, გვ. 323). თარგამეული დღესაც სოფელია მდ. ტეხურას მარცხ. მხარეს (მარტვილის მუნიციპალიტეტი).

თეკლათი. კათალიკოს დავით ნემსაძეს (1673-1696 წ.) ბიჭვინტის ღვთისმშობლისათვის შეუწირავს „თეკლათს გრიგოლია და მისი შვილი ხოხონაი მისის

ცოლ-შვილითა“ (ქსძ, III, გვ. 612). თეკლათი სოფელია მარტვილის მუნიციპალიტეტში.

თილთი. როგორც ვარაუდობენ, სოფელი თილთი მდებარეობდა ოდიშის ჩრდილოეთ ნაწილში (მოქვის ჩრდილოეთით). მისი პირველი დასახელება გვხვდება დაახლოებით 1616-1639 წწ. დაწერილ საეკლესიო საბუთში, სადაც ნათქვამია: „არის თილთს სასახლე და მარანი... და გამოსავალი მართებული მოსაკრებლობაი“ (ქსძ, III, გვ. 428). საეკლესიო გლეხთა გვარები ადასტურებს, რომ ეს სოფელი მეგრელებით იყო დასახლებული (ეს გვარებია: თოლისკუა, ჩანგელია, ცქურია, შუნია, ჩერჩია, ბულია, თუთაშხია, შანტია, მიხალია, თოფშხუა, გულუა, ხუხუა, ზარქუა, ჩხირუა, ფაჯავა, შარინავა, ცისკარავა, მალურავა, გირგოლავა, სეფანასქირი, სთეფანასქირი, ჟვანესკირია). აქვეა ნათქვამი: „თილთს სასახლე გამიკეთებია, საყდრისათვის სამრეკლო ამიშენებია...“ (ქსძ, III, გვ. 500). 1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთში („კათალიკოს მაღაქიას მოლაშქრე კაცთა ნუსხა“) აღნიშნულია: „არის თილთს და ჭალას აზნაურისშვილი და მსახური 13“ (ქსძ, III, გვ. 481).

იაგურია(//იუგარია) დასახელებულია კასტელის „ცნობებისა და აღბომის“ თხრობით ნაწილში: „დადიანმა ჩვენი ძმები თავისთან წაიყვანა და კვლავ მისცა სოფ. იოგურია“ (იტალიურ ტექსტში არის *Iaguria* – პ. ც.) მის მორჩილებაში მყოფ მღვდელთან ერთად, ამასთანავე, აქ მაცხოვრებელი 10 კოლხი ოჯახიც“ (კასტელი, 1977, გვ. 22). „უნდა აღინიშნოს ერთიც: წიფურიის ცოტა ზემოთ, *iugaria*-ში ჩვენები ეკლესიას რთავდნენ, რომელიც დადიანმა გადმოგვცა, სადაც ჩვენი ოჯახი შეჩერდა“ (კასტელი, 1977, გვ. 63). ამ მონაცემებიდან გამომდინარე, ისტორიული გეოგრაფიის მკვლევრები ვარაუდობენ, რომ სოფელი იაგურია თუ

ოუგარია მდებარეობდა ენგურის მარჯვ. ნაპირზე, წიფურიას სიახლოვეს.

ილორი – სოფელი ოჩამჩირის რ-ნში, ზღვისპირას, დალიძვის მარცხ. მხარეს. ილორი კოლხური სახელწოდება ჩანს, თუ გავითვალისწინებთ, რომ სეხნია ტოპონიმი გვხვდება სამტრედიის რ-ნშიც, ცხენისწყლის მარცხ. ნაპირზე. აფხაზურში იგი შესულია ელგრ ფორმით (აფხაზურს არ მოეპოვება ი და ო ბგერები). ილორი შუა საუკუნეებში ოდიშის ერთ-ერთი ცნობილი სოფელი იყო. იგი ისტორიულ წყაროებში პირველად მოიხსენიება XI ს-ში. არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან „სამეგრელოს რუკაზე“ წარწერა ილორი დატანილია დღევანდელი ოჩამჩირის ადგილას, ე.ი. დალიძვის მარჯვ. მხარეს. ვახუშტი ბატონიშვილი წერს, რომ ზღვისპირას „არს ილორს ეკლესია წმიდის გიორგისა“. ამაზე ადრე ილორი დამოწმებულია მალაქია კათალიკოსის მიერ 1616-1639 წლებში დაწერილ ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში. „ილორს ჩხოხობისაგან ერთი პარტახი მიყიდია და ადგილი წინამძღვრისაგანცა მიყიდია და ერთი კვამლი კაცი მიმიყვანია იქ მეთევზეთ და დამისახლება“ (ქსძ, III, გვ. 501).

ჯუზეპე ძამპი, რომელიც სამეგრელოში იმყოფებოდა 23 წლის განმავლობაში, იყო თეატინელთა პრეფექტი წიფურიაში, თავის თხზულებაში აღნიშნავს: „როგორც კი დრო დადგება, ოჯახის უფროსი პატარა ჭურჭლით ამოიღებს ამ ღვინოს და მიაქვს ილორის ეკლესიაში, რომელიც წმ. გიორგის სახელობისაა“ (შარდენი, 1975, გვ. 185). „შემდეგ ღამეს ეს ხარი აღმოჩნდა ასი მილით დაშორებულ დანიშნულ ადგილზე, ილორელთა სოფელში“ (შარდენი, 1975, გვ. 196). ჯუზეპე ძამპი განმარტავს: წმ. გიორგი ეკლესია არის სოფელ ილორში, შავი ზღვის მახლობლად, ბედიელის ეპარქიაში. მას

მეზობელი ხალხებიც დიდ თავყანს სცემენ, თვით ბარბაროსებიც კი (შარდენი, 1975, გვ. 196).

რუსეთის ელჩი ფედოტ ელჩინი დღევანდელ სამურზაყანოში მოგზაურობის დღიურებში იღორს არ ახსენებს, მაგრამ წერს, რომ 1640 წლის 9 თებერვალს იყვნენ „в монастыре Егорьевском“ (ელჩობა, 1888, გვ. 325, 353). იმის მიხედვით, რომ აქ მოთხრობილია ლეგენდა ხარზე, რომელიც წმინდა გიორგის დღესასწაულზე თვითონ მოდის მონასტერში მსვერპლად შეწირვისათვის, ჩანს, რომ საუბარია იღორის მონასტერზე.

ნახსენებია აქვე, 1640 წლის 7 აპრილის დღიურშიც. არქანჯელო ლამბერტი აღწერს წმინდა გიორგის დღესასწაულს იღორის ეკლესიაში, რაც ასე იწყება: „ამ დღეს (20 ნოემბერს – პ.ც.) ეს დიდებული მოწამე (იგულისხმება წმ. გიორგი – პ. ც.) მოიპარავს არემარეში ხარს და ღამით მოიყვანს იღორის ეკლესიაში, რომელიც მის სახელზე არის აშენებული“ (ლამბერტი, გვ. 126); გიორგობის დღესასწაულზე იღორში იმართებოდა ბაზრობა (იქვე, გვ. 145).

სოხუმ-კალედან გემით გამომგზავრებული გამბა აღნიშნავს: „ჩვენ ჩავუარეთ იღორს. ეს ქალაქი, ისევე როგორც კელასური, ღამაზი ფერდობის ძირას მდებარეობს“... (გამბა, გვ. 94); „აფხაზეთისა და სამეგრელოს საზღვარზე, **იღორში**, არის კიდევ ერთი უძველესი ეკლესია... ამ ეკლესიას ეთაყვანებიან მეგრელები და აფხაზები... უნდა დავძინო, რომ ბევრმა აფხაზურმა ოჯახმა შემოინახა ქრისტიანობა. მათ წინაპრებად ქრისტიანები ითვლებიან“ (გამბა, 1987, გვ. 88). მაკარი ანტიოქიელი აღნიშნავს, რომ „ქართველ ერს წმინდა გიორგის დიდი რწმენა აქვთ. ამ წმინდანის სახელს ქართველთა ქვეყანაში ურიცხვი ეკლესია ატარებს. ამათგან სამში წმ. გიორგის დღესასწაულების დროს სასწაულები ხდება ხოლმე. ეს ეკლესიები მეგრელთა

ქვეყანაშია. ერთია შავი ზღვის აღმოსავლეთით და მას ილორს ეძახიან... რაც შეეხება მეორე ეკლესიას, იგი საეპისკოპოსო ეკლესიაა. მას სუჯუნას ეძახიან. იგი ჭყონდიდელი ეპისკოპოსის ტახტია... წმ. გიორგის მესამე ეკლესიას რაც შეეხება, მას ობუჯი ჰქვია“ (ანტიოქიელი, 1982, გვ. 121).

კასტელი აღნიშნავს: „აღმოსავლეთის მეფე-მთავრებმა საქართველოს სოფ. ილორში მომცეს მეორე რეზიდენცია იმისათვის, რომ გამაჩნდა სათნოების ნატამალი“ (კასტელი, 1976, გვ. 173). **შენიშვნა:** ილორი ზღვისპირა სოფელია სამურზაყანოში. მდ. ღალიძგის მარცხ. მხარეს. იგი მთისგან რამდენიმე კმ-ითაა დაშორებული, თუმცა გემიდან ეს დაშორება არ აღიქმება. ცნობილია, რომ ილორის წმ. გიორგის ეკლესია აგებულია XI ს-ში და გვიან შუასაუკუნეებშია გადაკეთებული და სახეშეცვლილი. ეკლესიასთან დაკავშირებულ წმინდა გიორგის სასწაულზე მოგვითხრობენ ლამბერტი, შარდენი და სხვ.

ილორის წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია ერთი უმნიშვნელოვანესი ტაძარია დასავლეთ საქართველოში. აგებულია იგი XI ს. პირველ მეოთხედში. მის აღმ. ფასადზე შემონახულია ამავე პერიოდის ძველი ქართული წარწერებიანი (როგორც ნუსხური, ისე ასომთავრული და მხედრული) ხუთი ქვა. ერთ-ერთ ლაპიდარულ წარწერაში იკითხება „ქოჩოლავა“, რაც კოლხური გვარის ერთ-ერთი პირველი ეპიგრაფიკული დაფიქსირებაა“ (თ. გვანცელაძე). უფრო გვიანდელ, კერძოდ, XIV ს. დამდეგის წარწერაში დასახელებულია „მეფეთამეფე კონსტანტინე, ძე დავითისი“, რომელსაც აიგივებენ დავით ნარინის ძესთან. ილორის ეკლესია XVII ს-ში შეაკეთა ლევან II დადიანმა. 1736 წელს იგი დაწვეს თურქებმა. შემდეგ ისევ აღადგინეს

ოდიშის მთავრებმა, საფუძვლიანად შეკეთდა XIX ს. 40-იან წლებში.

როგორც უკვე აღინიშნა, ილორის წმინდა გიორგის ეკლესიაში 20 ნოემბერს იმართებოდა **ილორობა**. ამ დღესასწაულის დაწვრილებით აღწერას არქანჯელო ლამბერტი ასე იწყებს: „ამ ეკლესიას დიდ პატივს სცემენ არამც თუ მეგრელნი, არამედ მახლობელი ხალხებიც. ფრანგი კონსული და მოგზაური ჟაკ ფრანსუა გამბაც, რომელმაც 1824-25 წლებში მოიარა კავკასიის შავიზღვისპირეთი, წერს: „აფხაზეთისა და სამეგრელოს საზღვარზე, ილორში, არის კიდევ ერთი უძველესი ეკლესია... ამ ეკლესიას ეთაყვანებიან მეგრელები და აფხაზები. უნდა დავძინო, რომ ბევრმა აფხაზურმა ოჯახმა შემოინახა ქრისტიანობა, მათ წინაპრებად მეგრელები ითვლებიან“ (გამბა, 1987). ჟან ფრანსუა გამბა გვამცნობს, რომ ილორში, რომელიც აფხაზეთისა და სამურზაყანოს საზღვარია, არის კიდევ ერთი უძველესი ეკლესია (გამბა, 1987, გვ. 88).

წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესიათა შორის ილორი ერთ-ერთი გამორჩეული იყო. წმინდა გიორგი კი მთელს საქარველოში, განსაკუთრებით კი სამეგრელოში, უმთავრესი ღვთაება იყო. ივ. ჯავახიშვილის მტკიცებითაც: „ქართველი ერის სარწმუნოებრივ წარმოდგენაში, უფროსობითა ძლიერებით პირველი ადგილი წმინდა გიორგის უკავია, მეორე – ღმერთს-შემოქმედს, მესამე – ელიას“ (ჯავახიშვილი, 1979, გვ. 89).

ინშეური. ინშეური არის სოფელი სამეგრელოში (გიულდ., 1962, გვ. 323). რა თქმა უნდა, იგულისხმება მარტვილის მუნიციპალიტეტის სოფ. ინხური.

ისმულეთი. ისმულეთი დასახელებულია სამეგრელოს სოფლებს შორის (გიულდ., 1962, გვ. 323). ისმულეთი, რა თქმა უნდა, არის იგივე ისულა//ისულეთი, ტეხურისპირა სოფელი სენაკის მუნიციპალიტეტში.

კადარი. კადარი Cadarz ფორმით გვხვდება თეათინელი მისიონერის მიერ 1686 წ. დაწერილ მოხსენებით ბარათშიც (ქართულ თარგმანში „კადარძი“. იხ. თამარაშვილი, 1902, გვ. 211). კადარი მეგრულში მივიწყებულ სიტყვაა, მაგრამ მისი მნიშვნელობის დადგენა მაინც მოხერხდა ძირითადად ტოპონიმთა ანალიზის მეშვეობით: აღმოჩნდა, რომ კადარი, კადარა ყველგან არის მზისკენ მიქცეული ფერდობი, ბორცვის აღმოსავლეთი და სამხრეთ-აღმოსავლეთი ექსპოზიცია (შდრ. ანტონიმი „შქელი“). სვანურში ეს სიტყვა აღნიშნავს მშრალ ადგილს. კადარ- ფუძეს შეიცავს ორ ათეულზე მეტი მარტივი და რთული მიკროტოპონიმი ზემო და ქვემო სამეგრელოში. კადარი ერქვა სოფელსაც ზანის ორსავე ნაპირას (აბაშის მ.) და დაცარიელდა XIX ს-ში.

კათაროსი – ზოგი მკვლევარი აიგივებს მდ. აბაშასთან (ჯოჯუა, 1976, გვ. 438).

კალიცა. იხ. ტერნა. ი. კეკელია აღნიშნავს, რომ კალიცას ზუსტი ადგილმდებარეობის დადგენა დღემდე ჭირს (კეკელია, „კალიცას ლოკალიზაციისათვის...“ 2014, გვ. 231).

კემხელი. საისტორიო წყაროების მიხედვით ჩანს, რომ კემხელი ეწოდებოდა ამჟამინდელ ყულევს. თვითონ სახელწოდება ყულევი კი წარმოქმნილია თურქული რედუტ-ყალესაგან (ბერაძე, 1970, გვ. 42). მდინარე ხობს თურქები, როგორც ჟან შარდენი აღნიშნავს, ქემხელს უწოდებდნენ. იხ. აქვე, ყულევი.

კვეტილა. „მოგზაურები კოდორიდან შუადღეს გავიდნენ და ღამის გასათევად გაემართნენ კვეტილაში, რომელიც მისგან რვა ვერსითაა დაშორებული... კვეტილადან დილის ექვსის ნახევარზე გავიდნენ... და სანამ ფაზისის მარცხ. ნაპირზე მდებარე სოფელ გუბანში შეჩერდნენ, „ხელმარცხნივ მდებარე სოფელ დიდიას

გაუსწორდნენ“ (გამბა, 1987, გვ. 143). ამის შემდეგ შეჩერდნენ სოფელ ეკალში, საიდანაც „ცხენისწყლის შესართავამდე ხმელეთით ექვსი ვერსი ძლივს იქნება“ (იქვე, გვ. 144) და მერე გადმოსხდნენ სოფ. მარანში. დასახელებული სოფლებიდან კვეტილა, გუბანი და დიდია არაა ლოკალიზებული.

კვილი. გიულდენშტედტს კვილი დასახელებული აქვს სამეგრელოს სოფლებს შორის (გიულდ., 1962, გვ. 323). მთარგმნელი მას აიგივებს სოფ. ჭველესთან, რაც, ჩვენი აზრით, საეჭვოა.

კვიტოული. რუსთა ელჩობის დღიურში დღევანდელი სოფელი კვიტოული (ოჩამჩირის მუნიციპალიტეტი) დასახელებულია კიტოული ფორმით (ელჩობა, 1888, გვ. 325). მკვლევარ გ. გვანცელაძის აზრით, მომდინარეობს გვარ კვიტაშვილისაგან: კვიტაშვილი → კვიტაული → კვიტოული.

კიანეი. „ხობი, ძველი კიანეი, რომლის ნაპირებზეც რედუტ-კალე მდებარეობს...“ (გამბა, 1987, გვ. 100).

კოდორი. არქანჯელო ლამბერტის მიხედვით: „კოლხიდის საზღვარია აფხაზების, ანუ აბაშების, მხრით მდინარე, რომელიც მკვიდრთაგან იწოდება კოდორად და, ჩემის აზრით კი, ძველთა კორაქსია“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 11-12); არქანჯელო ლამბერტი სხვაგანაც აღნიშნავს, რომ რიონიდან აფხაზეთის მიმართულებით „ყველაზე უკანასკნელი მდინარე არის კოდორი, რომელიც უნდა იყოს (ძველთა) კორაქსი, რადგან კოლხიდის საზღვრებია (ძველთა სიტყვით) ერთის მხრით ფაზისი და მეორეს მხრით – კორაქსი; როგორც ფაზისი ჰყოფს სამეგრელოს გურიისაგან, ისე კორაქსი ჰყოფს მას აფხაზეთისაგან, და როგორც ფაზისის გაღმა მეგრული იცვლება ქართულად, ისე კორაქსის გაღმა - იცვლება აფხაზურად. აქედან ცხადია, რომ მეგრელების კოდორი ძველებური კორაქსია,

რადგან კოდორს გადაღმავე ცხოვრობენ აფხაზები თავისი განსაკუთრებულის ენით“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 163). შარდენიც ამასვე ადასტურებს: „კორაქსი და ფაზისი, რომლებიც დღეს იწოდებიან კოდორად და რიონად, შეადგენენ მის (ოდიშის – პ. ც.) საზღვრებს. პირველი გამოყოფს მას აფხაზეთისაგან, მეორე – იმერეთისაგან“.

უან შარდენის „მოგზაურობის“ მიხედვით, „კოლხიდა მდიდარია წყლებით. მდინარეები გამოდიან მთებიდან და ერთიან შავ ზღვას. მთავარი მდინარეებია კოდორი, იგივე კორაქსი, რომლის შესახებაც უკვე მქონდა ლაპარაკი; სოკომი, რომელიც, ჩემი ფიქრით, არის არიანეს ტერშენი და პტოლემეაიოსის თაზრისი; ენგური, რომელსაც ძველი ავტორები ასტოლფს უწოდებენ, ხობი, რომელსაც არიანე ქობისს უწოდებს. იგი ზღვაში ჩასვლამდე უერთდება მისივე სიდიდის მეორე მდინარეს – ჭანისწყლად წოდებულს, რომელიც არის მდინარე ქიანე; ტეხური – არიანე მას უწოდებს სიგამს; ცხენისწყალი (Scheniscari), ე. ი. ცხენის მდინარე, რომელსაც ეს სახელი დინების დიდი სისწრაფის გამო ჰქვია. ბერძნები ამავე მიზეზის გამო ეძახიან ჰიპპოსს; და ბოლოს, აბაშა, რომელსაც სტრაბონი უწოდებს გლაუკუსს, არიანე – ქარიესს და პტოლემეაიოსი – ქარიტუსს. ორივე ეს მდინარე უერთდება ფაზისს 20 მილის სიშორეზე ზღვაში ჩასვლამდე. სამეგრელოს მდინარეების ძველი და ახალი სახელები მე განგებ მოვიტანე, რადგან ისტორიკოს-გეოგრაფები... მათ არასწორად აღნიშნავენ“ (შარდენი, 1975, გვ. 110). უაკ ფრანსუა გამბას „მოგზაურობის“ წიგნში დასახელებულია მდ. რიონის მარჯვ. ნაპირზე მდებარე სოფელი კოდორი, რომელიც სოფ. წალიკარისაგან „ათი ვერსით“ ყოფილა დაშორებული (გამბა, 1987, გვ.141).

ამუამად დაბა კოდორი შედის აბაშის მუნიციპალიტეტში.

კასტელის ალბომში № 524 ჩანახატს, რომელიც წარმოადგენს „კოლხეთის ანუ სამეგრელოს რუკას“, ახლავს ასეთი წარწერა: „კოდორიდან მოკიდებული რიონამდე კოლხეთის ანუ დღეს სამეგრელოდ წოდებული ქვეყნის აღწერილობა“ (კასტელი, 1977, გვ. 187); იგივე ავტორი 556-ე ჩანახატის წარწერაში აღნიშნავს, რომ კოლხეთის ჩრდილოეთი საზღვარი არის მდინარე, „რომელმაც ამ მთისაგან მიიღო სახელი კოდორი. ეს მდინარე ძალიან განთქმულია, იგი ორ ტოტად იყოფა, ერთს შერჩენილი აქვს ანტიკური სახელი, მეორეს კი უწოდებენ ენგურს, ხელით გასროლილი ქვის მანძილზე ჩვენი რეზიდენციის ახლოს ჩამოდის და სწრაფად მიხსრიალებს ზღვისაკენ“ (კასტელი, 1977, გვ. 195). **შენიშვნა:** მოყვანილი ტექსტის ბოლო წინადადებიდან აშკარაა, რომ ხელით გასროლილი ქვის მანძილზე მდებარე რეზიდენცია სწორედ წიფურია არის. იგი მდებარეობდა ენგურის მარჯვ. ნაპირზე. მაშ რას ნიშნავს კოდორი, რომელიც ორ ტოტად იყოფა და მის ერთ-ერთ ტოტს ეწოდება ენგური?

კოკი – სოფელი ზუგდიდის მუნიციპალიტეტში. კოკი სამეგრელოში რამდენიმე მცირე ადგილსაც ეწოდება. ამ სიტყვის მნიშვნელობაა კუნძული, ბორცვი. კ. ჰანი კი განმარტავს, „რომ სახელწოდება კოკი მიღებულია სიტყვა კოკასაგან. მისი მოტივაცია ასეთია: ამ სოფელში კოკებს ამზადებენ (ჰანი, 1909, 86).

კოკული. გიულდენშტედტის მიერ დასახელებულია სამეგრელოს სოფლებს შორის (გიულდ., 1962, გვ. 323).

კოლხეთი. უაკ ფრანსუა გამბას საქართველოში (1823 წ.) მოგზაურობის აღწერის მეთერთმეტე თავი ეძღვნება კოლხეთს. მისი გეოგრაფიული მდებარეობა ასეა აღწერილი: „კოლხეთი მოიცავს მშვენიერ დაბ-

ლობს, რომელშიც შედის აფხაზეთის ერთი ნაწილი გაგრის ხეობიდან მდინარე კოდორამდე, იმერეთი, სამეგრელო და გურია“ (გამბა, 1987, გვ. 201). ამის შემდეგ გადმოცემულია კოლხეთის ისტორია აიეტიდან მოყოლებული „ვიდრე ამ ქვეყანას რუსები დაეპატრონებოდნენ“ (იქვე, გვ. 207). ავტორი აქვე ხშირად ახსენებს ლაზიკასა და ლაზების ქვეყანას. ერთგან აღნიშნულია: „შემდგომში რომის კოლონიად ქცეული კოლხეთი მალე ლაზებმა ჩაიგდეს ხელში და მთელმა ქვეყანამ სინოპიდან ჩერქეზეთის საზღვრამდე ლაზიკის სახელწოდება მიიღო“ (იქვე, გვ. 203). როგორც ცნობილია, ლაზებმა (ქართველურ ტომთა დასავლური შტო) ჩვ. წ. I-II საუკუნეებში ჩამოაყალიბეს დიდი გაერთიანება, რომელსაც რომაელი და ბიზანტიელი მწერლები ლაზების სამეფოს, ანუ ლაზიკას (ლაზიკეს) უწოდებდნენ, ხოლო ქართული წყაროები – ეგრთა (მეგრელთა) ქვეყანას, ანუ ეგრისს.

კოლხეთი, ანუ კოლხიდა, ერქვა ვრცელ ქვეყანას შავი ზღვის სანაპიროზე. იგი პირველად მოიხსენიება ბერძნულ წყაროებში 2700 წლის წინათ. ხოლო სატომო სახელი კოლხი გვხვდება ჰეროდოტეს თხზულებაში (ძვ. წ. V ს.). მაშასადამე, კოლხეთი კოლხთა საცხოვრბელი ადგილია, ხოლო თვით სატომო სახელი კოლხი, კოლხა უკავშირდება მტკვრის სათავეებთან მდებარე ადგილის სახელს კოლა. მაშასადამე, კოლხი „კოლას მცხოვრები, კოლაელი“. შდრ. ტაოხი, ჯავახი (ჭუმბურიძე, 1987, გვ. 458). „კოლხეთი მოიცავს მშვენიერ დაბლობს, რომელშიც შედის აფხაზეთის ერთი ნაწილი გაგრის ხეობიდან მდინარე კოდორამდე, იმერეთი, სამეგრელო და გურია... მთელი დაბლობი აიეტის სამეფოს, მოგვიანებით მითრიდატეს, შემდეგ რომაელებისა და ბოლოს, მცირე ხნით ხოსროს მიერ დაპყრობილი კოლხეთის შემადგენლობაში შედიოდა“

(გამბა, 1987, გვ. 201). შემდგომში „რომის კოლონიად ქცეული კოლხეთი მალე ღაზებმა ჩაიგდეს ხელში და მთელმა ქვეყანამ სინოპიდან ჩერქეზეთის საზღვრამდე ღაზიკის სახელწოდება მიიღო“ (იქვე, გვ. 203). ჟან ფრანსუა გამბა თავის „მოგზაურობაში“ ამჟღავნებს კოლხეთისა და, საერთოდ, კავკასიის შესახებ უძველესი და თანამედროვე წერილობითი წყაროების დრმა ცოდნას.

კოლხიდა. ჟან შარდენი თავის „მოგზაურობაში“ აღნიშნავს, რომ „კოლხიდა მდებარეობს შავი ზღვის ნაპირზე... მას საზღვრავს კორაქსი და ფაზისი, ძველი ისტორიკოსების მიხედვით, ცნობილი მდინარეები, რომლებიც დღეს კოდორისა და რიონის სახელწოდებით არიან ცნობილი. პირველი გამოყოფს მას აფხაზეთისაგან, მეორე კი – იმერეთისაგან“ (შარდენი, 1975, გვ. 107). შარდენისავე „მოგზაურობაში“ ნათქვამია: კოლხთა ძველი სამეფოს „დედაქალაქი კოლხოსი მდებარეობდა ფაზისის შესართავთან, მის მარცხენა ნაპირზე; სწორედ იმიტომ უწოდებენ სამეგრელოს კოლხიდას, რომ იგი აღმოსავლეთის მხრიდან ამ მდინარეს აღწევდა. ჩვენი თანამედროვე გეოგრაფოსები ამტკიცებენ, რომ კოლხოსის ადგილზე ქალაქი ფაზისი იყო“ (შარდენი, 1975, გვ. 108).

არქანჯელო ლამბერტი კოლხეთს ყველგან ასახელებს ფორმით „კოლხიდა“. ლამბერტის „მკითხველთა მიმართ“ ასე იწყება: „კოლხიდა, რამდენადაც წინად იყო ცნობილი ძველთაგან, რომელთაც ხშირი მსვლელობა ჰქონდათ ამ ქვეყანაში, იმდენად ჩვენს დროში უცნობია იტალიისათვის, რადგან ყოველივე მიმოსვლა და ვაჭრობა ამ ქვეყანასთან მოისპო. ამის მიზეზი ის არის, რომ ჩვენსა და კოლხიდას შუა ჩადგა თურქეთი“; „ძველად... კოლხიდის საზღვრები უფრო ვრცელი იყო, რადგან კოლხიდელებად იწოდებოდნენ ღაზებიც, რომ-

ელნიც სახლობდნენ ფაზისის სამხრეთით და რომელთა ენა მეგრული კი არა, ქართულია. ამიტომაც ლაზები უფრო ქართველებში უნდა ირიცხებოდნენ, ვიდრე მეგრელებში“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 9); „კოლხიდა მდებარეობს იმერეთსა (აგრეთვე ბაში-აჩუქად წოდებულსა) და აფხაზეთს შუა. იმერეთი აღმოსავლეთით აქვს და აფხაზეთი ჩრდილოეთით“ (იქვე. გვ. 11).

კოლხოსი – „ჩვენი თანამედროვენი ამტკიცებენ, რომ კოლხოსის ადგილზე ქალაქი ფაზისი იყო“ (შარდენი, 1975, გვ. 108).

კორაქსი – იხ. კოდორი.

კორცხელი – სოფელი და თემის საკრებულოს ცენტრი ოდიშის პლატოზე, ზუგდიდ-წაღენჯიხის საავტომობილო გზაზე, ზ.დ. 200 მ. ზუგდიდიდან 10 კმ. სოფელში შემორჩენილია XVII ს. ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი – ღვთისმშობლის ეკლესია. იგი აუგია ოდიშის მთავარ ლევან II დადიანს 1624-39 წლებში, ხოლო შეუკეთებიათ და განუახლებიათ 1815 და 1858 წლებში. ეკლესიაში ინახებოდა მრავალი სიძველე, მათ შორის ლევან II დადიანისაგან შეწირული ხატი სათანადო წარწერით. კორცხელის ერთ-ერთი ბუნებრივი ღირსშესანიშნაობაა კარსტული მღვიმე, რომელიც მდებარეობს მდ. ჯუმის მარცხ. ნაპირზე, ზ.დ. 150 მ-ზე. მას სამეცნიერო ლიტერატურაში „კორცხელის მღვიმე“ ეწოდება. მისი გამჭოლი დერეფნების ჯამური სიგრძე 790 მეტრია. გარდა ამისა, გეოგრაფიულ ლიტერატურაში ცნობილია კორცხელის ტერიტორიაზე მდებარე ხვაშიისა და ოკატუეს გამოქვაბულები, სადაც ნაპოვია ქვის სამარხი.

წერილობით და კარტოგრაფიულ წყაროებში ამ სოფლის სახელწოდების 4 ფორმაა დადასტურებული: კორცხელი (ძირითადი, ყველაზე ხშირი), კოცხერი, კოცხური, კოზხეთი. ლევან დადიანის მიერ კორცხე-

ლის ღვთისმშობლისადმი შეწირული ხატის წარწერაში იკითხება კოცხერი (1640 წ.). არქანჯელო ლამბერტის „კოლხეთის ანუ სამეგრელოს რუკაზე“ აღნიშნულია Cozchen "კოხენი" (1654 წ.), ხოლო ე.წ. ლათინურენოვან რუკაზე (ასევე 1654 წ.) – Corcheri "კორცხერი". ლამბერტი იმასაც აღნიშნავს, რომ XVII ს-ის პირველ ნახევარში კორცხელში იმართებოდა ბაზრობა (ლამბერტი, 1991, გვ. 145). მართლაც შუა საუკუნეებში კორცხელი, ისევე როგორც წიფურია, ილორი, ბედია ცნობილი იყო როგორც ბაზრობის ადგილი.

კორცხელის ხალხური ეტიმოლოგიები: ა) კორცხელი წარმოიშვა რუსული Конь და ქართული „ცხენი“ სიტყვების შეერთებით; ბ) კორცხელის ეკლესიასთან გამკლავ მგზავრს ცხელი კვართი უმასპინძლდებოდნენ (ე.ი. კვარი ცხელი → კორცხელი); გ) აქ ხშირი კირციხი „სეტყვა“ სცოდნია (თოდუა, ლაშხია, 2003); ასეთ ახსნასაც მოისმენთ: ეკლესიაში მოსული მონადირეებისათვის კვარი ცხელი უჭმევიათ. ამიტომ დარქმევია კორცხელი.

გ. ბედოშვილის აზრით, „კოცხერი სვანური ენობრივი ფაქტია“. კერძოდ, "კოცხერი (← სვან. კაცხერ) უნდა განიმარტოს როგორც „გორაკი“, "შემადლებული ადგილი", "მადლობი ადგილი" (ბედოშვილი, 2004). მაგრამ საქმე ისაა, რომ მეგრული კორცხელი არის ცოცხალი ლექსიკური ერთეული და აღნიშნავს ეკალიტეს: კორჩხელი – ეკალიტე (ქაჯაია, 2002, გვ. 160). აბაშის რ-ნის სოფ. გამოდმა კოდორში მდ. ნოღელასა და ლაჭუს შუა ბუნქნარს ეწოდება ფალაგე//კორცხელი.

კურზუ სოფელია მარტვილის მუნიციპალიტეტში, მდ. ტეხურის მარჯვ. მხარეს. კურზუ მეგრულში აღნიშნავს კუხს, ბორცვს, მცირე შემადლებას. „კურზუ სოფელია სამეგრელოში“ (გიულდ., 1962, გვ. 323).

კურსეინი სოფელია სამეგრელოში (გიულდ., 1962, გვ. 323). მთარგმნელი აიგივებს სოფ. ჯვარზენთან (?).

კუხი. ოდიშის მხარის სოფლების ჩამონათვალში ვკითხულობთ „კუხი, არა ბუკი“ (Kuchi, nicht Buki), ციხე ენგურის მარცხენა ნაპირზე, იყო თურქთა ხელში (გიულდ., 1962, გვ. 325). იგულისხმება სოფელი რუხი.

ლაპარია//ლაპორია, როგორც ადგილის სახელი, დასახელებულია ქრისტეფორე კასტელის მიერ 1642 წელს ევროპაში გაგზავნილ წერილში (თამარაშვილი, 1902, გვ. 187). ლოკალიზაცია არაა გარკვეული.

ლეჟიხი – იხ. დეჟიხი.

ლეჯიქე. რუსეთის ელჩები ელჩინი და ზახარევი 1640 წლის 16 თებერვალს ჩასულან „...“ ;
“ (ელჩობა, 1888, გვ. 356).

სავარაუდოა, რომ ეს იყოს სოფელი ლეჯიქე (ჩხოროწყუს მუნიციპალიტეტი).

მარანი. „მარანში მხოლოდ ოცდაოთხ საათს დაყვავი... იმერეთის ეს სოფელი ჯანმრთელობისათვის ერთ-ერთი ყველაზე მავნე ადგილია“ (გამბა, 1987, გვ. 130). ამიტომაც „ნავსადგური, რომელიც უწინ მარანთან, ცხენისწყლისა და ფაზისის შესართავში მდებარეობდა, ... მდინარის მარცხენა ნაპირზე გადაუტანიათ“ (გამბა, 1987, გვ. 145). ამ პერიოდში, ე.ი. 1823 წელს, მარანში განლაგებული იყო რუსთა (ეგერთა) პოლკი, რასაც გამბაც აღნიშნავს. რუსებს აქ სიმაგრე აუგიათ და საეგუშაგო პოსტი დაუარსებიათ 1805 წელს. ამჟამად მდ. ცხენისწყლის მარჯვ. ნაპირზე მდებარე მარანი სოფელი და თემის საკრებულოს ცენტრია აბაშის მუნიციპალიტეტში.

მარგულა. იხ. მერკულა.

მარტვილი – რაიონული დაქვემდებარების ქალაქი მდ. აბაშის მარცხ. ნაპირის ვაკეზე, მარტვილის მუნიციპალიტეტის ადმინისტრაციული და კულტსამე-

ურნეო ცენტრი. 1936-1989 წწ. ეწოდებოდა გეგეჭკორი. დაბის სტატუსი მიიღო 1956 წელს, ხოლო ქალაქისა – 1982 წელს. ზ. დ. 170 მ. ქ. აბაშიდან 33 კმ, თბილისიდან 279 კმ (ქ. ხონის გავლით). დღევანდელ ქ. მარტვილთან მდებარე დასახლებას თავდაპირველად ჭყონდიდი („მუხადიდი“) ერქვა. გადმოცემით, აქ, გორაზე, იდგა კერპი კაპუნია, რომელსაც ბავშვებს სწირავდნენ. VII ს-ში აქ ააგეს მარტვილის „წამებულის“ სახელობის ეკლესია. X ს-ში შეიქმნა ჭყონდიდის საეპისკოპოსო კათედრალი. ეპისკოპოსის რეზიდენცია იყო ქ. ფოთში, მაგრამ ეპისკოპოსის ზედწოდება იყო ჭყონდიდელი. იგი განაგებდა ოდიშის ეკლესიას. გვიანდელ ფეოდალურ ხანაში სახელწოდება მარტვილმა შეცვალა სახელწოდება ჭყონდიდი. ამ პერიოდში იგი იყო ქართული კულტურის კერა. მარტვილის ეკლესია ქართული ხუროთმოძღვრების მნიშვნელოვანი ძეგლია. მართალია, იგი თავდაპირველად იყო მარტვილის სახელობისა, მაგრამ გვიანდელ შუა საუკუნეებში ღვთისმშობლის სახელობისა გახდა.

ეტიმოლოგია: მარტვირი ბერძნული სიტყვაა და ნიშნავს წამებულს. ხალხური ეტიმოლოგია ასეთია: გორაზე დიდი მუხა მდგარა. მას სწირავდა დედა პირველ შვილს, როცა იგი სამი თვისა გახდებოდა: ჩააგებდა ღრმა ჭაში და მოთქვამდა: მა რცვილი, მა რცვილი („მე მოგკალი“). სახელწოდება მარტვილი აქედან წარმოსდგება... ერთმა გლეხმა ნაჯახის სამი მოქნევით მოჭრა ეს მუხა. იგი რომ წაიქცა, ტოტები აბაშიდან ცხენისწყლამდე მისწვდა. ამ დროს ქალები მოდიოდნენ და მოჰყავდათ სამსხვერპლო ბავშვები. ახარეს, ბავშვების შეწირვა აღარ იქნებო. ამიტომ ეწოდა გვერდით მდებარე დასახლებას ნახარებაო. მოჭრილი მუხის ადგილას ააგეს ეკლესია. ქვა მოჰქონდათ გაჭედილი-

დან. ხალხი გვერდიგვერდ იდგა და გადასცემდა ერთმანეთს. ქვის ამღები და დამღები დაიხოცნენ.

„ოდიში საპატიო ადგილი ეკავა ჭყონდიდის კათედრას. ჭყონდიდის ცნობილი ტაძარი აგებულია წმინდა მოწამეთა (მარტვილის) სახელობაზე. ამიტომ მომდევნო ხანაში ეკლესია და მონასტერი აქ მარტვილისად იწოდებოდა. ეს სახელი თანდათანობით გავრცელდა დასახლებულ პუნქტზეც და ჭყონდიდი მარტვილმა შეცვალა. ლევან III-ს დროს სოფლის აღსანიშნავად მარტვილი და ჭყონდიდი თანაბრად იხმარებოდა. შემდეგ სოფელს მარტვილი ეწოდა, ხოლო საეპისკოპოსოს კათედრალის სახელი ჭყონდიდი უცვლელი დარჩა. ჭყონდიდელის სამწყსო გადაჭიმული იყო მდ. ცხენისწყლიდან მდ. ტეხურის მარჯვენა ნაპირამდე და მთიდან რიონამდე“ (ბერაძე, 1970, გვ. 45).

მარტვილი, როგორც უკვე აღინიშნა, ბერძნული სიტყვაა და ნიშნავს მოწამეს, ქრისტიანული სარწმუნოებისათვის ტანჯულს. მარტვილი თავდაპირველად ერქვა მონასტერს სოფ. ჭყონდიდში, შემდეგ კი თვით ამ სოფლის სახელად იქცა (იხ. ჭყონდიდი).

მეგრელები – ასე აღნიშნავს მაკარ ანტიოქიელი სამეგრელოს: „ამჟამად ქართველთა ხელშია ხუთი ვილაეთი. ესენია: მეგრელები, რომლებიც შავი ზღვის აღმოსავლეთით ცხოვრობენ, იმერლები, გურია, თბილისი და კახეთი“ (ანტიოქიელი, 1982, გვ. 92). მთარგმნელის შენიშვნა ასეთია: დედანში გვხვდება ფორმა „მეგრელ“ და „მიგრელ“, რომლებიც „ქართულ თარგმანში ხშირად „სამეგრელოდ“ და იმერეთად გადმოგვაქვს“ (იქვე, გვ. 527).

მერკულა. აფხაზეთში, ოჩამჩირიდან 7 კმ-ზე, მდ. მოქვის ნაპირას, მდებარეობს სოფ. მერკულა. იგი თეათინელ მისიონერთა წერილებში ხშირად არის ნახსენები **მარგულა** ფორმით: 1615 წლის 2 მარტს

მოქვიდან გაგზავნილ წერილში აღნიშნულია: „რა მივიღეთ პასუხი, მალე გავემგზავრეთ მარგულასკენ, საცა უნდა მოსულიყო მთავარი“ (თამარაშვილი, 1902, გვ. 140). რუსეთის ელჩის ფედოტ ელჩინის 1640 წლის 5 თებერვლის დღიურში აღნიშნულია: „

“ (ელჩობა, 1888, გვ. 323). ამ სოფელს ზახარევი აღნიშნავს მარკული ფორმით: „

...
“ (ელჩობა, 1888, გვ. 352). ამავე ელჩის ჩანაწერებში აღნიშნული *Мордули* (იქვე, გვ. 32) და *Моръдули* (იქვე, გვ. 330) აგრეთვე მერკულას უნდა აღნიშნავდეს. ვარაუდობენ, რომ მდ. მოქვზე XVI-XVII სს. გემები სოფ. მერკულამდეც მოდიოდა.

მიქამგარიო – ეკლესია ურთის მთის ძირას მდებარე ბორცვზე. ს. მაკალათია „სამეგრელოში“ აღნიშნავდა: ამჟამად აქ ქვის ეკლესიაა. მთავარ სალოცავად ითვლებოდა „მიქამგარიოშ გითოხვამა“. ამ შემთხვევაში იტყოდნენ მიქელ-გაბრიელის, მაგრამ მეგრულად საუბრისას – მიქამგარიოს (მაკალათია, სამეგრელო, გვ. 65).

მოქვი. მოქვი სამეგრელოს უძველესი სოფელი ჩანს. აქ მდგარი საკათედრო ტაძარი აუგია ლეონ III-ს (957-967წწ.). „მოქვის“ უძველეს დასახელებას ვხვდებით ერთ-ერთი მისიონერის მიერ ევროპაში გაგზავნილი წერილიდან, სადაც აღნიშნულია, რომ გამომგზავრებულან „სამეგრელოს სოფ. მოქვითგან 2 მარტს, 1615 წ.“ (თამარაშვილი, 1902, გვ. 135); რუსთა ელჩობას 1640 წლის 9 თებერვალს მოუნახულებია მოქვის მონასტერი (ელჩობა, 1888, გვ. 325). ზახარევის მოხსენებით ბარათში აღნიშნულია: „

8
... 9 “
(იქვე, გვ. 352-353).

არქანჯელო ლამბერტის „სამეგრელოს აღწერაში“ აღნიშნულია, რომ მოქვის ღვთსმშობლის ეკლესია აშენებულია ფართო ვაკეზე ორ მდინარეს შუა, აქ ზის ეპისკოპოსი და მას ჰქვია მოქველი (ლამბერტი, 1991, გვ. 107). მოქვის ეპარქიის ეპისკოპოსს, სახელად ანდრიას, რომელმაც მარტო ერთ წელიწადში 60 კაცი გაყიდა, ახსენებს მაკარი ანტიოქიელი. კასტელის ერთ-ერთი ჩანახატის წარწერა ასე იწყება: „აფხაზეთის ახლოს მდებარე მოქვის საეპისკოპოსო ეკლესია ძალიან ღამაზია, შიგ მრავალი ოქროსა და ვერცხლის ხატი და სხვადასხვა წმინდანის რელიკვიაა“ (კასტელი, 1977, გვ. 176).

მაკარი ანტიოქიელი, რომელიც 1664-66 წლებში გარკვეული დროით იმყოფებოდა მოქვსა და დრანდაში, აღნიშნავს, რომ აფხაზები, ისევე როგორც ზოგი სხვა ხალხი „თავს ესხმიან ქართველთა ქვეყნის განაპირა სანახებს, იტაცებენ, ვისაც მოიხელთებენ, მიჰყავთ და ყიდიან“ (ანტიოქიელი, 1982, გვ. 105).

მოქვისწყალი. არქანჯელო ლამბერტის აღწერით, მოქვისწყალი ჩამოედინება კავკასიის მთებიდან, გადასერავს კოლხიდას და მიემართება შავ ზღვასთან შესართავად. იგი მიედინება ეგრისსა და კოდორს შუა. (ლამბერტი, 1991, გვ. 12); ამ მდინარეს ასე იმიტომ ჰქვია, რომ იგი ჩაუდის მოქვის საეპისკოპოსოს“ (იქვე, გვ. 163).

მუხური. 1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთში „კათალიკოს მალაქიას მოლაშქრე კაცთა ნუსხა“ აღნიშნულია: „არის მუხურს აზნაურისშვილი და მსახური 30“ (ქსძ, III, გვ. 481). იგულისხმება სოფელი მუხური (1952 წლამდე საშარანგიო), რომელიც მდებარეობს სამურზაყანოში, მდ. ოქუმის ნაპირზე. სახელწოდება „მუხური“ კ. ჰანს გაუაზრებლად აქვს განმარტებული როგორც მომდინარე მუხა სიტყვისაგან

(ჰანი, 1909, გვ. 106). სინამდვილეში „მუხური“ მეგრულსა და გურულში აღნიშნავს სოფლის კუთხეს, უბანს (შდრ. ქართული მხარე. მით უმეტეს სამეგრელოში ქართული მუხა სიტყვის სემანტიკური ეკვივალენტია ჭყონ-ი, რომელსაც არნ. ჩიქობავა თვლის ქართული წყან ფუძის კანონზომიერ მეგრულ შესატყვისად).

ნაბადა. გამბას „მოგზაურობის“ მიხედვით, ნაბადა პატარა მდინარეა, „რომელიც ზღვას ერთვის ფაზისიდან ორი ვერსის დაშორებით“ (გამბა, 1987, გვ. 100). იგი „სათავეს იღებს ცივის მახლობლად მდებარე ჭაობიდან. მისი სიგრძე სულ რამდენიმე ვერსია და შავ ზღვას ფაზისის შესართავიდან დაახლოებით ერთ ლიეზე დაშორებულ ადგილას ერთვის“ (იქვე, გვ. 196). ნაბადა ერქვა ტყე-ჭაობს ყულევის საზღვრიდან ფოთის ნავსადგურამდე. ნაბადადან ზღვაში გადიოდა მცირე მდინარე ნაბადაწყარი. ნაბადა მეტაფორული სახელწოდებაა: ნაბადაწყარის მარჯვ. შემაღლებიდან ტყე-ჭაობი ნაბადივით შავი ფერისაა. ზუგდიდიდან ფოთის ბაზრობაზე ურმით მიმავალთა მიერაა შექმნილი სიმღერის სტრიქონები: „ჭურია ღო ნაბადა რე ჩელა სქანი გიმნაზია“.

ნაბაკევი – სოფელი, თემის ცენტრი (სამურზაყანო.) ენგურის მარჯვ. მხარეს. ზ.დ. 20 მ. გალიდან 25 კმ. თემში ნაბაკევის გარდა შედის და კიდევაც ესაზღვრება ეწერი და ზენი. სავარაუდოა, რომ არქანჯელო ლამბერტის „სამეგრელოს რუკაზე“ (1654 წ.) დაფიქსირებული NaAlbachia სწორედ ნაბაკევი უნდა იყოს. ადგ. ვარიანტებია ნაბაკი(ი) და ნობაკი. ი. ყიფშიძე ასახელებს ნაბაკევი ფორმასაც. ზმნა ბაკუა მეგრულში აღნიშნავს ტკეპნას. სულხან-საბას მიხედვით, ბეკება არის კუნტრუშობა: იბეკნ „კუნტრუშობს“. ქეგლ-იც იმეორებს: „ბეკნა –

პირუტყვის კუნტრუში, ხტომა“. ამ მნიშვნელობიდან უნდა გამოდინარეობდეს ამ ზმნური ფუძის კუთხური, კერძოდ, იმერული მნიშვნელობა: „ტკეპნა, ზერგნა (მიწისა“. მეგრული ბაკ- ფუძე ქართული ბეკ-ნ ფუძის ფონეტიკურ-სემანტიკური შესატყვისია (მდრ. ო. ქაჯაია: დობაკუა „დატკეპნა; დაბეკნა“). ასე რომ, ნობაკი, ნაბაკი და ნაბაკევი შეიძლება აიხსნას მეგრულისავე მონაცემებით. გადმოცემაც ამაზე მეტყველებს: ჯვარელ მეჯოგე ბათაია ქარდავას აქ ტყე გაუკაფავს და საქონელი დაუბაკებია. ამიტომ დარქმევი ნაბაკი. იტყოდნენ კიდევ: ნაბაკი ბათაიაშ ორინჯიმ ნაბაკა რენია „ნაბაკი ბათაიას საქონლის ნატკეპნი არისო“. მეორე მხრივ, გამორიცხული არაა, მეგრულს შეეთვისებინა ქართული სიტყვა ბაკი „საქონლის უსახურავო დასამწყვდევი, ირგვლივ შემოზღუდული“, მით უმეტეს, ზემოიმერულში დადასტურებულია: ბაკი „საჩეხი“, ე.ი. „სარით ან წნელით შემოღობილი გადაუხურავი საზაფხულო სამწყვდევი საქონლისა“; ბაკე „ეზო“ (იხ. ქ. ძოწენიძე, ზემოიმერული ლექსიკონი, თბ., 1974). ზ. ჭუმბურიძეც ასე განმარტავს: „ნაბაკევი სოფელია სამურზაყანოში, ენგურის მარჯვ. ნაპირზე და აღნიშნავს ადგილს, სადაც უწინ ყოფილა ბაკი, საჩიხე ანუ ქართა – „პირუტყვის საზაფხულო სადგომად შემოზღუდული, მაგრამ უსახურავო ადგილი“ (ჭუმბურიძე, 1987, გვ. 475).

კასტელის ერთ-ერთ ჩანახატს (№447), სადაც გლეხები და რამდენიმე შენობა ჩანს, აქვს ასეთი წარწერა: „ნაბაკია ერთი სოფელია ტრაპიზონის მიმართულებით, გამოძახილი ვიყავი მკურნალობის ჩასატარებლად. იქ მოვნათლე რამდენიმე ბავშვი“ (კასტელი, 1977, გვ. 177). **შენიშვნა:** ნაბაკია არის სოფ. ნაბაკევის ადგილობრივი ვარიანტი. წიფურია, სადაც ცხოვრობდნენ კასტელი და სხვა თეატინელი ბერები,

ამ სოფელთან ახლოს მდებარეობდა. გამოთქმა ტრაპიზონის მიმართულებით გულისხმობს სამხრეთის მიმართულებას და არა ტრაპიზონთან ახლოს მდებარეს. წიფურიდან ტრაპიზონამდე რამდენიმე ასეული კილომეტრია. მაშასადამე, წარწერა, რაც აქვს № 447 ჩანახატს („ტრაპიზონის ახლო მდებარე სოფ. ნაბაკია“) სინამდვილეს არ ასახვას.

დასკვნა: როგორც უკვე ითქვა, მეგრული -ბაკ ქართული -ბეკ-ნ- ფუძის ფონეტიკურ-სემანტიკური შესატყვისია, მაგრამ გამორიცხული არაა, მეგრულს შეეთვისებინა ქართული სიტყვა ბაკი „საქონლის უსახურავო დასამწყვდევი, ირგვლივ შემოზღუდული, მით უმეტეს, ზემო იმერულში დადასტურებულია ბაკი „საჩეხი“, ე.ი. სარით ან წნელით შემოღობილი გადაუხურავი სამწყვდევი საქონლისა“ (ძოწენიძე, 1974).

ნაგვაზავო სოფელი და თემის საკრებულოს ცენტრია მარტვილის მუნიციპ-ში. საისტორიო წყაროებში იგი წარმოდგენილია რამდენიმე ვარიანტით: ნაგვაზავო, ნაგვაზაუ, ნაგვაზაური. 1621 წელს შედგენილ საეკლესიო საბუთში ნათქვამია: „არის ნაგვაზაუს სასახლე და გამოსავალი მართებული მოსაკრებლობაი...“ და დასახელებულია 10-ოდე საეკლესიო ყმის სახელი და გვარი (ქსძ, III, გვ. 412-413). ნაგვაზავო სოფელია სამეგრელოში (გიულდ., 1962, გვ. 323). 1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთში „კათალიკოს მაღაქიას მოლაშქრე კაცთა ნუსხა“ აღნიშნულია: „არის ნაგვაზაუს 4 მსახური“ (ქსძ, III, გვ. 481). ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში მაღაქია კათალიკოზი (1616-1639 წწ.) აღნიშნავს: „ნაგვაზაურის სასახლისათვის ბატონს ლიპარტიანსა შევეხვეწეთ და ცარიელი, უსახლკარო სასახლე ადგილი მომაქრთამა ორის მოსახლითა...“ (ქსძ, III, გვ. 502); „ნაგვაზაურს ორი კვამლი კაცი იყო... შევეხვეწეთ

კურთხეულსა ბატონსა ლიპარტიანსა და ეს კაცებიცა და სრულად მკვიდრად დამანება“ (იქვე, გვ. 502).

ნაკიანი. სოფელი და სოფლის საკრებულოს ცენტრი ჩხოროწყუს რ-ნში, მდინარეების – ზანისა და ოჩხომურის შუამდინარეთში. ოდიშ-ლენხუშის დავით დადიანისეული დაყოფის მიხედვით, ეს სოფელი ნაკიკიანო ფორმით შედის ჯვარის მაზრაში. ისტორიულ წყაროებში გვხვდება ნაკიანი ვარიანტიც. არაა გამორიცხული არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან სამეგრელოს რუკაზე (ორივე 1654 წ.) აბაშის მარჯვ მხარეს, მარსილსა და ნოქალაქევს შორის აღნიშნული საკიკიანო ამ ნაკიანს გულისხმობდეს. ნაკიკიანი, რა თქმა უნდა, არის ანთროპოტოპონიმი: კიკიანი → ნაკიკიანი → ნაკიანი (ჰაპლოლოგია).

ნაპარკევი. აფხაზეთის კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძეს 1706 წელს ბიჭვინტის დეთისმშობლისათვის შეუწირავს „თავს ხორგას ნაპარკევის სასახლე მისი წყლითა, ტყითა, ეკლითა...“ (ქსძ, III, გვ. 645).

ნაჟანევი, ნაჟანეული ერქვა სოფელს გვიანფეოდალურ ხანაში დღევანდელი ოტობაიის თემის ტერიტორიაზე. ამ სოფლის რამდენიმე ათეული გლეხი ბიჭვინტის საკათალიკოსოს მებეგრე ყოფილა. XVI ს-ის დამლევს ნაჟანეულში მცხოვრებ საეკლესიო გლეხთა 30-მდე გვარია დასახელებული (ქსძ, III, გვ. 382, 386). დაახლოებით მეოთხედი საუკუნის შემდეგ, 1621 წელს, ისევ ჩაუტარებიათ ნაჟანეულის საეკლესიო გლეხთა აღწერა (იქვე, გვ. 423). ნაჟანევს მცხოვრები რამდენიმე ყმის გვარი დასახელებულია კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძის შეწირულების ორ წიგნშიც (1706 წ. და 1712 წ.).

ოდიშის სოფელი ნაჟანევი (ვარიანტი ნაჟანეუ, ნაჟანეული და სხვ.) რამდენიმეჯგუფის არის დასახლებული შუა საუკუნეების საეკლესიო სამართლებრივ ძეგლებში. ერთ-ერთი მათგანი განეკუთვნება XVI ს-ის ბოლოს. ესაა ნუსხა ნაჟანეულის საკათალიკოსო გლეხების ბეგრისა, სადაც საბუთის ბოლოს ნათქვამია: „არის ნაჟანეულს: საკლავის ჯუმალი...“ (ქსძ, III, გვ. 386).

1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთში „კათალიკოს მალაქიას მოლაშქრე კაცთა ნუსხა“ აღნიშნულია: „არის ნაჟანეულს აზნაურისშვილები და მსახური 35“ (ქსძ, III, გვ. 481); ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში მალაქია კათალიკოზი (1616-1639 წწ.) აღნიშნავს: „ნაჟანაურს ერთი დიდი სახლი ამიშენებია და გარდამიჭედინებია...“ (ქსძ, III, გვ. 501).

აფხაზეთის კათალიკოსი გრიგოლ ლორთქიფანიძე 1706 წელს „ბიჭვინტისადმი შეწირულების სიგელში“ აღნიშნავს: „ნაჟანევს სოფელი საკათალიკოზო ნემსაძე კათალიკოზის ხელშიდ აფხაზისგან აყრილიყო...“ (ქსძ, III, გვ. 647). (იხ. ნაჟანეულზე უფრო ვრცლად: კეკელია, ძიებანი... 2015, გვ. 98-99).

ნაქალაქევი. ნაქალაქევი, ანუ ბერძნული წყაროების არქეოპოლისი, რომელიც მდ. ტეხურის მარცხ. მხარეს მდებარეობს და რომელსაც ერთ დროს დოკონისი ეწოდებოდა, ითვლება ძველი ეგრისის სამეფოს პოლიტიკურ ცენტრად. პროკოპი კესარიელიც აღნიშნავს, რომ არქეოპოლისი იმ პერიოდში იყო „მთავარი და უდიდესი ქალაქი ლაზების ქვეყანაში“ (მუსხელიშვილი, 1977, გვ. 115). ნაქალაქევს მოიხსენიებენ სხვა ავტორებიც: ლამბერტი აღნიშნავს, რომ ნაქალაქევში „ბლომად არის დაფნა“ (ლამბერტი, გვ. 180). გიულდენშტედტი კი იხსენებს, რომ მას დაუსახელეს ოდიშის სოფლები და მათ შორის:

„ნაქალაქევი, ძველად განთქმული, ახლა გაუდაბურებული ქალაქი“ (გიულდ., 1962, გვ. 325); კასტელი აღნიშნავს: გოჯი, რაც უნდა იყოს ციხე-გოჯი, დღევანდელი ნოქალაქევი (კასტელი, 1977, გვ. 195).

ნაფიხხოვო – სოფელი, ნაფიხხოვოს თემის საკრებულოს ცენტრი მდ. ოჩხომურის ზემო წელზე, სოფ. ლედარსალესა და კურზუს საკრებულოს შუა. ზ. დ. 250 მ., ჩხოროწყუდან 12 კმ. 1642 წლის საბუთში დღევანდელი ნაფიხხოვო (აღვ. ვარიანტი: ნაფიხხუ) მოხსენიებულია ორი სახელით – ნაფიხხაუ და საფიხხაო (ნაფიხხაუ-საფიხხაოს მცხოვრები დომიხვადი დარცალია ლევან დადიანს შეუწირავს მთაწმიდის ხარების ღმრთისმშობლისათვის მამის სულის მოსახსენებლად. იხ. პაღ., II, გვ. 56). ეს ორსახელიანობა იმის მაუწყებელია, რომ ჯერ კიდევ არ იყო დავიწყებული თავდაპირველი სახელი საფიხხაო. ამასთანავე ნაფიხხოვოს უწინდელი ცენტრი ყოფილა **ომარტე**.

„ნაფიხხოვოს“ ეტიმოლოგია სადაო არ არის: იგი ფიხხაიების ნასახლარია (შემდგომ დაბრუნებული ფიხხაიები ახლაც ცხოვრობენ ამ სოფელში). მიუხედავად ამისა, ჰანი აღნიშნავს, რომ ნაფიხხოუ მიღებულია ნა- პრეფიქსისა და ფიხხი სიტყვის შეერთებით და აღნიშნული სოფლის სახელწოდება ნიშნავს „ „ (ჰანი, 1909, გვ. 108).

ნაჯგობიუ მიკროტოპონიმი ჩანს. თილითში მცხოვრები საეკლესიო სოფლების სიაში აღნიშნულია, რომ შურითოლი მაღურავას ერთ-ერთი ბეგარაა „ნაჯგობიუს მამულის ყურძნის კრევა“ (ქსძ, III, გვ. 430). ტოპონიმ ნაჯგობიუსთან დაკავშირებით ი. კეკელია აღნიშნავს: ტოპონიმის ამოსავალია გვარი ჯგვობურია

ან ჯგუბურია და ასახელებს სათანადო წყაროებს (კეკელია, ძიებანი... 2015, გვ. 100).

ნეაპოლისი – შავიზღვისპირა სავაჭრო პორტი ენგურის შესართავთან, ამჟამინდელი ანაკლიის ტერიტორიაზე. ასახელებს პტოლემეაიოსი (ახ.წ. II საუკუნე). სტრაბონის გეოგრაფიის მიხედვით კი, ჰერაკლეა, ზღვისპირა ქალაქია პონტოს სამეფოში (ტულუში, 1991, გვ. 5-6).

ნოქალაქევი – იხ. ნაქალაქევი.

ნოლა სოფელია მარტვილის რაიონში. მოიხსენიება XVIII ს-დან: გიულდენშტედტი (რომელმაც 1771-1772 წწ. იმოგზაურა საქართველოში), სამეგრელოს სოფლებს შორის ნოლასაც ასახელებს (გიულდ., 1962, გვ. 323). ნოლა მეგრულში აღნიშნავს მდინარის დამშრალ კალაპოტს: ნოლალი „ნაღელევი“ ← ნოლა (ჭუმბურიძე, 1987). ამავე სიტყვისგანაა წარმოქმნილი მდინარის სახელი ნოღელა და სოფლის სახელი ონოლია. ნოლა ლექსემის საღექსიკონო განმარტება ასეთია: მეგრულში – ღელე, ხევი, რუ, მდინარის ტოტი, ნამდინარევი; გურულში – ხევი, ღელე, ჭაობი; იმერულში – დაბალი, სილიანი, მოსავლიანი ადგილი. ნოღელა პატარა ღელეა.

ნოღელა მდინარეა სამეგრელოს ველზე, ერთვის მდ. ცივს (გიულდ., 1962, გვ. 321). მაგრამ აქ ერთი უზუსტობაა. ეტიმოლოგიისათვის: 1. აღ. ცაგარელი: „...“ (ცაგარელი, 1880, გვ. VI); 2. ნოღელა წინავითარების სახელია: ნოღალ-ელა → ნოღელა (მადრაძე, 2004, გვ. 25), ნოღელა სინამდვილეში ნოღალეგია (მღვდელი კონსტანტინე, 2004, გვ. 57). შესწორებანი: 1. ნოღელა ერთვის არა მდ. ცივს, არამედ რიონს (მარჯვ. მხრიდან აბაშის მუნიციპლის ნაესაკაოს თემში); 2. მდინარეს ნოღელა დარქმეგია იმის გამო, რომ ჩაუვლის ნოლას (უბანი ნოღელას

ნაპირას). მაშასადამე, -ელა სუფიქსს ისეთივე გრამატიკული ფუნქცია აქვს, როგორც -ურა-ს (კაცხ-ურა, ჩარგლულა).

ობუჯი სოფელია წალენჯიხის რაიონში, მდ. ჭანისწყლის მარჯვ. მხარეს. ესაზღვრება სოფ. ჯიხასკარს (ზუგდიდის რ-ნი). სოფელში შემორჩენილია XIII–XIV სს. მონასტრის ნანგრევები. არქანჯელო ლამბერტის „სამეგრელოს აღწერაში“ (1654 წ.) დასახელებულია ობუჯის მონასტერი, სადაც უწინ, წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესიაში, საეპისკოპოსო კათედრა და „მთავრების სამარხი იყო, რომელიც ეხლა წალენჯიხაშია“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 107); გიულდენშტედტი ობუჯს ასახელებს სამეგრელოს სოფლების ჩამონათვალში (გიულდ., 1962, გვ. 323).

ანტიოქიის პატრიარქი მაკარი წალენჯიხის მონასტერში 1665 წელს დაწერილ შთაბეჭდილებათა წიგნში აღნიშნავს, რომ „ქართველ ერს წმინდა გიორგის დიდი რწმენა აქვს. ამ წმინდანის სახელს ქართველთა ქვეყანაში ურიცხვი ეკლესია ატარებს. ამათგან სამში წმ. გიორგის დღესასწაულების დროს სასწაულები ხდება ხოლმე. ეს ეკლესიები მეგრელთა ქვეყანაშია. ერთია შავი ზღვის აღმოსავლეთით და მას ილორს ეძახიან... რაც შეეხება მეორე ეკლესიას, იგი საეპისკოპოსო ეკლესიაა. მას სუჯუნას ეძახიან. იგი ჭყონდიდელი ეპისკოპოსის ტახტია... წმ. გიორგის მესამე ეკლესიას რაც შეეხება, მას **ობუჯი** ჰქვია“ (ანტიოქიელი, 1982, გვ. 121) (აქვეა აღნიშნული, რომ ობუჯში წმ. გიორგის დღესასწაული აღინიშნებოდა 23 აპრილს).

XVII ს. დამლევს აფხაზთა მოთარეშე რაზმების შიშით წმინდა გიორგის ხატი ქიაჩის მონასტრიდან (ოჩამჩირის რ-ნის სოფ. ჯგერდის მახლობლად), რომელსაც აფხაზები ამჟამად ქიაჩაბაას უწოდებენ,

გადმოუსვენებიათ ობუჯში. გადმოცემა: „თამარ მეფის ბრძანებით ხარი და ფური კი არ გაუშვიათ, რათა ეკლესიები იქ აეშენებინათ, სადაც ისინი დაწვებოდნენ, არამედ სამი ხარი: ერთი დაწოლილა ჭედისხასთან (წალენჯიხა), მეორე – ჯადულასთან (ჯადრა), ხოლო მესამე – რობუი „ხევის თავზე“, საიდანაც შემდეგ მიგვიღია ობუჯი“. ხალხური ეტიმოლოგია: ობუჯის თავდაპირველი სახელი უნდა ყოფილიყო ოფუჩი „საფუცარი, სალოცავი ადგილი“. ასე ეწოდება დღესაც ნაეკლესიარსა და ძველ სასაფლაოს სკურდიდის მარჯვენა მხარეს, ბორცვზე, რომელსაც ეწოდება ნაოხვამუ. აქ უნდა ყოფილიყო შუა საუკუნეების მონასტერი და ოდიშის მთავართა სამარხი, რომელსაც არქანჯელო ლამბერტი მოიხსენიებს თავის სამეგრელოს აღწერაში. აქედან ეკლესია მოგვიანებით ობუჯში ჩაუტანიათ (ოფუჩი სამეგრელოში სხვაგანაც ეწოდება სალოცავ-შესახვეწარ ადგილს). ი. კეკელიას აზრით, ობუჯის ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით გამოთქმულ მოსაზრებათაგან უფრო მისაღებია ასეთი განმარტება: „ობუჯი – საბუდარი; საბრძოლო ადგილი; მოსახვეტი, უხემოსავლიანი ადგილი“ (კეკელია, ძიებანი... 2015, გვ. 106).

ოდიში. სახელწოდება ოდიში პირველად მოიხსენიება თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის თხზულების მინაწერში „მან ქუჯი აღაშენა ციხე-გოჯი“ (ქ. ცხ., I, 1955, გვ. 24).

ჟამთა აღმწერელის თხზულებაში აღნიშნულია, რომ ბედიან დადიანმა „დააწყო ოდიში, რომელ მპარავი და ძურის მოქმედი არა იპოებოდა“ („ქ. ცხ.“ 1959, გვ. 243). ახალი „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, „დარჩა სულთანს იმერეთი, ოდიში, გურია“ (იქვე, გვ. 371). ამავე წყაროში აღნიშნულია: „შემოიყარა ალექსანდრე, მკვრობელმან იმერეთისამან ჯარი, ჩავიდა

ოდიშსა. და ვერა წინა აღუდგენენ, და დაიპყრა ოდიში და მრავალი ბოროტი მოაწივა ოდიშსა...“ („ქ. ცხ.“, 1959, გვ. 431).

ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში მალაქია კათალიკოზი (1616-1639 წწ.) აღნიშნავს: „**ოდიშს**, სადაც მე მოვინდომე, დალიძვას, ანაკრიას, ფოთს, ჭკლადიდს, წყალიგზას, გულველისკარს, ეკალს, საქუნულორიოს, ჩუენი გამორჩეული მეთევზენი და სხვა კაცები დადიანმან პატრონმან ლეონ მისდა სადღეგრძელოდ მისი სულისათვის შესწირა და ყოველსა წელიწადსა სულისათვის ტრაპეზი გაიჩინა“ (ქსმ, III, გვ. 500-501).

ქვეყნის სახელწოდება ოდიშს არქანჯელო ლამბერტი რამდენიმე ადგილას ასახელებს: აფხაზეთის მთავარი „დიდის ამალით შევიდა ოდიშში დადიანთან მოსალაპარაკებლად. ხოლო როგორც კი შეადგა ფეხი სამეგრელოში, მაშინვე იგი თავის ამალით დაატუსაღეს“ (ლამბერტი, 1991 გვ. 72); „**ოდიშში** ვერავინ ვერ გაინთავისუფლებს თავს ლაშქრობისაგან, რაც უნდა დიდი გვარის კაცი იყოს, ან რაც უნდა ავადმყოფი იყოს“ (იქვე, გვ. 83); „**ოდიშის** პატრიარქს თავის საბრძანებელში ისეთი ძალა აქვს... რომ არამც თუ ეთანასწორება მთავარს, რომელიც მას ირჩევს, არამედ აღემატება კიდევ“ (იქვე, გვ. 105); „ამჟამად ოდიშში ექვსი ეპისკოპოსია, რადგან დანარჩენი ექვსი კათედრა გადაკეთებულია მონასტრად“ (იქვე, გვ. 106-107).

გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ქართული პროვინცია სამეგრელო და მხარეები ოდიში და ლეჩხუმი ჰქმნიან საქართველოს მეოთხე სამეფოს“, რომელსაც მართავს დადიანი (გიულდ., 1962, გვ. 319); გიულდენშტედტის აღწერილობით, „მეგრული მხარე ოდიში... გადაჭიმულია შავი ზღვის ნაპირზე, ქედის დასავლეთი ძირიდან ენგურამდე, რომლითაც ის

აფხაზეთისგან არის გამოყოფილი“ (იქვე, გვ. 321); გიულდენშტედტის მიხედვით, მხარე ოდიში „მდებარეობს სამეგრელოს ჩრდილოეთით და დასავლეთით და აღწევს შავ ზღვას. ჩრდილოეთით მას აფხაზეთი ესაზღვრება... მას სამეგრელოსთან ერთად განაგებს ერთი მმართველი დადიანი“ (იქვე, გვ. 325). გიულდენშტედტის „მოგზაურობის“ მიხედვით, „ოდიშიუე მიედინებიან აღმოსავლეთიდან, მთიდან მომავალი [მდინარეები], რიონიდან დაწყებული: აბაშა, რომელიც პატარაა; ჩეური, ძალიან დიდი; ტეხენ, დიდი მდინარე; ოჩხომური, ხობისწყალი, ჭანისწყალი და დიდი მდინარე ენგური. ისინი ამ თანმიმდევრობით უერთდებიან სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ შავ ზღვას. ჩრდილოეთით მოდიან აფხაზეთის მდინარეები“ (იქვე, გვ. 321). გიულდენშტედტის აზრით, ოდიში მხარეა, რომელშიც შედის ზღვისპირა დაბლობი ნაქალაქევი-ჭაქვინჯი-რუხის დასავლეთით.

ჟან ფრანსუა გამბას მიხედვით, ოდიში მხოლოდ საკუთრივ სამეგრელოა: „სამეგრელო დაყოფილია სამ პროვინციად. პირველია საკუთრივ სამეგრელო, რომელსაც აგრეთვე ოდიში ეწოდება“ (გამბა, 1987, გვ. 111). კასტელის „ცნობებსა და ალბომში“ „ოდიში“ მხოლოდ ოთხზის არის მოხსენიებული, ხოლო თითქმის 30-მდე შემთხვევაში მას ცვლის „სამეგრელო“.

თ. ბერაძის დასკვნით, XVII საუკუნეში ოდიშის სამთავროს შემდეგი ტერიტორია ეკავა: აღმოსავლეთით მას საზღვრავდა მდ. ცხენისწყალი, სამხრეთით – რიონი, დასავლეთით – შავი ზღვა. აფხაზეთსა და ოდიშს შორის გამყოფად მდ. კოდორი გვეკლინება, თუმცა გარკვეული ტერიტორია ამ მდინარის დასავლეთით დადიანებს ეკუთვნოდათ, მაგრამ XVIII საუკუნის დასაწყისისათვის ოდიშის სამთავროს დასავლეთით საზღვრავდა მდ. ენგური (ბერაძე, 1967,

გვ. 180). სხვა მოსაზრებანი: 1766 წელს შედგენილ ფრანგულ რუკაზე და ბურნაშოვის (რუსეთის სახელმწიფო მოღვაწე) მიერ შედგენილ რუკაზეც ოდიში მოთავსებულია დაახლოებით ანაკოფიასა და ილორს შორის.

XVIII ს. დასაწყისის ერთ-ერთ საარქივო მასალაში ოდიში ეწოდება ტერიტორიას მდ. ხობსა და მდ. აბაშას შუა... მარი ბროსეს მოსაზრებით კი, ოდიში ეწოდებოდა სამეგრელოს ზღვისპირა ნაწილს, ხოლო ხალხში შემონახული გადმოცემებით, ოდიში სამეგრელოს ის ნაწილია, რომელიც მოთავსებულია ენგურსა და ტეხურს შორის (იხ. ბერაძე, გვ. 147,148-149). გამოთქმულია ასეთი მოსაზრებაც: „ოდიშის სამთავრო ტომობრივ პრინციპზე არ წარმოშობილა. ამიტომ ის ფაქტი, რომ ოდიშის სამთავროს საზღვრები ანაკოფიამდე აღწევდა, სრულიადაც არ გულისხმობს იმას, რომ მთელი ეს მხარე მეგრელებით იყო დასახლებული“ (ბერაძე, 1967, გვ. 178).

სახელწოდება ოდიშის ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით მოიპოვება ცრუხალხური განმარტებანი. დავასახელებთ ზოგ მათგანს: სახელწოდება ოდიშიში შემონახულია იქ მოსახლე ტომის დიზერების სახელი, რომელსაც წინ დართვია მეგრული პრეფიქსი ო: დიზი → დიში → ოდიში (ს. კაკაბაძე); ოდიში მომდინარეობს მეგრული ღვთაების სახელი ოდისაგან: „ოდი → ო-დიში „ოდისა“, ე. ი. ოდის კუთვნილი (ვ. ბერიძე).

ჟან შარდენის მტკიცებით, „აღმოსავლეთის ყველა ხალხი კოლხიდას უწოდებს ოდიშს, ხოლო კოლხებს – მეგრელებს. მე ვერ მოვიძიე ამ ორი სიტყვის ეტიმოლოგია და ვერც ამ ხალხების წარმოშობა“ (შარდენი, 1975, გვ. 109).

„ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის“ (VI, გვ. 502) მოკლე ტექსტი დაახლოებით ასეთია: საერთოდ ოდიში ისტორიული მხარეა დას. საქართველოში. საისტორიო წყაროების მიხედვით, ოდიში სხვადასხვა ტერიტორიას აღნიშნავდა. გვიანდელ შუა საუკუნეებში სამეგრელოს სამთავროს, უფრო ადრე (წყაროთა არაპირდაპირი ცნობით) ოდიში ერქვა ტერიტორიას ტეხურსა და კელასურს შუა, სამურზაყანოს წარმოქმნის შემდეგ (XVIII ს. დამდეგიდან) ოდიში ერქვა მხოლოდ ენგურსა და ტეხურს შორის მდებარე ტერიტორიას.

იუგარია(//იოგურია) – იხ. იუგარია.

ოქუმი – სოფელი, თემის ცენტრი სამურზაყანოში. მდებარეობს მთისწინეთში, ოქუმწყარის მარჯვ. ნაპირას. ზ.დ. 200 მ. გალიდან 25 კმ. თემში შედის სოფლები: ოქუმი, აგვავერა, საბულისკერიო, სამელაიო. ესაზღვრება სამელაიო, საბულისკერიო (ოქუმის თემისა), აგვავერა, წარჩე. სამეცნიერო ლიტერატურაში ოქუმი განმარტებულია როგორც „საქუმელე“ (ზ. ჭუმბურიძე). მაშასადამე, აგროონიმი ჯერ თიკონიმად ქცეულა, ხოლო შემდეგ ჰიდრონიმადაც (ქსე-ში აღნიშნულია, რომ ოქუმი ეწოდება სოფელსაც და მდინარესაც).

ოქუმი ისტორიული სახელწოდებაა. არქანჯელო ლამბერტი კოლხიდის იმ მდინარეებს შორის, რომლებიც კავკასიის მთებიდან მოედინებიან და შავ ზღვას ერთვის, ასახელებს ოქუმსაც (ლამბერტი, 1991, გვ. 12); „ხეთის (იგულისხმება ერისწყალი – პ. ც.) იქით არის ოქუმი, რომელიც ჩაუდის ტარშენს (იგულისხმება წარჩე – პ. ც.) და რომელმაც შეიძლება ამ ადგილისაგან მიიღო თავისი სახელი, რადგან ეს ის მდინარე უნდა იყოს, რომელიც რუკაზე იწოდება ტარსუსად“ (იქვე, გვ. 163). არქანჯელო ლამბერტისავე „სამეგრელოს რუკაზე“ (აგრეთვე ე.წ. პარიზის

ლათინურენოვან რუკაზე) მდინარეს, რომელიც შავ ზღვას ერთვის გუდავასთან, აწერია „ოქუმი, ანუ ტარსურა“. სოფელი ოქუმი მოხსენიებული აქვს შვეიცარიელ მოგზაურსა და გეოლოგს დიუბუა დე მონპერეს, რომელმაც კავკასია მოიარა 1831-1834 წლებში.

ოღუაწიკე. ოღუაწიკე იმ ადგილის სახელია, რომელიც ვამეყ დადიანს შეუწირავს ბიჭვინტის ღვთისმშობლის ეკლესიისათვის (ქსდ, III, გვ. 477). 1657-1660 წწ. დაწერილ საეკლესიო საბუთში კი იგივე ტოპონიმი დასახელებულია როგორც **ოღუაციკე** (იხ. იქვე, გვ. 533).

ოჩხომური. ოდიშის მდინარეთა შორის დასახელებულია ოჩხომური. იგი მოედინება მთიდან და ერთვის შავ ზღვას (გიულდ., 1962, გვ. 321). სინამდვილეში ოჩხომური ხობისწყლის მარცხ. შენაკადია. ოჩხომური (← ჩხომუა „თევზაობა“) ნიშნავს სათევზაო ადგილს. მ. კვიციანი განმარტება ასეთია: „ოჩხომური თევზით მდიდარი ადგილის სახელი იყო. ოჩხომური მიუთითებს თევზის სიუხვეზე ამ მდინარეში, მაგრამ იქვე მდინარის სახელს აკავშირებდა ქართულ ჩხამა სიტყვასთან (ჩხამა ჭრელი თევზია ერთგვარი): „რატომ არ შეიძლება, რომ ოჩხომურში მხოლოდ ჩხამა იყო გავრცელებული და მდინარესა და ადგილსაც ოჩხომური ეწოდა“ (კვიციანი, 2001, გვ. 235).

პალიასტომი//პალიასტომის ტბა – ტბა შავი ზღვის პირას, რიონის შესართავთან. ჰყოფს გურიასა და სამეგრელოს. ტოლოჩანოვისა და იეველვის ელჩობის აღწერაში გურია დასახელებულია **გურელი ფორმით**, ხოლო პალიასტომი – როგორც **პოლესტონი**, ისე **პალესტონი**, **პოლქასონი** ფორმებით: „

... (ხატი - პ. ც.)

“ (ელჩობა იმერეთში, ტფ. 1926, გვ. 155-156). გამბა აღნიშნავს, რომ „უამრავი თევზია პალიასტომის ტბაში, რომელიც მდებარეობს გურიას, სამეგრელოსა და იმ ტერიტორიის შორის, ფოთის ციხესიმაგრეს რომ ემიჯნება“ (გამბა, 1987, გვ. 139).

პალიასტომს ასახელებს ვახუშტი ბატონიშვილიც: "კუალად ფოთის სამკრიო ზღვს კიდეზე, არს ტბა პალიასტომისა, დიდი. ამ ტბიდამ შესდის ზღუას მდინარე ამისივე" (ვახუშტი, 1973, გვ. 790). კ. ჰანის მართებული განმარტებით, პალეოსტომი ბერძნული სიტყვაა და ნიშნავს ძველ შესართავს (ჰანი, 1909, გვ. 115).

პატარა ფოთი. „მოგზაურები რიონსკაიადან გაემგზაურნენ, აუყვნენ მდინარეს (იგულისხმება მდ. რიონი - პ. ც.) და ცოტა ხნით შეჩერდნენ ციხესიმაგრეიდან ექვსი ვერსით მოშორებულ პატარა ფოთში. ეს სოფელი, რომელიც ოცი თუ ოცდაათი სახლისაგან შედგება, გემების დასატვირთი ნაემისადგომის გასაშენებლად ძალზე მოხერხებულ ადგილს წარმოადგენს“ (გამბა, 1987, გვ. 138). აღგ. ვარიანტი: ჭიჭე ფოთი.

უახარი. 3 დეკემბერს რუსეთის ელჩები ყოფილან სოფელში, რომელსაც ელჩინი მოიხსენიებს როგორც Жакар (ელჩობა, 1888).

ქეჯიხი - იხ. დეჟიხი.

ჟირპიჯი. არქანჯელო ლამბერტის „კოლხეთის, ანუ სამეგრელოს რუკაზე“ ერისწყლის სათავესთან აღნიშნული Girpigi ზოგ მკვლევარს ქართულად გადმოაქვს როგორც გირპიგი. სინამდვილეში კი ესაა მეგრული ჟირპიჯი, იგივე ქართული ორპირი, რაც

მდინარეთა შესართავის აღმნიშვნელი ჰიდროგრაფიული ნომენია. სახელდებული ობიექტი მართლაც რთომის ორ სათავე-მდგენელს შუა მდებარეობს. როგორც ჩანს, სახელი ჟირპიჯი დაიკარგა XVII–XVIII სს. აფხაზთა შემოსევების პერიოდში მთისწინეთის დაცარიელების შედეგად, ხოლო შემდეგ მოსულმა ახალმოსახლეებმა აქ წარმოქმნილ დასახლებას სახელი იმავე გეოგრაფიულ-ლანდშაფტური ნიშნით შეურჩიეს, მაგრამ უწოდეს არა ჟირპიჯი, არამედ ჟირდალიშქა „ორღელეს შუა“.

როგორც ცნობილია, „მოტივაცია საგნის მხოლოდ თვალში საცემი თვისებაა... და არა უსათუოდ კონსტიტუციური, არსებითი ნიშან-თვისება“ (ფოჩხუა, 1974, გვ. 121). მართლაც, ორი მდინარის შეერთების ადგილი, როგორც სახელდების მოტივაციის საფუძველი, თვალშისაცემი ნიშანია. ძველ ქართულში ადგილს, სადაც ერთი მდინარე მეორეს ერთვის (და ორ წყალს შუა მდებარე ადგილსაც, ე.ი. ნახევარკუნძულს) აღნიშნავდა სიტყვა **ხერთვისი** (შანიძე, 1973, გვ. 582). ამ მნიშვნელობის გამოსახატავად ახალ ქართულში ყველაზე გავრცელებული ლექსემაა შესართავი („ადგილი, სადაც შენაკადი უერთდება მდინარეს, ან ზღვას“ (ქეგლ, 7) ან ორწყალი.

ორწყალი (ვარიანტები: ორწყალნი, ორწყალანი) და ორხევი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში სინონიმებია. მთიულეთში, „ჩვეულებრივ, ორწყალს ორი ხევის შესართავს უწოდებენ“ (ხორნაული, 1983, გვ. 77), ერწო-თიანეთშიც ორწყალი ორი ხევის (ღელის) შესაყარი ადგილია (ბედოშვილი, 1980, გვ. 149). ფშავში ორწყალი ეწოდება უკანაფშავის არაგვისა და ხევსურეთის არაგვის შესართავს. გეოგრაფიული

ტერმინები **ორხევი** და **ორწყალი** გავრცელებულია აღმ. საქართველოს ბარშიც: სოფ. ქემფერში (ხაშურის რ.) ორი ტილიანის შესართავისათვის ორწყალი დაურქმევიათ, ხოლო თბილისში ერთი დიდი უბნის სახელია ორხევი. ქართული ენის დასავლურ კილოებში ამ მნიშვნელობით ორწყალი და ორხევი ძალზე იშვიათი, ხოლო ორღელე – შედარებით ხშირი... კერძოდ, ორღელე ეწოდება ორი ღელის შესართავს მდ. ლუხუტის სათავესთან, სოფ. მეორე ობჩაში, აგრეთვე ღელეებს წითელხევსა და ხანში (სამივე სოფელი ბაღდათის რაიონშია). როგორც ტოპონიმური მასალებიდან ჩანს, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში არც ორწყალი გვხვდება, არც ორხევი და არც ორღელე იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ მათ ცვლის ამავე მნიშვნელობის შემცველი ზანური ჰიდროგრაფიული ტერმინი „ორპირი“.

ორპირი ხერთვისის მნიშვნელობით ქართული ენის დასავლურ კილოებში გავრცელებულა, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, მხოლოდ ზანურის უწინდელი გავრცელების არეალში. „ორთოგრაფიულ ლექსიკონში“ შეტანილია სამი ორპირი: 1. მდინარე ადიგენის რ-ნში, ოცხის მარჯვ. შენაკადი; 2. მდინარე ლანჩხუთის რ-ნში, კუკანის მარჯვ. შენაკადი; 3. სოფელი ტყიბულის მერიის ტერიტორიაზე, მდ. წყალწითელას ნაპირებზე. გურიაში, კერძოდ, სუფსა-ნატანების ხეობებში, ისევ და ისევ ყოფილ ზანურ არეალში, ათამდე ორპირია (ღლონტი, 1993), სამხრ.-დას. საქართველოში კი – ათეულზე მეტი (სიხარულიძე, 1958). ქვემო იმერეთის ტოპონიმიაში, როგორც აღვნიშნეთ, ორი ათეული ორპირი გვხვდება. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ქართული ორპირი ზანური ჟირპიჯის კალკია და, როგორც გეოგრაფიული ტერმინი, წარმოქმნილია

ქართის ტომის მიერ დღევანდელი ქვემო იმერეთის, გურიისა და აჭარის ტერიტორიების დაკავების შემდეგ.

ერთმანეთთან რაიმეს შერთვა, ერთმანეთში გარევა მეგრულში აღინიშნება ზმნით (აკო)კათაფა. ამ ზმნური ფუძიდანაა წარმოქმნილი დღელე-მდინარეთა შესართავის აღმნიშვნელი: აკაკათაფუ, აკათაფუ, აკაკათაფური, ოკაკათაფური, ოკათური... მაგრამ უფრო ძველი ჩანს ჟირპიჯი, ჟიპიჯი, ჟგრპიჯი „ორპირი“. ჩვენი დაკვირვებით, პიჯი „პირი“ ამ კომპოზიტებში მეტაფორულად აღნიშნავს დელეს, მდინარს (და არა ნაპირს). ჭანეთში ნ. მარისა და ი. ყიფშიძის მიერ ხოფის უბნად დასახელებული ზურპიჯი, ჟურპიჯი, ჟურპიჯი და ხუთვერსიანი რუკის ამგვარივე მონაცემები. რა თქმა უნდა, და ამას ი. სიხარულიძეც აღნიშნავს, ზანური კომპოზიტია და „ორპირს“ ნიშნავს (სიხარულიძე, 1977, გვ.გვ. 56-57).

ცხადია, ლამბერტის Girpigi არის ზანური ჟირპიჯი „ორპირი“, ერთ დროს მთელ კოლხურ ზღვისპირეთში გავრცელებული გეოგრაფიული ტერმინი: იტალიურში გ გრაფემა i ხმოვნის წინ იკითხება როგორც ჯ (თუ, თავის მხრივ, გი კომპლექსს არ მოსდევს a, o, u), მეორე მხრივ, იტალიურში ჟ ბგერა არ მოიპოვება და უცხო სიტყვებში მასაც გ გამოხატავს (შდრ. giraffa ჯირაფა „ჟირაფი“). მაშასადამე, არქანჯელო ლამბერტისეული Girpigi არის მთელ კოლხურ ზღვისპირეთში გავრცელებული გეოგრაფიული ტერმინი „ჟირპიჯი“, ანუ ორპირი. სხვა მოსაზრებას გამოთქვამს რ. ხვისტანი: „ლამბერტის აღნიშნული სახელწოდება „გირპიგ“-ი შესაძლოა მეგრ. „ჟინ პიჯ“-ის (ქართ. ზედა ნაპირი) ლათინური ტრანსკრიფცია იყოს (იხ. ხვისტანი, 1999, გვ. 240). ვ. შენგელია არ იზიარებს ჩვენეულ ეტიმოლოგიას და თვლის, რომ ჟიპიჯი (ვაკისა და დაფერდების სახელი ჩხოროწყუს რ-ნის სოფ.

მოიდანახეში) სინამდვილეში ნიშნავს „ზემო პირს“ (შენგელია, 2003, გვ. 68).

სალიტერატურო ქართულსა და მის აღმოსავლურ დიალექტებში ორპირი ჰიდროგრაფიულ-ოროგრაფიულ ტერმინად ვერ განვითარდა, რადგანაც მიიღო სულ სხვა მნიშვნელობა (ფლიდი, გაუტანელი, სიტყვის გამტეხი...).

უეჭველია, ერისწყლის სათავესთან, მთის ძირას, ორ მდგენელს შუა აღნიშნული ობიექტი Girpigi მდებარეობდა იმ ადგილას, რომელსაც დღეს ეწოდება ჟირღალი//ჟირთომი. მისი ქვემო წელის სახელია თომი. იგი ერთვის ერისწყალს მარჯვ. მხრიდან, დაახლოებით ისე, როგორც მითითებულია „სამეგრელოს რუკაზე“ (თვით რთომი შედგება ორი მდგენელისაგან და აქედან მიუღია სახელი ჟირღალი//ჟირთომი „ორღელე//ორი რთომი“). ბუნებრივია, რომ ორი ღელის შუამდინარეთსა და მიმდებარე ბორცვებზე გაშლილ სოფელს ამჟამად ეწოდება ჟირღალიშქა („ორღელეშუა“), ადგ. ვარიანტი: ჟირთომიშქა (ლეკუხონის საკრებულო). როგორც ჩანს, XVII ს-ის მეორე ნახევარში აფხაზთა მიერ გადამწვარ-გადაბუგულ სოფელში რამდენიმე ათეული წლის შემდეგ დაბრუნებულმა ახალმა თაობამ სოფლის სახელდებისათვის ისევ და ისევ თვალსაჩინო სამოტივაციო ნიშანი გამოიყენა – ორი ღელის შეერთება. ამან გამოიწვია ჟირპიჯის („ორპირის“) შეცვლა ჟირღალით („ორღელით“) და წარმოქმნა სოფლის სახელწოდებისა ჟირღალიშქა „ორღელეშუა“.

რედუტ-კალე. „რედუტ-კალეში ჰავა მავნეა, განსაკუთრებით შემოდგომით... აქ ხშირად ჩნდება ციებ-ცხელება, რომლის სამკურნალოდაც ქინაქინა არ გამოდგება“ (გამბა, 1987, გვ. 97). მოგზაურის ცნობით, რედუტ-კალე სავაჭრო ქალაქია. „ბაზარი მდინარის

მარცხენა მხარეს ორ პარალელურ ხაზზეა განლაგებული... როცა რედუტ-კალეს ვაჭრობა უფრო ფართო მასშტაბს მიაღწევს, მაშინ შესაძლებელი გახდება მდინარის მარჯვენა მხარეს მეორე ბაზრის აშენება“ (გამბა, იქვე, გვ. 98).

რატომ დაერქვა ერთ ობიექტს – ხობისწყლის შესართავთან მდებარე ნავსადგურსა და დასახლებას – ორი სახელი – **რედუტ-კალე** და **ყულევი//ყულე**? ამ საკითხთან დაკავშირებით ქართველი და არაქართველი მკვლევრების მოსაზრებანი ასეთია: თავდაპირველი სახელწოდებაა **ყულე** (ადგ. ვარიანტი: **კულე**). ასე ეწოდებოდა ჯაიანის ძველ კოშკს. 1804 წელს კაზაკებმა მდინარის მარცხ მხარეს ააგეს რედუტი. მაშასადამე, რედუტ-კალე არაქართული ჰიბრიდული სახელწოდებაა. იგი შედგება ორი უცხო სიტყვისაგან: რედუტი (ფრანგ.) „მცირე ციხესიმაგრე“ და კალე (თურქ.) "კოშკი" (მდრ.: სოხუმ-კალე, სუჯუჟ-კალე და სხვ.).

ტოპონიმ ყულევის წარმომავლობას უკავშირებენ აღმოსავლურ სიტყვა ყულ-//ყულე-ს, რაც თურქულში დასტურდება და ნიშნავს მონას. ხალხური ეტიმოლოგიაც ასეთია: ხობისწყლის შესართავთან თურქებს ჰქონდათ მონათა ბაზარი. ამიტომ დარქმევიან ყულე. სხვათა შორის, უან შარდენის ცნობითაც, ოსმალებს სწორედ ხობისწყლის შესართავიდან გაჰყავდათ ტყვეები (ჭითანავა, 2002.; ბერაძე, 1970). რედუტ-კალე დღევანდელი ყულევიან, რომელიც სწორედ იქ მდებარეობს, სადაც ხობისწყალი ერთვის შავ ზღვას (იხ. ყულევი).

რეკა – სოფელი, თემის ცენტრი ოჩამჩირის რ-ნში, ოხურეის მარცხ. მხარეს, ელიაკარის ზემო წელზე. ზ. დ. 100 მ. ოჩამჩირიდან 18 კმ. ესაზღვრება: ბელია, საჩინო, ჯგერიანი... სოფელში შემონახულია

ადრინდელი შუა საუკუნეების სამი ნაციხარი. რეკა ძირძველი კოლხური გეოგრაფიული სახელია, კერძოდ, ლანშაფტური ტერმინია: აღნიშნავს მდინარისპირა ქვიან ადგილს. სამეგრელოში რეკა რამდენიმე ადგილას გვხვდება მდინარისპირა წვრილქვიანი ადგილის სახელად.

რეკა სამურზაყანოს ერთ-ერთი ძირძველი ტოპონიმიცაა. იგი დამოწმებულია ლევან დადიანის მიერ ბიჭვინთის ტაძრისადმი შემოწირულობის სიგელში, რომელიც 1628 წელსაა შედგენილი. აქ ჩამოთვლილია, რომელ სოფელში ვის რა სახის ბეგარა მართებს, სად და როდის უნდა მოიტანონ იგი. ერთგან ნათქვამია: „შემოგვიწირავს ღალიძგას... მოსახლე კაცი ერთი პარასქია აღექსანდრია და მისი კაცი, მეორე მოსახლე ხახუტაი კოზმა რეკას...“ (სულ ჩამოთვლილია 13 მებეგრე). ცოტა ქვემოთ ასეთი გაგრძელებაა: „მართებს პარასკა აღექსანდრიას და ხახუტაი კოზმას ერთი ძროხა, ორივ სწორად სამსამი გუდა ღვინო, ოროლი ქილა ღომი, ერთი ქათამი, ერთი თევზი პური“ (კაკაბაძე, 1921, გვ. 41).

როგორც ო. ქაჯაია განმარტავს, რეკა ოროგრაფიული ტერმინია მეგრულში და აღნიშნავს მდინარისპირა ქვიან და ქვიშიან ნაპირს, რიყეს, კრიახს (ქაჯაია, 2002). ამ სიტყვის ეს მნიშვნელობა შეუნიშნავს ლამბერტსაც. იგი ცდილობს, საზოგადო სახელი რეკა დაუკავშიროს ქალღმერთ რეას კულტს: „რადგან რეას კერპი ფაზისის ნაპირად იყო, მე ვფიქრობ, რომ მეგრული სახელწოდება ნაპირისა რეკა აქედან უნდო სწარმოებდეს: სიტყვა რ ე ა გადაუსხვაფერებიან რეკად (ლამბერტი, 1991, გვ. 174). რეკა ეწოდება მდ. ჩხოუშიის ზემო წელს სოფ. პ. ეწერში (წალენჯიხის მუნიციპ.), ვაკესა და ღელეს სოფ. ნამიკოლაგო

პირველში (მარტვილის მუნიც.), სოფელს ცივის მარჯვ. მხარეს (სენაკის მუნიც.) და სხვ.

რიონი დასავლეთ საქართველოს უდიდესი მდინარეა, გამოედინება კავკასიონის ქედის კალთებიდან, გამოივლის რაჭა-ლეჩხუმს, იმერეთს და სამეგრელოსა და გურიას შორის ქ. ფოთთან უერთდება შავ ზღვას. სწორედ ამასვე მიანიშნებს არქანჯელო ლამბერტიც: „რიონი ჰყოფს აგრეთვე სამეგრელოსა და გურიას და ბოლოს წყნარად შეერთვის ზღვას სებასტოპოლის მახლობლად... დღეს კი წყალშია ჩანთქმული“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 11). **შენიშვნა:** აქ დაშვებულია უზუსტობა: სებასტოპოლისი, როგორც ცნობილია, სოხუმს ერქვა, რიონი კი ზღვას შეერთვის ფოთთან.

რუსეთის ელჩობის აღწერილობაში მდინარე რიონი დასახელებულია როგორც (ელჩობა, 1888, გვ. 324). უაკ ფრანსუა გამბა დასავლეთ საქართველოს ამ უდიდეს მდინარეს ყველგან მოიხსენიებს სახელწოდებით ფაზისი და მხოლოდ ოთხ შემთხვევაში აზუსტებს „ფაზისი ანუ რიონი“. იგი „სათავეს იღებს იალბუზის მახლობლად“ (გამბა, 1987, გვ. 224). აქ აშკარა უზუსტობაა: რიონი კავკასიონის სამხრ. კალთებზე ფასის მთიდან იღებს სათავეს. იალბუზი კი ამ ადგილიდან რამდენიმე ათეულ კმ-ზეა, კავკასიონის ქედის ჩრდ.-დას. ნაწილში. კასტელის ჩანაწერებში აღნიშნულია: „კეთილშობილი მთავარი დადიანი მივიდა სანადიმოდ ფაზისის მდინარესთან, რომელსაც რიონს უწოდებდნენ. ის ყოფს გურიას კოლხეთისაგან“ (კასტელი, 1977, გვ. 47). კასტელი ერთ-ერთი ჩანახატის წარწერაში აღნიშნავს, რომ „კოლხეთის სამხრეთი საზღვარი არის კაბადოკია (? – პ. ც.), მდ. რიონი და სომხეთი (? – პ. ც.), ხოლო

დასავლეთიდან შავი ზღვა ეკრა“ (კასტელი, 1977, გვ 49).

ძველ ბერძნულ წყაროებში მდ. რიონი მოხსენიებულია სხვადასხვანაირად: **როანი, რეონი, ფაზისი, ფასიდი**. პირველი ორი ამათგანი რიონის ვარიანტებია. ფიქრობენ, რომ ეს სახელწოდება უკავშირდება რუს, რომელიც ინდოევროპული ძირის სიტყვად მიიჩნევა: რაც შეეხება რიონის მეორე სახელწოდებას (ფაზის//ფასიდ), აქ ფუძედ გამოიყოფა **ფას**, ხოლო **-ის** და **-იდ** ბერძნული დაბოლოებებია. შესაძლებელია, **ფას-** ძველი ქართული სატომო სახელი იყოს. მეორე თვალსაზრისით, ფას//ფსა//ფშა ზოგადად წყლის აღმნიშვნელი სიტყვა უნდა ყოფილიყო იბერიულ-კავკასიურ ენებში... ამიტომაც ბერძენ ისტორიკოსთა თხზულებებში ფაზისი ერქვა არა მხოლოდ რიონს, არამედ ჭოროხსაც და არაქსსაც. საგულისხმოა, რომ ფასისი სათავეს იღებს კავკასიონის ქედის ერთ მთაზე, რომელსაც ეწოდება ფასა//ფასის მთა.

რიონსკაია ერქვა რიონის მარჯვ. ნაპირზე რედუტ-კალეს ციხის ინჟინრის მიერ აგებულ ციხესიმაგრეს, რომელიც მდებარეობდა „ფაზისის შესართავიდან ცამეტი ვერსის მანძილზე“ (გამბა, 1987, გვ. 100). ამ ციხესიმაგრიდან, რომელსაც რუსთა ორასკაციანი გარნიზონი იცავდა, „გემები ფაზისზე აღმასვლას იწყებენ“. **შენიშვნა:** რიონსკაია მდებარეობდა ქალაქ ფოთსა და პატარა ფოთს შუა. ამ პერიოდში რიონი შავ ზღვას ორ ტოტად უერთდებოდა, ხოლო ქალაქი ფოთი თურქებს ეპყრათ.

რუშა (//იშვიათი ვარიანტები: რუში, რუშე) მცირე ღელეა აბაშის მუნიციპალიტეტში, ერთვის რიონს წიფნართან. რამდენიმეგზის არის მოხსენიებული შუა საუკუნეების საეკლესიო-საისტორიო წყაროებში,

კერძოდ, დასახელებულია 1616-1621 წწ. საეკლესიო საბუთში. აქ ერთგან კათოლიკოსი გრიგოლი მიმართავს ბიჭვინტის ღვთისმშობელს: „შემოგწირეს საჭილაოს, რუმას საყდარი თავისი 12 კომლი კაცით, თავის წყლით, მიწით, ტყით...“ (ქსძ, III, გვ. 474-475). რესპოდენტის განმარტება ასეთია: რუმას წყალი შავია. ალბათ ამიტომ თავიდან რუშავი ერქვა. სამეგრელოში არაა იშვიათი მიკროტოპონიმები: რუშავა, რუშიპირი, რუშიპირები.

რუხი სოფელი და თემის საკრებულოს ცენტრი ოდიშის დაბლობზე, მდ. ენგურის მარცხ. ნაპირას, ზუგდიდ-სოხუმის საავტომობილო გზაზე. ზ.დ. 100 მ. ზუგდიდიდან 5 კმ. სოფლის ტერიტორიაზე, ენგურსა და მის მარცხ. შენაკად რუხწყარს შორის, შემადღებაზე აღმართულია შუა საუკუნეების ციხესიმაგრე. იგი აუგია სამეგრელოს მთავარ ლევან II დადიანს 1647 წელს აფხაზთაგან ოდიშის დაცვის მიზნით. ოდიშისათვის იგი უფრო მნიშვნელოვანი იყო, ვინემ ჭაქვინჯის, ხეთის, ლიის, ჯგალის და სხვ. ციხესიმაგრეები. ამ პერიოდში შეიმჩნეოდა საქალაქო ცხოვრების დაქვეითება. ვაჭრობის განვითარებისა და ევროპასა და სპარსეთს შუა აბრეშუმის სავაჭრო გზის ამოქმედების მიზნით ლევან II დადიანმა რუხის ციხესთან დააარსა ქალაქი – სავაჭრო სახელოსნო ადგილი ჩიხორიდან და ჩხარიდან გადმოსახლებული სომხებისა და ებრაელებისათვის. მაგრამ ლევან II-ის გარდაცვალების შემდეგ ისინი მალევე უკან გაბრუნდნენ. იმ ადგილს, სადაც სომხები ესახლნენ, დღეს ნასომეხ ეწოდება.

სამეგრელოს სამთავროს მნიშვნელოვანი საფორტიფიკაციო ნაგებობა იყო **რუხის ციხე** (აღგ. ვარიანტი: ჯიხა). იგი შედგება ციტადელისა და ეზოსაგან, გარს უკლის 10-12 მ. სიმაღლის გალავანი...

ჰქონდა საარტილერიო დანადგარები... ვახუშტის ცნობით, 1723 წელს ციხე ოსმალებმა ჩაიგდეს ხელთ, დაშალეს იგი და მისი ქვით „აღაშენეს ანაკლია უმეტესად“. 1770 წელს ქართველთა და რუსთა გაერთიანებულმა ლაშქარმა რუხის ციხე ოსმალთაგან გაათავისუფლა. 1779 წელს გაიმართა ისტორიული „რუხის ბრძოლა“ – იმერეთ-გურია-ოდიშის ლაშქრის ბრძოლა ოსმალთა წინააღმდეგ. ოსმალებს მოკავშირეებად ჰყავდათ აფხაზები, ჯიქები, ალანები, ჩერქეზები, ბალყარები და ყირიმელი თათრები. გადამწყვეტი ბრძოლა გაიმართა რუხის ციხესა და ქ. ზუგდიდს შორის მდებარე ველზე. გამარჯვებულმა ქართველებმა ხელთ იგდეს მრავალი ტყვე და დიდძალი ალაფი, მათ შორის მტრის არტილერია. 1855 წელს რუსთა და ქართველთა ლაშქარმა რუხის მიდამოებში ერთხელ კიდევ დაამარცხა ოსმალთა საექსპედიციო კორპუსი. შემდგომში რუხის ციხემ თანდათან დაკარგა თავისი სტრატეგიული მნიშვნელობა (ქსე, ტ. 8).

რუხი და ზუგდიდი აღნიშნულია არქანჯელო ლამბერტის „სამეგრელოს რუკაზე“ (1654 წ.), ხოლო „რუხის ციხე“ პირველად მოხსენიებულია შარდენის „მოგზაურობაში“ 1672 წლის ამბებთან (ე.ი. ოსმალების შემოსევასთან) დაკავშირებით. „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, XVIII ს. დასაწყისში რუხის ციხეში ჰქონიათ ზარბაზნები „დიდ-დიდნი“, რომლებიც ოფშქვითის ბრძოლის დროს წაურთმევიათ ქართლის მეფე სიმონისათვის დადიანის მოლაშქრეებს. სხვათა შორის, რუხის ციხე იმ დროს იდგა უშუალოდ ენგურის მარცხ. ნაპირზე, ამჟამად იგი მდინარისაგან 300-400 მეტრითაა დაშორებული“ (ზაქარაია, 1999, გვ. 282-288).

უან შარდენი თავის „მოგზაურობაში“ აღნიშნავს, რომ სამეგრელოში „არის ცხრა თუ ათი ციხე-დარბაზი, მათ შორის უმთავრესს ჰქვია რუხი, რომელიც სამეგრელოს მთავრის ადგილ-სამყოფელს წარმოადგენს“ (შარდენი, 1975, გვ. 115).

როგორც საისტორიო წყაროებიდან და გადმოცემებიდან არის ცნობილი, რუხის „მცხოვრებთა ძირითად ნაწილს ემართა „დადიანის მსახურება“, კერძოდ, **ფარჩხუა** – ნადირის გამორეკვა ტყიდან ჩასაფრებული მონადირეების მიმართულებით, აგრეთვე ბურღული და ღვინო.

მე-19 ს-ის მეორე ნახევარში სამეგრელოს მართავდა ნიკო დადიანი. სწორედ მის პატივსაცემად რუხწყარის მარცხ. ნაპირს დაერქვა ნიკოსია. ეს სახელწოდება 1932 წელს გაუქმდა (იხ. „ეაზახიშ გაზეთი“, 1932 წ. № 121).

გადმოცემა: "სახელწოდება მომდინარეობს რუსული სიტყვიდან **рухнуть** – დანგრევა. დადიანებს თურქების წინააღმდეგ საბრძოლველად რუსეთის მეფისათვის დახმარება უთხოვიათ. მეფეს ჯარი გამოუგზავნია. ამ ადგილას ხიდი ყოფილა. გადასვლისას ხიდი ჩანგრეულა და ჯარს წამოუძახია „**рухнула**". მეორე ხალხური ეტიმოლოგიაც რუსებს უკავშირდება: რუსებს აქ მოუსმენიათ, რომ მეკამენე კამენს მიმართავდა: რრრ...ხია და ადგილისთვის ამის მიბაძვით რუხი დაურქმევიათ. შდრ.: მეგრელთა მეტყველებაში სიტყვა რუხი, როხი ნიშნავს ღოდს, მსხვილ ქვებს. შდრ.: „რუხილი, როხილი – ღოდებით ნაგები“.

სააფაქიდო. გიულდენშტედტის მიხედვით, სააფაქიდო სოფელია სამეგრელოში (გიულდ., 1962, გვ. 323).

შენიშვნა: არაა გამორიცხული, სააფაქიდოში იგულისხმებოდეს ენგურ-ჭანისწყალს შუა მდებარე ვაკე-მადლობი, რომელიც ეკუთვნოდათ თავად აფაქიძეებს და სააფაქიო ეწოდებოდა.

სადადიანო. იშვიათად ასეც მოიხსენიებს დონ კრისტოფორ დე კასტელი სამეგრელოს: „ჩვენი მისიონერების გავლენით ღვთის კულტი იზრდებოდა სადადიანოში“ (კასტელი, 1977. გვ. 63. სადადიანო იგივე სამეგრელოს (ოდიშის) სამთავროა

საეგრო პირველად დასახელებულია „მატიანე ქართლისაში“ (ქ.ც.ხ. I, გვ. 316), აგრეთვე XII საუკუნეში თარგმნილ თეოდოსე განგრელის მოსახსენებელში (რომელიც მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრების ერთ-ერთ ვარიანტს წარმოადგენს) და თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში. საეგრო ნიშნავს (ე)გერების ქვეყანას: ეგერი → საეგრო → საეგრო. ქვეყნის სახელწოდება საეგრო შემდეგ შეცვალა ეგერისმა: ეგერი → ეგერისი → ეგრისი. საბოლოოდ კი დამკვიდრდა „სამეგრელო“: მეგრელი „ეგრისელი, ეგრისის მცხოვრები“ → სამეგრელო. სახელწოდება სამეგრელო პირველად გვხვდება XI ს-ის ხელნაწერში – მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრების კიმენურ რედაქციაში (ეკუთვნის ექვთიმე ათონელს).

სათანჯო – მთა ენგურის მარჯვ. მხარეს, სოფ. რუხის პირდაპირ. მთის ირგვლივ განლაგებულია სოფლები: ოცარცე, დიხაზურგა, ჭყონხუმლა, პ. აკვალა, ჭუბურხინჯი. შუა საუკუნეების (XV-XVI სს.) საისტორიო წყაროების ჩვენების თანახმად, ენგურის მარჯვენა ნაპირას მდებარე მისიონერთა სავაჭრო ფაქტორია სანტ-ანჟელო დღევანდელი სათანჯო უნდა იყოს (იხ. ბართოლომეი, ვლ. ალფენიძე). VIII ს. თურქულ წყაროებში იგი გვხვდება საბანჯო ფორმით (აბ. ტულუში). არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან რუკაზე (1654 წ.) აღნიშნულია Satangi სათანჯი. გამოთქმულია რამდენიმე მოსახრება ამ ორონიმის წარმომავლობასთან დაკავშირებით: ა) „თანჯი სამანია. ეს მთა რამდენიმე სოფლის

სასაზღვრო იყო. ამიტომ დარქმევია სათანჯო (ზ. ჭუმბურიძე). სათანჯო ნიშნავს სასაზღვროს (ვ. ზუხუბია); ბ) სათანჯო იგივეა, რაც „სანიშნე“: აქ ანთებდნენ კოცონს აფხაზთა მოთარეშე რაზმების გამოჩენისას (აბ. ტულუში). მაგრამ ეს სახელწოდება დოკუმენტურადაა დადასტურებული აფხაზთა გამოჩენამდე დიდი ხნით ადრე. როგორც ისტორიკოსი თ. ბერაძე აღნიშნავს, „სათანჯოს ციხე ზღვიდან კარგად მოჩანდა, ამიტომ ორიენტირდაც იყენებდნენ“. მაშასადამე, ეს მთა იყო ერთგვარი სანიშნე, ორიენტირი ზღვისპირეთიდან აღმოსავლეთით მიმავალთათვის როგორც პირველი მაღალი ადგილი კოლხეთის დაბლობისა და მთიანეთის საზღვარზე და ამიტომაც ეწოდა სათანჯო, მისანიშნი, საორიენტაციო. მეგრულში თანჯუა აღნიშნავს ხის დაჭდევებასაც, რაც საჭირო იყო საკუთარი ტყის, მიწა-წყლის შემოსასაზღვრავად, ან უღრანში გზის გასაგნებად. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ზოგი მკვლევარი სათანჯოს აიგივებს მისიონერთა ფაქტორია სანტანჯელოსთან. ამ შემთხვევაში სატანჯო იქნება სახელწოდების თავდაპირველი ფორმა, ხოლო სათანჯო მისი მეგრულად გადააზრების შედეგი. სათანჯოს ახლომახლო ადგილებს ეწოდებათ: სათანჯოშ ბორკი, სათანჯოშ კუდელი, სათანჯოშ კუნთხუ, სათანჯოშ ქვინჯი, სათანჯოშ ჯიხა, ანუ სათანჯოს ციხესიმაგრე, რომელიც ამ მთის თხემზე იდგა. დღემდე მხოლოდ ნანგრევების სახითაა მოღწეული. აგებულია VIII-X სს-ში, ზღვიდან კარგად მოჩანდა, ამიტომ ორიენტირდაც იყენებდნენ. ზოგი მკვლევარი აქ XIII-XV სს-ში გენუელთა სავაჭრო კოლონიის არსებობას ვარაუდობს (თ. ბერაძე, ქსე, ტ. 8, გვ. 658).

საისი – იგივე ცაიში (იხ. აქვე).

სალიპარტიანო ეწოდებოდა ლიპარტიანთა საფეოდალო ერთეულს. მდებარეობდა მდ. ტეხურის ორივე მხარეს, მარტვილისა და სენაკის მუნიციპალიტეტებში. „და არს ჭყონდიდიდან უნაგირამდე მთისძირი სალიპარტიანო“ (ვახუშტი, გვ. 771). „მერმე ლევან დადიანმან მისცა სალიპარტიანო და თუსად მისანდობელ ჰყო ფრიად“ (იქვე, გვ. 842). სალიპარტიანო სოფელსაც ერქვა.

სამეგრელო. რუსეთიდან სამეგრელოში ჩამოსული ელჩები (1639-1640 წწ.) სამეგრელოს ნაცვლად ყველგან ახსენებენ ან ან კიდევ უბრალოდ : „ (ელჩობა 1926, გვ. 45). „июля в 19 день приехал из дидьянские земли...“ (იქვე, გვ. 42). „ ..“ (იქვე, გვ. 57).

არქანჯელო ლამბერტი თანაბარი მნიშვნელობით ხმარობს სახელწოდებებს – კოლხიდასა და სამეგრელოს. მათი საზღვარია იმერეთთან და გურიასთან ცხენისწყალი, ხოლო აფხაზეთთან – კოდორი (ლამბერტი, 1991, გვ. 8-9). კოლხეთის ბუნება კი „სამეგრელოს აღწერაში“ ასეა წარმოდგენილი: „ბუნებას უხვად დაუბერტყია სამეგრელოსათვის თავისი კალთა და მიუცია მოხერხებული და მშვენიერი მდებარეობა. სამეგრელო მდიდარია ამწვანებულის გორაკებით, ვრცელის ველებით, კეკლუცის ჭალაკებით, მდინარეებით, ღელეებით და წყაროებით, რომელიც ყოველის მხრით ჩამოუდის“ (იქვე, გვ. 37).

ჟან შარდენი თავის „მოგზაურობაში“ აღნიშნავს: „ვიდრე შევუდგებოდე იმ სიძნელეების და ხიფათების თხრობას, რაც სამეგრელოში გადავიტანე, მე აღვწერ ამ ქვეყანას და მის მოსაზღვრე ადგილებს“ (შარდენი, 1975, გვ. 107). შარდენი აკონკრეტებს: „თეათინელები სამეგრელოში 1627 წ. მოვიდნენ... წიფურიაში ჩემი

ჩასვლის დროს ოთხი თეათინელი იყო“ (იქვე, 1975, გვ. 217-218). „ფიქრობდნენ, რომ თურქების მოსვლა სამეგრელოში ალაღგენდა წესრიგს, დაამყარებდა მშვიდობას და მეგრელებს იარაღს დააყრვეინებდა, მაგრამ ეს არ მოხდა“ (იქვე, 1975, გვ. 251).

„გიულდენშტედტი სამეგრელოს აღწერას უთმობს მე-8 თავს „მოკლედ სამეგრელოს შესახებ“, რომელიც შეიცავს სამიოდე გვერდს. თავი ასე იწყება: „ქართული პროვინცია სამეგრელო და მხარეები ოდიში და ლეჩხუმი ჰქმნიან საქართველოს მეოთხე სამეფოს და ჰყავთ თავისი საკუთარი, დამოუკიდებელი მმართველი, რომელიც ატარებს დადიანის ტიტულს... [მას] იმერეთის მეფე სოლომონთან სასტიკი მტრობა აქვს“ (გიულდ., 1962, გვ. 319). გიულდენშტედტს სამეგრელოში არ უმოგზაურია და სამეგრელოზე ცნობები შეკრებილი აქვს შემთხვევითი პირებისაგან: „ქვეყნის ბატონის განსაკუთრებული დაცვის და ამალის გარეშე აქ [მოგზაურობაზე] ფიქრიც ზედმეტი იყო. მე მაინც ვიმოგზაურე ამ ქვეყნის საზღვრებზე იმერეთთან. ნაწილობრივ ამ მოგზაურობისას, აგრეთვე სხვა დროსაც, უმთავრესად ხონის ბაზრობაზე, რომელსაც მეგრელებიც ესწრებიან, დადიანის ქვეყნის შესახებ შეგკრიბე ცნობები, რომელთაგან მე აქ მოვიყვან, ჩემის აზრით, ყველაზე სინამდვილესთან ახლოს მყოფს და მნიშვნელოვანს“ (იქვე, გვ. 319). გიულდენშტედტს შეუკრებიან მეგრული სიტყვებიც და დარწმუნებულა, „რომ ეს ენა არის უხეში კილო ქართულ-გურჯისტანულისა, რომელშიც შერეულია ბევრი უცხო სიტყვა. ის დაახლოებით ისეთსავე მიმართებაშია აღმოსავლურ ქართულთან, როგორც ჰოლანდიური გერმანულთან“ (იქვე, 1962, გვ. 321). „სამეგრელო მდებარეობს ალპების სამხრეთ ძირას, დაბლობზე, ამ მთებსა და მთისწინებს შორის. სამხრეთით მას რიონი

გამოყოფს გურიისგან, აღმოსავლეთით ცხენისწყალი – იმერეთისგან, სამხრეთ-აღმოსავლეთით კირქვიანი მთები ჰყოფენ მას მეგრული მხარისაგან – ლეჩხუმისაგან, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს მეგრული მხარე ოდიში (რომელიც გადაჭიმულია შავი ზღვის ნაპირზე ქედის დასავლეთი ძირიდან ენგურამდე, რომლითაც იგი აფხაზეთისაგან არის გამოყოფილი, სვანეთის პირდაპირ“ (გიულდ., 1962, გვ. 321). სამეგრელოში ოდიშთან ერთად ითვლება ათი ათასი ოჯახი (იქვე, გვ. 323). „სამეგრელოს აქვს ორი მხარე: 1. აბაშა, 2. ბანძა (და არა ბანკა)“ (იქვე, 1962, გვ. 323). გიულდენშტედტის ცნობა, რომ სამეგრელო დაყოფილია აბაშისა და ბანძის მხარეებად, სიზუსტეს მოკლებულია. აბაშა და ბანძა დასახლებული პუნქტებია. უნდა გავითვალისწინოთ, რომ გიულდენშტედტი სამეგრელოში არ ყოფილა და ამიტომაც ერთგვარი ბოდიშის მოხდით წერს: „ჩემმა ცნობების მომწოდებლებმა ამ მხარეთა სოფლები ზუსტად არ იცოდნენ“ (იქვე, 1962, გვ. 323).

1674 წელს პატრი ძამპი აგზავნის წერილს იტალიაში. ამ წერილში ნათქვამია: „სამეგრელო, სამეგრელო აღარ არის, რადგან ომების გამო უკანასკნელ სიგლახაკეშია ჩავარდნილი, დაქცეული და აოხრებულია“ (თამარაშვილი, 1902, 204. იხ. აგრეთვე, გვ. 207 და სხვ.).

უცხოელთა ჩანაწერებში სახელწოდება სამეგრელოს ხშირად ცვლის „მეგრეთა ქვეყანა“, მაგალითად, მაკარი ანტიოქიელი აღნიშნავს, რომ ქართველთა ერთ-ერთი ეპისკოპოსი (გულისხმობს ბიჭვინტის ეპისკოპოსსაც მართავს სამ ვილაეთს: „ესენია იმერეთის ქვეყანა, მეგრეთა ქვეყანა და გურიის ქვეყანა“. „სამეგრელოს სერავს ფაზისი, ხობი და ენგური, რომლებიც ისე ერთვიან ზღვას, რომ

აქაური მცხოვრებლები ვერაფრით ვერ ახერხებენ ამ მდინარეების სანაოსნოდ გამოყენებას“ (გამბა, 1987, გვ. 104). „სამეგრელო დაყოფილია სამ პროვინციად: პირველია საკუთრივ სამეგრელო, რომელსაც აგრეთვე ოდიში ეწოდება. დასავლეთით მას შავი ზღვა ესაზღვრება, სამხრეთით – გურიის სამთავრო, აღმოსავლეთით – იმერეთი, დაბოლოს ჩრდილოეთით – ენგური... მთელი ეს ქვეყანა ვაკეს წარმოადგენს, სადაც მცენარეთა ნარჩენებით განოყიერებული ნიადაგი ისეთი ნაყოფიერია, რომ ბევრი ქვეყანა ვერცკი შეედრება. სამეგრელოს ამ ნაწილში საკმაო რაოდენობითაა რუსების საგუშაგოები“...

მეორე პროვინციაა ლეჩხუმი. იგი განლაგებულია ცხენისწყლის მარცხენა მხარეს და იწყება ხონის ოდნავ ზემოთ, გადაჭიმულია კავკასიის მწვერვალამდე და იმ მთებამდე, სადაც სვანები ცხოვრობენ... ლეჩხუმის მხარე მთლიანად მთავორიანია და მისი ჰავა მეტად ჯანსაღია.

სამეგრელოს მესამე პროვინცია გადაჭიმულია ჩრდილოეთით კოდორის კონცხამდე და საზღვრად უდევს ამავე სახელწოდების მდინარე, ძველი ავტორების კორაქსი... ეს პროვინცია ატარებს აგრეთვე სამურზაყანოსა და აფხაზეთის სახელს. იგი დადიანების სახელმწიფოს ნაწილს შეადგენს; მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ იგი არცერთ ხელისუფლებას არ ემორჩილება...“ (გამბა, 1987, გვ. 111-112).

„სამეგრელოს ველებზე მიედინებიან 1. ცხენისწყალი, 2. ნოდელა ჩრდილოეთით, ხოლო ცივი – ჩრდილო-დასავლეთით... მოედინებიან ალპებიდან, ორივენი ერთდებიან და ასე ერთვიან რიონს“ (გიულდ., 1962, გვ. 321). ცხადია, ალპებში იგულისხმება სამეგრელოს ქედი. ამის გარდა, ცივის სათავე ამ ქედამდე ვერც კი აღწევს. გიულდენშტედტი განასხვავებს

სამეგრელოსა და ოდიშს. სამეგრელო მისთვის ქართული პროვინციაა, ხოლო ოდიში და ლეჩხუმი მხარეებია, რომლებიც ქმნიან საქართველოს მეოთხე სამეფოს.

XVII საუკუნიდან რუსულ წყაროებში სამეგრელო აღინიშნებოდა როგორც *Дадьянская земля*, ხოლო XVIII საუკუნიდან უკვე შემოვიდა ტერმინი *Мингрелия* (კერძოდ _____ და _____), რაც დასახელებულია 1774 წელს რუსეთ-თურქეთს შორის დადებულ საზავო ხელშეკრულებაში. მაგრამ იტალიელი მისიონერები სამეგრელოს მოიხსენიებენ როგორც ჯორჯიანო (*Georgiano*) ან როგორც *Mengrellia*.

XVIII ს-ის თურქი მოგზაური, გეოგრაფი და ისტორიკოსი ევლია ჩელები სამეგრელოზე ასეთი წარმოდგენისაა: „სამეგრელოში ყოველ ტომს (? – პ.ც.) თავისი დამახასიათებელი, განსაკუთრებული კილოკავი აქვს, დიდი ქვეყანაა, სამოცდაათნაირი მოსავალი მოდის, ბევრი ჰყავთ ცხვარი, თხა, ღორი...“ (ევლია ჩელები, 1971, გვ. 333).

ქათიბ ჩელები შავიზღვისპირას გამოყოფს ორ რეგიონს: დადიანი და მაგრილი: მაგრილი მხარეა შავი ზღვის სანაპიროზე. მდებარეობს იმ ადგილას, სადაც ფოთის მდინარე შავ ზღვას ერთვის, საზღვარი გონიოს ემიჯნება; მეგრელი კი არის რიონსა და გონიოს შორის მოთავსებული ტერიტორია (ქათიბ ჩელები, 1978). რა თქმა უნდა, ავტორის ცნობები მოკლებულია სიზუსტეს.

გარკვეულია: გურ- (სატომო სახელი) → ეგურისი (ქვეყნის სახელი) → მ-ეგრ-ელი → სა-მეგრ-ელ-ო (მეგრულად: მარგალი → სამარგალო. ძველ უცხოურ წყაროებში მანრალ და მაკრონ სწორედ მარგალს ნიშნავს). საკუთრივ ტერმინი მეგრელი დამოწმებულია ჯერ კიდევ VI საუკუნის წყაროში: 553 წელს

კონსტანტინეპოლის მსოფლიო კრების მონაწილე ფაზისელმა ეპისკოპოსმა ხელი ასე მოაწერა სათანადო დოკუმენტს: „თეოდორე უღირსმან ეპისკოპოსმან ფასოსამან სოფელსა შინა მეგრელთასა განვასაზღვრენ და წავწერენ“.

სამურზაყანო. როგორც ცნობილია, სამურზაყანო ეწოდა ტერიტორიას დალიძგასა და ენგურს შორის იმის გამო, რომ მას XVIII ს. დამდეგს მართავდა ყვაპუ შერვაშიძის შვილი მურზაყანი.

„მოგზაურობაში“ ჟაკ ფრანსუა გამბა ასახელებს სამ პროვინციას – საკუთრივ სამეგრელოს, ლენხუმსა და სამურზაყანოს. სამურზაყანო არის „სამეგრელოს მესამე პროვინცია“, რომელიც „გადაჭიმულია ჩრდილოეთით კოდორის კონცხამდე და საზღვრად უდევს ამავე სახელწოდების მდინარე, ძველი ავტორების კორაქსი... ეს პროვინცია ატარებს აგრეთვე სამურზაყანოსა და აფხაზეთის სახელს. იგი დადიანების სახელმწიფოს ნაწილს შეადგენს“ (გამბა, 1987, გვ. 114). იმავე ავტორის გადმოცემით, სამურზაყანო რეგიონი მდ. დალიძგასა და მდ. ენგურს შორისაა. იგი შარვაშიძეთა ერთი შტოს სათავადო იყო... (იქვე, გვ. 112). სამურზაყანოს „დაბლობი ნაწილი დაუსახლებელია, სამაგიეროდ მთიან კანტონში საკმაოდ მრავალრიცხოვანი მოსახლეობაა და, როგორც ვარაუდობენ, იგი დაახლოებით 800 ოჯახს შეადგენს“.

სამურზაყანოს ჩრდილოეთ და სამხრეთ საზღვრებთან დაკავშირებით ბროკჰაუზ-ეფრონის ლექსიკონში ნათქვამია: „ ...

“ (ენციკლოპედიური ლექსიკონი, გვ. 248). გრანატების ლექსიკონშიც არის მითითებული, რომ სამურზაყანო „

“ (გრანატების ენციკლოპედიური ლექსიკონი, გვ. 201). ამ წყაროებში ისიცაა აღნიშნული, რომ მურზაყან შერვაშიძემ ეს ქვეყანა წაართვა დადიანებს – სამეგრელოს მთავრებს. ა. დიაჩკოვ-ტარასოვსა და მრავალ სხვა რუს მეკლევარსა თუ სახელმწიფო მოხელეს აგრეთვე აღუნიშნავთ, რომ სამურზაყანო ოლითგანვე სამეგრელოს განუყოფელი ნაწილი და მეგრელებით დასახლებული მხარე იყო (ა. დიაჩკოვ-ტარასოვისათვის „

“: (ტარასოვ-დიაჩკოვი, 1910, გვ. 171). უცხოელი მოგზაურებისა თუ მისიონერების (არქანჯელო ლამბერტი, ჯოვანი ლუკა, მაკარი ანტიოქიელი, ჟან შარდენი, ჟაკ გამბა და სხვ.) ნაწერებიდანაც იგივე დასკვნა გამომდინარეობს. ალექსანდრე ცაგარელი და იოსებ ყიფშიძეც თვლიდნენ, რომ სამურზაყანო არის სამეგრელოს ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი ენგურსა და დალიძგას შუა (ყიფშიძე, 1994, გვ. 488). ძირძველი სამურზაყანოელებიც აღნიშნავენ: „ჩვენი კუთხე სამურზაყანო მდებარეობს ენგურსა და დალიძგას შუა. ენგურს იქით არის სამარგალო, ხოლო დალიძგის იქით – აბჟუა“ (ჩავიწერეთ გუდავასა და ოხოჯაში 1975 წელს). მხარის სახელწოდებისაგან წარმოიქმნა გეოგრაფიული ნომენი „სამურზაყანოს დაბლობი“, რომელიც მოიცავს ბევრად უფრო ფართო ტერიტორიას, კერძოდ, კოლხეთის დაბლობის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილს მდ. ენგურიდან მდ. კელასურამდე (უკლება, 1985, გვ. 37). ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერე თავის „კავკასიის გარშემო მოგზაურობაში“ აღნიშნავს: სამურზაყანოში ცხოვრობენ ქართველები და აფხაზები. ისინი ლაპარაკობენ როგორც ერთ, ისე მეორე ენაზე (მონპერე, 1937, გვ. 163).

საპატეი. ამ სოფელს გიულდენშტედტი ასახელებს სამეგრელოს სოფელთა ჩამონათვალში (გიულდ., 1962, გვ. 323). მთარგმნელი აიგივებს სოფელ სეფიეთთან.

საქონაქიძე. ტოპონიმი დასახელებულია (1616-1621 წწ. დაწერილ სიგელში „ნუსხა ჯგალის ციხის საკათალიკოსო გამოსავალისა“) როგორც სოფ. ჯგალთან მდებარე ლევან დადიანის მამული (ქსძ, III, გვ. 477). დღეს სოფ. ჯგალში ამგვარი ტოპონიმი არ დასტურდება.

საქუნულორიო. დასახელებულია 1621 წელს შედგენილ საეკლესიო საბუთში, სადაც ნათქვამია: „მართებს საქუნულორიოს კაცებსა...“ (ვარიანტი: ნაქუნულორიუს“ (ქსძ, III, გვ. 413); 1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთში „კათალიკოს მალაქიას მოლაშქრე კაცთა ნუსხა“ ხაზგასმულია: „არის საქუნულორიოს 3 მსახური“ (ქსძ, III, გვ. 481). ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში მალაქია კათალიკოზი (1616-1639 წწ.) აღნიშნავს: „საქუნულორიოს ბატონმან დადიანმან ერთი სასახლე ოთხის კვამლის კაცითა მიბოძა...“ (ქსძ, III, გვ. 502). სამეგრელოში გვარი ქუნულორია რამდენიმე უბნის სახელწოდების ფუძეში ჩანს. ამიტომაც შეუძლებელი ხდება, ზემოთ დასახლებულ შემთხვევებში რომელ მათგანზეა საუბარი.

სადალიძეო. ერთ-ერთ საეკლესიო საბუთში, რომელიც დაწერილია 1616-1621 წწ., დასახელებულია სადალიძეო როგორც გამაერთიანებელი ტერმინი იმ სოფლებისა, სადაც დალიძის ეკლესიას ჰყავს საეკლესიო გლეხები (ქსძ, III, გვ. 477).

საჩინო – სოფელი რეკის თემში (სამურზაყანო) ოხურეის მარცხ. ნაპირას. ზ.დ. 200 მ. ოჩამჩირიდან 22 კმ. ესაზღვრება: აყვარაში (ფოქვეშის თემისა), პატრავუხა, რეკა. ჯგერიანი. სოფელი საჩინო 1886

წელს შედიოდა ბედიის თემში, ხოლო 1930 წელს – გალის მაზრის რეკის სას. საბჭოში. იგი ისტორიული სოფელია. არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან (პარიზის) „სამეგრელოს რუკაზე“ (ორივე 1654 წ.) ოქუმის ორ მღვანელს შუა ეკლესიის თავზე არის წარწერა Sacino საჩინო. აქედან გამომდინარე, გადმოცემა, რომ სახელი საჩინო XVIII ს-ში დაურქმევიათ წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფ. საჩინოდან გადმოსახლებულ და აქ დამკვიდრებულ ქუჩულორიებს, სიმართლეს არ შეესაბამება. საჩინო ძველი ქართული სიტყვაა და აღნიშნავს ცხადს, შესამჩნევს, ჩინებულს, გამოჩენილს. როგორც ჩანს, ეს სიტყვა დროთა განმავლობაში იქცა ლამაზი, მშვენიერი, წარმტაცი, შემკული შენობის, ადგილის, მხარის აღმნიშვნელ ტერმინად. კერძოდ, საჩინო დაარქვეს დედოფალ დარეჯანის (ერეკლე მეორის მეუღლე) სასახლეს თბილისში (შემდგომდროინდელ ღვინის აღმართზე. აშენდა 1776 წ.). საჩინო ერქვა ისტორიულ მხარეს იმერეთში და სოფელს წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში. საჩინო-რეკის დამაკავშირებელ სერზე არის რამდენიმე ნაციხარი, რომლებიც ადრინდელ შუა საუკუნეებს მიეკუთვნება.

საცაიშლო. შუა საუკუნეების საეკლესიო ძეგლებში საცაიშლო აღნიშნავს ცაიშის ღვთისმშობლის ეკლესიის კუთვნილ სოფლებს. ის. „საცაიშლო გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთარი“, სადაც დასახელებულია სოფლები: ცაიში, დარჩელი, ჩოხათი, ჭალაი, ჯგალი, ჯორიელი, წყარიგზა და რამდენიმე მიკროტოპონიმი (ქსძ, III, გვ. 438-478). 1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთში „კათალიკოს მაღაქიას მოლაშქრე კაცთა ნუსხა“ აღნიშნულია: „არის საცაიშლო აზნაურისშვილები და მსახური 63“ (ქსძ, III, გვ. 481).

საცილორო შარა 1616-1621 წწ. საეკლესიო საბუთში დასახელებულია როგორც ბიჭვინტის ღვთისმშობლისადმი შეწირული **რუმას** ერთ-ერთი საზღვარი. აქვე დასახელებულია მისი ვარიანტი საცილორო გზა (ქსძ, III, გვ. 475). საცილორო შარა, საცილორო გზა აღნიშნავს სოფ. ცილორისაკენ მიმავალ გზას. ცილორი სოფელია აბაშის მუნიციპალიტეტის ტყვირის თემში. გადმოცემით, შუა საუკუნეებში ცილორი მდებარეობდა მუნიციპალიტეტის მარჯ. ნაპირას, მაგრამ ამ მდინარის ხშირი აღიდების გამო მთელი სოფელი გადაბარგდა ჩრდილოეთით, რუმეს მარჯვ. მხარეს. რა თქმა უნდა, უწინდელი ცილორი იგულისხმება იტალიელი მისიონერების კოლხეთის რუკებზე (ნეაპოლისა და პარიზის მუზეუმებში) აბაშა-ცხენისწყლის შუამდინარეთში ეკლესიის გამოსახულების თავზე წარწერაა Tsilors.

საჭილაო ერქვა ჭილაძეთა სამფლობელოს აბაშის რაიონში, ნოდელის მარცხ. მხარეს. საისტორიო წყაროში პირველად დასახელებულია 1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთში, სადაც კათალიკოსი გრიგოლი ბიჭვინტის ღვთისმშობელს მიმართავს: „შემოგწირე საჭილაოს რუმას საყდარი თვისი თორმეტი კომლი კაცით“ (ქსძ, III).

საჭყონდელო. გიულდენშტედტის მოგზაურობაში აღნიშნულია: „საჭყონდელო, დიდი სოფელი 500 ოჯახით; იმის ახლოს რიონი ერთვის ზღვას“ (გიულდ., 1962, გვ. 323). იგულისხმება „ჭყონდიდელი“ (← ჭყონდიდი „მუხადიდი“ – შემდგომში „მარტვილი“) ჭყონდიდის საეპისკოპოსოს მთავარეპისკოპოსი X ს-დან დღემდე. XII-XIII საუკუნეებში ჭყონდიდელი არაიშვიათად ქართლის კათალიკოსისა და ვაზირის თანამდებობასაც ითავსებდა, მაგრამ XV-XVIII საუკუნეებში ოდენ სამეგრელოს ეკლესიის მეთაურია,

თუმცა გარკვეულ პერიოდში აფხაზთა კათალიკოსსაც ექვემდებარებოდა. ჭყონდიდელს რეზიდენცია ჰქონდა ფოთში. ამან გამოიწვია გიულდენშტედტის ინფორმაცია, რომ საჭყონდიდლო „დიდი სოფელია“, სადაც რიონი ერთვის შავ ზღვას. აფხაზთა მეფემ გიორგიმ „დასუა მუნ ეპისკოპოსი და აწცა არს მწყემსი ენგურის აღმოსავლეთით ცხენისწყლამდე“ (ვახუშტი, 1972, გვ. 776).

სახარბედიო. უაკ ფრანსუა გამბა თავისი „მოგზაურობის“ 118-ე გვერდზე ასახელებს სახარბედიოს საგუშაგოს, რომელიც ხობიდან „მხოლოდ 8 ვერსზეა“ (გამბა, 1987, გვ. 122). „სახარბედიო, სადაც ჩვენ გაგზერდით, წარმოადგენს დაახლოებით 200 გაფანტული სახლისაგან შემდგარ სოფელს. თითქმის ყველა სახლი საკმაოდ ამაღლებულ პლატოზეა“. აფხაზეთის კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძეს 1706 წელს ბიჭვინტისთვის შეუწირავს: „სახარბედიოს სამი გლეხი“ (ქსძ, III, გვ. 647). 1712 წლის საეკლესიო საბუთში დასტურდება ვარიანტი სახარბედიო (ქსძ, III, 674).

სახობიანა დასახელებულია 1616-1621 წწ. დაწერილ საეკლესიო საბუთში როგორც იმ ადგილის სახელი, რომელიც მდებარეობს „ცხენისწყალი რიონს რომ შეერთვის, ორპირს ზეით“ (ქსძ, III, გვ. 475).

სებასტოპოლი. არქანჯელო ლამბერტი „სამეგრელოს აღწერაში“ ჩამოთვლის ექვს მონასტერს, სადაც უწინ საეპისკოპოსო კათედრები იყო. ერთ-ერთი მათგანია „სებასტოპოლის მონასტერი, რომელიც ეხლა წყალშია ჩანთქმული“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 107). სებასტოპოლი ქ. სოხუმის ერთ-ერთი ისტორიული სახელია. სახელწოდება მომდინარეობს ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისში რომაელთა მიერ აქ აშენებული ციხესიმაგრის სახელიდან.

სენაკი (იგულისხმება ძველი სენაკი) პირველად დასახელებულია 1621 წელს შედგენილ საეკლესიო-სამართლებრივ ძეგლში, სადაც ნათქვამია: „არის სენაკს შაფათაად, მართებს...“ (ქსძ, III, გვ. 413). ამავე პერიოდში (1616-1621 წწ.) დაწერილ საეკლესიო საბუთში კი აღნიშნულია, რომ ვამეხ დადიანსა და დედოფალ ელენეს ბიჭვინტის ღვთისმშობლისათვის შეაწირვინეს „სენაკს საყდარი მაცხოვრისა, ორის მისის სასახლითა, ღეჯის ტყითა და ოღუაწკითა...“ (ქსძ, III, გვ. 477). ამავე წლებში შედგენილ საეკლესიო საბუთში „კათალიკოს მალაქიას მოლაშქრე კაცთა ნუსხა“ აღნიშნულია: „არის წყარიგზას და სენაკს 4 მსახური“ (ქსძ, III, გვ. 481). 1658 წელს ვამეყ დადიანმა სენაკის საყდარი შესწირა აფხაზეთის კათალიკოსს, ხოლო 1358 წელს ვამეყ დადიანმა სენაკის საყდარი შესწირა აფხაზეთის კათალიკოსს. ოდიშის სოფელთა შორის გიულდენშტედი ასახელებს სენაკსაც (გიულდ., გვ. 325). უცხოელთაგან სენაკი დაასახელა არქანჯელო ლამბერტმაც (მკვიდრობდა ენგურისპირა სოფელ წიფურიაში 1633-1651 წწ.) „კოლხეთის ანუ სამეგრელოს რუკაზე“ და მის ლათინურენოვან ვარიანტზე (ინახება პარიზის ეროვნულ მუზეუმში) ტეხურის მარჯვ. ნაპირას ეკლესიის გამოსახულების თავზე არის წარწერა Sinaghki. XIX ს-ში სენაკის მაცხოვრის ეკლესიაში ყოველ წელს იმართებოდა 6 რელიგიური დღესასწაული და თითოეულს თან ახლდა ბაზრობა (სანებლიძე, 1890, გვ. 96). **სენაკი** (სანაკი) ბერძნული სიტყვაა და აღნიშნავს პატარა ოთახს, რაც აუცილებელია განმარტოებული ცხოვრებისათვის.

სეპია. კასტელის ერთ-ერთ პორტრეტს აქვს წარწერა: „ოსკამაჯა, სეპიას მღვდლის ვამიყის შვილი და ჩვენი პატრების მსახური“ (კასტელი, 1977, გვ. 83). სეპიას ეკლესია დასახელებულია კასტელის №343

ჩანახატის წარწერაშიც (კასტელი, 1977, გვ. 149). კასტელისავე № 486 ჩანახატს კი ასეთი წარწერა აქვს: „მისიონერების სამეურნეო საქმიანობა სამეგრელოს სოფ. სეპიაში“ (რომელიც, როგორც ჩანს, ეკუთვნის მთარგმნელსა და კომენტატორს). კასტელის ამ ჩანახატის მინაწერში კი ვკითხულობთ: „სოფ. სეპიაში ჩვენი პატრების ცხვრის ფარა მოწყალებითაა მიღებული“ (იქვე, გვ. 181), ხოლო № 491-ე ჩანახატს, რომელიც წარმოადგენს სოფლის ხედს, ახლავს იტალიური წარწერა: „გენათი“ ისეთი სოფელთაგანია, სადაც ძალიან ბევრ ღვინოს აყენებენ... ჩვენი რეზიდენციის სეპიასაგან ოთხ მილზე მეტადაა დაცილებული. ხშირად მივდივართ ამ მხარეში სამეურნალოდ და ბავშვების მოსანათლად“ (კასტელი, 1977, გვ. 182). **შენიშვნა:** „სეპიას“ აიგივებენ წიფურიასთან, ხოლო გენათი, მკვლევართა ვარაუდით, ენგურის მარჯვ. ნაპირზე მდებარეობდა. კასტელის ორენოვან რუკაზე წარწერილი გენათი, როგორც ჩანს, იგივე ჭუბურხინჯის უწინდელი სახელწოდებაა (იხ. გამსახურდია, 1989, გვ. 4-5).

სიდა – სოფელი, თემი სამურზაყანოს დაბლობზე, სიდაწყარის (ქირის მარჯვ. შენაკადი) ორივე მხარეს. სოფ. თაგილონის თემისაგან გამოჰყოფს მდ. ტობა, ხოლო მზიურის თემისაგან – მდ. ხუმუშქური, მზიური, პ. აკვალა. სიდა უძველესი სოფელია. იგი აღნიშნულია არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან „სამეგრელოს რუკაზე“ (1654 წ.) ერისწყლის მარცხ. მხარეს, ხვითს ქვემოთ Suddas ფორმით. 1886 წელს სიდა შედიოდა ბარლების თემში, 1930 წლისათვის კი – სიდა-ნაბაკევის სას. საბჭოში, რაც შემდეგ დაიშალა სიდის, ზ. ბარლებისა და ქვ. ბარლების სას. საბჭოებად. ადგ. ვარიანტი სგდა (სიდა//სგდა სხვაგანაც ჰქვია ადგილს. კერძოდ, სოფ. ვახაში).

სინგამი, ფლაგიუს არიანეს (II საუკუნის ბერძენი ისტორიკოსი და ფილოსოფოსი) მიხედვით, მდინარეა კოლხეთში. სამეცნიერო ლიტერატურაში იგი გაიგივებულია მდ. ერისწყალთან. ლამბერტი აღნიშნავს: „ტეხური შეიძლება იყოს არიანეს სიგამე“, რაც სენაკს ჩაუდის (იხ. აქვე: ტეხური და კოდორი).

სიპიასი. ასეა აღნიშნული ენგურისპირა სოფელი წიფურია გამბას მოგზაურობის წიგნში: „პატრი არქანჯელო ლამბერტი, რომელიც 1672 წელს ანაკლიის ახლოს სიპიასის მონასტერში ცხოვრობდა, გვამცნობს... (გამბა, გვ. 113). ავტორს, როგორც ჩანს არქანჯელო ლამბერტი ეწმლება ძამპში, რომელიც 1672 წელს მართლაც იმყოფებოდა სამურზაყანოში და მასპინძლობა გაუწია შარდენს (იხ. წიფურია).

სკურდი. სოფელი სამეგრელოში (გიულდ., 1962, გვ. 323). როგორც ჩანს, იგულისხმება სოფელი სკურდი მარტვილის რაიონში. სკურდი წარმოქმნილია ჰაპლოლოგიის გზით: სკურდიდი „ფართო და წყლიანი ხევი“ → სკურდი.

სკურჩა. სკურჩა შუა საუკუნეების დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრი ყოფილა. შარდენის მოგზაურობაში ეს პუნქტი აღნიშნულია როგორც ისგაური: „10 სექტემბერს ისგაურში ჩავედით. აქ დგას კოლხიდაში სავაჭროდ მოსული გეემები“ (შარდენი, 1975, გვ. 107). Scjrcia მოხსენიებულია ერთ-ერთი მისიონერის წერილშიც, რომელიც 1615 წლის 2 მარტს არის გაგზავნილი მოქვიდან ევროპაში (თამარაშვილი, 1902, გვ. 145). სკურჩა მეგრული სიტყვაა: სკური „ტყიან-წყლიანი ხეობა“ → სკურჩა „დაბურული სკური“ → სკურჩა.

სუბვი, სუბვიში. შუა საუკუნეების საეკლესიო ძეგლების თანახმად, სუბვი, იგივე სუბვიში, სოფელია სავარაუდოდ დღევანდელი სამურზაყანოს მუხურის

თემისა თუ თანამედროვე აჩიგვარის მიდამოებში, ოქუმის ნაპირზე. არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან „სამეგრელოს რუკაზე“ ოქუმის მარჯვ. მხარეს დასახლებული პუნქტის ნიშნის თავზე აწერია Subeis (=სუბეიში). 1621 წელს შედგენილ ერთ-ერთ საბუთში ნათქვამია: „არის სუბეის სასახლე და მისი მიმდგამი სოფელი მუხურის გამოსავალი მართებული მოსაკრებლობაი“ (ქსძ, III, გვ. 426). ვარიანტი სუბეიში დასახლებულია ამავე პერიოდში (სავარაუდოდ 1616-1636 წწ.) მაღაქია კათალიკოსის მიერ ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში, სადაც ნათქვამია: „ამას გარეთ სუბეის სასახლე გამიკეთებია, საყდარი დამიდგამს“... (ქსძ, III, გვ. 501).

სუჯონა – პარიზის ეროვნულ მუზეუმში დაცულ ლათინურენოვან „სამეგრელოს რუკაზე“ ენგურის მარცხ. მხარეს, დაახლოებით დღევანდელი საბერიოს თემის ტერიტორიაზე, არის წარწერა Sugiona. რუკის ქართულ ვარიანტში იგი გადმოტანილია არასწორი **სუგიონა** ფორმით. **სუჯონა** ისტორიული სოფელია აბაშის მუნიციპალიტეტში, მდ. აბაშის ნაპირას. მრავალგზისაა დასახლებული XVI-XIX სს საეკლესიო საბუთში (იხ. ზუსტად: ცხადია, 2013, გვ. 80-84). გიულდენშტედტი სამეგრელოს სოფლებს შორის ასახელებს: „სუჯუნა, სოფელი დიდი ეკლესიით, აგრეთვე ეპისკოპოსის კუთვნილი“ (გიულდ., 1962, გვ. 323).

მაკარი ანტიოქიელი აღნიშნავს, რომ „ქართველ ერს წმინდა გიორგის დიდი რწმენა აქვს. ამ წმინდანის სახელს ქართველთა ქვეყანაში ურიცხვი ეკლესია ატარებს. ამათგან სამში წმ. გიორგის დღესასწაულების დროს სასწაულები ხდება ხოლმე. ეს ეკლესიები მეგრელთა ქვეყანაშია. ერთია შავი ზღვის აღმოსავლეთით და მას ილორს ეძახიან... რაც შეეხება

მეორე ეკლესიას, იგი საეპისკოპოსო ეკლესიაა. მას **სუჯუნას** ეძახიან. იგი ჭყონდიდელი ეპისკოპოსის ტახტია... წმ. გიორგის მესამე ეკლესიას რაც შეეხება, მას ობუჯი ჰქვია“ (ანტიოქიელი, 1982, გვ. 121). სუჯუნას ეტიმოლოგიას რამდენიმე მკვლევარი შეჰხეობა (ნ. მარი, გ. როგავა, ზ. ჭუმბურიძე...). ჩვენ ვიზიარებთ ასეთ მოსაზრებას: „სუჯუნა ტოპონიმი შედგება ქართ. სუროს შესატყვისი **სუჯ-** ფუძისა და **-ონა** სუფიქსისაგან“ (ჭუმბურიძე, 1987, გვ. 505).

სუხჩე. სუხჩე სოფელია სამეგრელოში (გიულდ., 1962, გვ. 323). შდრ. სუხჩე, სოფელი და თემის ადმ. ცენტრი ცხენისწყლის მარჯვ. ნაპირზე, ხონის მუნიციპალიტეტში (სუხჩა დღესაცაა სოფელი ხონის მუნიციპალიტეტში, ცხენისწყლის მარჯვ. ნაპირას, სამეგრელოს საზღვარზე).

ტარშენი, ტარსურა – იხ. წარჩე.

ტერასონი. იხ. ტერნა.

ტერნა. ჟან ფრანსუა გამბას და მის თანმხლებ პირებს, ჭალადიდიდან გემით გამგზავრებულებს, გაუვლიათ რიონის მარჯვენა მხარეს მდებარე მეგრულ სოფელ ტერნაში, რომლის „მცხოვრებლები კათოლიკეები არიან“, შემდეგ გადმომსხდარან **კალიცაში**, რომელიც ფაზისის, ანუ რიონის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს, შემდეგ კი გზა გაუგრძელებიან და მეორე დღეს ერთი საათით შეჩერებულან „მდინარის მარცხენა ნაპირზე სოფ. ტერასონში“. ბოლოს კი მისულან წალიკარში (გამბა, 1987, გვ. 140, 141). აქ დასახელებული სოფლები ტერნა, კალიცა და ტერასონი არაა ლოკალიზებული.

ტეხური (ადგ. ვარიანტები: ტეხირი, ტეხერი). არქანჯელო ლამბერტი ტეხურს ასახელებს იმ მდინარეთა შორის, როლებიც კავკასიის მთებიდან მოედინებიან და შეერთვიან შავ ზღვას (ლამბერტი,

1991, გვ. 12). სინამდვილეში ტეხური რიონის მარჯვ. შენაკადია. ვახუშტი ბატონიშვილი აღნიშნავს, რომ ტეხური „იწოდა ჩქარად დინებისაგან, რამეთუ შემუსრავს და მტგხარე ჰყოფს კიდესა თუ სხუასა რაის“ (ვახუშტი, 1973, გვ. 777). ჰანიც თვლის, რომ ტეხური მომდინარეობს ზმნური ფუძისაგან „ტეხვა“, რადგანაც ეს მდინარე გამოედინება ვიწრო ხეობაში (ჰანი, 1909, გვ. 137). რესპოდენტთა „ეტიმოლოგია“ ასეთია: „ლებარდედანვე მოედინება ტეხილად. ამიტომ ვუწოდებთ ტეხურს (მაგრამ: ქართ. ტეხ : მეგრ. ტახ-). „ტეხური შეიძლება იყოს არიანეს სიგამე... ამის მსგავსი სახელი მართლა ჰქვია იმ ადგილს, რომელსაც ჩაუდის ტეხური. ამ ადგილის სახელია სენაკი“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 162).

შდრ. „ცივისა და ტეხურს შორის დაახლოებით 6 ვერსის მანძილზე შესანიშნავი ტყე შეგვხვდა... ტეხური, რომელიც ფაზისს ერთვის, არ არის ისეთი სწრაფი, როგორც ცივი“ (გამბა, 1987, გვ. 125); ინფორმაციას სიზუსტე აკლია: ცივი, რომელიც მხოლოდ დაბლობში მიედინება სრულებითაც არ არის სწრაფი. ტეხური კი დიდი და, ცივთან შედარებით, წყალუხვი მდინარეა. ჩამოედინება ეგრისის ქედის კალთებიდან. **შენიშვნა:** მთარგმნელის ვარაუდით, „ჩეური“ და „ტეხენ“ უნდა იყოს „ტეხური“.

ტყავრუ. 1621 წელს შედგენილ „აფხაზეთის საკათალიკოზო გამოსავალის მოსაკრებლობის დავთარში“ ნათქვამია: „არის ტყავრუს მეთევზე და მენავე“. ესენი არიან თავაზა შამბია, მაშუტუა შამბია, ქუქუალია შამბია, უჩაკონი ჭუჭურია და გავაშელი დათია (ქსძ, III, გვ. 434). ტყავრუს ზუსტი ლოკალიზაცია არ მოგვეპოვება. იგი უნდა ყოფილიყო ნავსადგური ოჩამჩირის დასავლეთით, რომელიდაც მდინარის (ვარაუდობენ კოდორის) შესართავთან. XVII

ს-ში ამ სოფელში მცხოვრებთა გვარებია: შამბია, ჭუჭურია, დათია, გიორგაძე... გ. როგავას ეტიმოლოგია ასეთია: ტყაყურუ „ტყე ყრუ“ → ტყაურუ → ტყავრუ.

ტყვირი. კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძის მიერ შედგენილ შეწირულების წიგნში აღნიშნულია, რომ: „ტყვირის მონასტერი თორმეტის მოსახლე კაცით მეფემ ალექსანდრემ თავის მეუღლის დადიანის ქალის ნიშანში შესწირა“ (ბიჭვინტას – პ. ც.) (ქსმ, III, გვ. 716). ტყვირი სოფელია აბაშის რაიონში, რიონის მარჯვ. მხარეს. როგორც ტყვირის ეკლესიის ერთ-ერთ ასომთავრულ წარწერაშია აღნიშნული, იგი აუშენებია ქუველი ჭილაძეს. სოფელი ტყვირი სწორედ ჭილაძეების საკუთრებას წარმოადგენდა. ამავე საბუთში დასახელებულია სოფლის სახელწოდების თავდაპირველი ვარიანტი „მტყუვირი“ (ბერაძე, 1967, გვ. 166). ს. კაკაბაძის „დას. საქართველოს საეკლესიო საბუთებში“ დასახელებულია „ტყვირის საყდარი და ზედ მოსახლე გლეხნი“ (კაკაბაძე, II, 1921, გვ. 56). ტოპონიმი წარმოქმნილი ჩანს მეგრული ტყვა//ტკვა „კიბე“ სიტყვისაგან და უნდა ნიშნავდეს კიბესავით დამრეცს, კიბულას (ჭუმბურიძე, 1987, გვ. 509).

უნაგირა. „ახალი ქართლის ცხოვრების“ პირველ ტექსტში აღნიშნულია, რომ მთა უნაგირა არის საზღვარი ვამეყ დადიანისა და ალექსანდრე მესამის სამფლობელოებს (ე. ი. ოდიშსა და იმერეთს) შორის. **შენიშვნა:** უნაგირა არის ქედი მდინარე ტეხურსა და ცივს შუა. ის იწყება ქ. სენაკიდან და გრძელდება აღმოსავლეთით რამდენიმე კმ-ზე. უნაგირა სამეგრელოში რამდენიმე ჩაზნექილ შემადლებას (რომელსაც უნაგირის ფორმა აქვს) დარქმევია. მაშასადამე, უნაგირა მეტაფორულ (მიმსგავსების მიხედვით დარქმეულ) ტოპონიმს წარმოადგენს.

ურთა სოფელი და სოფლის საკრებულოა ოდიშის დაბლობზე, მდ. ჯუმის მარცხ. მხარეს. უკავია ურთის მთის ჩრდ. კალთები. ზ. დ. 70 მ. ზუგდიდიდან 13 კმ. ცაცხვის რკინიგზის სადგურიდან 6 კმ. ესაზღვრება: ჭითაწყარი, აბასთუმანი, ცაიში. ურთის მთის კალთაზე დგას ეკლესია ჯუმათი (XVII ს.). მდ. ჯუმის მარცხ. მხარეს კი არის ურთის მღვიმე (ქსე, ტ. 10) (უნდა აღინიშნოს, რომ ურთა ისტორიული სოფელია სამხრ. საქართველოშიც, ჩილდირის ტბის დას-ით. ურთა ეწოდება სოფელს ოჩამჩირის რაიონშიც).

„ურთის სოფელი“ დასახელებულია 1636-1641 წწ. შედგენილ „ცაიშის ეკლესიისა და გარშემო სოფლების საზღვრების“ აღწერაში (იხ. ქსდ, III, გვ. 571). ხალხური ეტიმოლოგია: **ურთუ** ნიშნავს განუყოფელს, ერთიანს. სხვა გადმოცემით, თავადებს – ჟორდანიებს, ჩიჩუებს, ავაქიძეებს და სხვ. გაუყვიათ ბარი, ხოლო ეს მთა გაუყოფლად („ურთუო“) დაუტოვებიათ. ამიტომაც დარქმევია **ურთაფ გვალა** „გაუყოფელი მთა“. სხვა გადმოცემაც არსებობს: ერთ ბატონს ურთაზე დავაკებულ ადგილას ედგა ბზრიალა, ზედ აკრავდნენ დამნაშავეს და ატრიალებდნენ („ურთანდეს“) ორი დღე, ვინც გადარჩებოდა, გაუშვებდნენ. თითქოს აქედან გამომდინარეობს სახელწოდება ურთა. იხ. აღ. ქობალია: „ურთა – ზებუნებრივი, უბრუნველი, უძრავი, მოუქცეველი“.

ფაზისი. ლამბერტის „აღწერაში“ აღნიშნულია, რომ კოლხიდას, ანუ სამეგრელოს, „იმერეთისაგან ჰყოფს სახელგანთქმული მდინარე ფაზისი, რომელიც მკვიდრთაგან იწოდება რიონად. ეს მდინარე გამოდის კაკასიის მთებიდან... რიონი ჰყოფს აგრეთვე სამეგრელოსა და გურიას და ბოლოს წყნარად შეერთვის ზღვას სებასტოპოლის მახლობლად... დღეს კი წყალშია ჩანთქმული“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 11);

(მაგრამ სებასტოპოლი ხომ ცხუმთან მდებარეობდა“ – პ.ც.). „ეს მდინარე, როცა ჩამოდის მთებიდან, საშინელი სისწრაფით მომდინარეობს, ხოლო როცა ვაკეში შედის, ისე მდორედ მიდის, რომ თითქმის ვერც კი შენიშნავთ, საითკენ მიემართება“ (იქვე, 1991, გვ. 158); „ფაზისი ზღვას შეერთვის ორის ტოტით. ამ ტოტებს შორის არის კუნძული, რომელზედაც თურქებმა 1578 წელს ციხე ააგეს“ (იქვე, გვ. 159); „არიანე... ამბობს ფაზისის თაობაზე, რომ ამჟამად ფაზისის შესავალის მარცხნით მოსჩანს კერპი რეა ღმერთასი, რომელსაც ჰქვია ფაზისის ღმერთა“ (იქვე, გვ. 160).

ფაზისი, როგორც მდინარე, გამბას მოგზაურობათა წიგნში რამდენიმე ათეულჯერ არის დასახელებული, ხოლო ფაზისი, ანუ რიონი – მხოლოდ ორჯერ. ჟან შარდენიც მდინარე რიონს იშვიათად ფაზისსაც უწოდებს: „მე შემოვუარე ფაზისის კუნძულს, რათა აღმომეჩინა რეას ტაძრის ნანგრევები, რომლის შესახებაც არიანე ამბობს, რომ მის დროს იგი არსებობდა, მაგრამ მისი ვერავითარი კვალი ვერ ვნახე“ (შარდენი, 1975, გვ. 259). „მდინარე ფაზისი სამეგრელოს ჰყოფს გურიის სამთავროსაგან და იმერეთის პატარა სამეფოსაგან. ანაკლია ამ მდინარის შესართავიდან დაცილებულია ოცდათექვსმეტი მილით“ (იქვე, გვ. 259).

იტალიელი მისიონერი დონ კრისტოფორო დე კასტელი (XVII ს.) მდინარე „რიონის“ ნაცვლად რამდენიმე შემთხვევაში ასახელებს ფაზისს: „სხვებზე უწინ კეთილშობილი მთავარი დადიანი მივიდა სანადიროდ ფაზისის მდინარესთან, რომელსაც რიონს უწოდებდნენ. ის ყოფს გურიას კოლხეთისაგან“ (კასტელი, 1977, გვ. 47); სხვაგან ავტორი აღნიშნავს, რომ მიდამოები მდინარე ფაზისისა, „რომელიც იბერიას ჰკვეთს და ჰყოფს კოლხეთისაგან...

უმთავრესად განთქმულია ხოხბებით, რომლისგანაც მიიღო სახელწოდება ფაზიანუსი“ (იქვე, გვ. 52). ბერძნულ-ბიზანტიურ წყაროებში ფაზისი არაიშვიათად დასახელებულია ფასისი ფორმით.

ფასისი – იხ. ფოთი.

ქსე-ში (10, გვ. 238) შეტანილია **ფასისი** როგორც **ქალაქი** და როგორც **მდინარე**: ფასისი მდ. რიონის ბერძნული სახელწოდებაა. ძველი ბერძნები სწორედ ამ მდინარეს მიიჩნევდნენ ევროპისა და აზიის საზღვრად. ზოგნი თვლიდნენ, რომ ფასისი და კოლხეთი ერთი და იგივეა და იასონისა და არგონავტების სამოქმედო ტერიტორიაც სწორედ აქაა. არიანე (ახ. წ. II ს.) და V ს. ანონიმი ავტორი თვლიდნენ, რომ ქ. ფასისი მდ. ფასისის მარცხ მხარეს მდებარეობს და ტბას ემიჯნება. აქვე იყო უმაღლესი რიტორიკული სკოლა აანალიზებენ რა ისტორიულ წყაროებს, ქართველი მეკლევრები თვლიან, რომ ფასისპირა ქალაქი ფასისი დღევანდელი ფოთია. შუა საუკუნეებში აქვე იყო უმაღლესი რიტორიკული სკოლაც და ლაზიკის მიტროპოლიტის რეზიდენციაც.

ფესონი. კასტელის მონათხრობში „აფხაზეთის ქვეყნებს“ შორის დასახელებულია „ნიკომენე, ანაკლია, ფესონი, ცხუმი, გოჯი...“ (კასტელი, 1977, გვ. 195). შენიშვნა: ნიკომენე და ფესონი ჯერჯერობით არაა ლოკალიზებული.

ფოთი. ამიერკავკასიის ერთ-ერთი უძველესი ქალაქი და ნავსადგურია შავი ზღვის ნაპირზე, მდ. რიონის შესართავთან (ზოგ წყაროში გვხვდება ფუთი ფორმითაც). შავ ზღვას ასურელები „ზემო ზღვას“ ან „დიდ ზღვას“ უწოდებდნენ. ძვ. წ. XIII-XII საუკუნეების ასურულ ლურსმულ ნაწერებში ნახსენებია შავი ზღვისპირა კოლხეთიც. მას ოდითგანვე დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ეკონომიკურ-კულტურული კავშირის

ფუნქცია ჰქონდა დაკისრებული. ამ გზაზე მთავარი სანაუსადგურო პუნქტი იყო ფაზისი (//ფასისი), შემდგომი დროის ფოთი.

ძველ ბერძნულ მითოლოგიაში **ფასისი** და **კოლხეთი** იასონისა და არგონავტების მიერ ოქროს საწმისისათვის ლაშქრობას დაუკავშირდა.

ძვ. წ. აღ. IV ს-ის ბერძენი ავტორი ფსევდოსკილაქს კარიანდელი თავის „პერიპლუსში“ წერს: „ფაზისის მარცხენა მხარეზე მდებარეობს მილეტელების მიერ დაარსებული ქალაქი ფასისი“. ბერძენი გეოგრაფი სტრაბონი (ძვ. წ. I ს. – ახ. წ., I ს.) აღნიშნავს: „ფაზისის პირას მდებარეობს მისი მოსახელე ქალაქი, კოლხური ემპირონი, რომელსაც წინ უძღვის მდინარე, ტბა და ზღვა“ (ტბაში, რა თქმა უნდა, იგულისხმება პალიასტომი). ფასისს ასახელებენ პროკოფი კესარელი, მენანდრე, აგათია სქოლასტიკოსი, პტოლემე და სხვ.

მაშასადამე, მოხერხებულმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ ხელი შეუწყო ფასისის გადაქცევას სავაჭრო პუნქტად და ქალაქად. აქ მთავრდებოდა ძველი საბერძნეთის, ბიზანტიისა და ყირიმის ნახევარკუნძულების სანაოსნო გზა, რომელიც სურამის უღელტეხილით გადადიოდა მტკვარზე და კასპის ზღვის გავლით მიემართებოდა ახლო და შორეული აღმოსავლეთის ქვეყნებისაკენ. სტრაბონი ფასისს მიიჩნევს „კოლხების სავაჭრო ქალაქად“, სადაც თავს იყრიდა 70 სხვადასხვა ტომის წარმომადგენელი. აქედან გაჰქონდათ ხე-ტყე, ხილი, კანაფი, ცვილი, სელის ტილო, ბეწვეული, ტყავეული, ოქრო, ლითონები...

ძვ. წ. აღ. I საუკუნის დამდეგს ფასისი (//ფაზისი) ჯერ პონტოს მეფე მითრიდატ ევპატორმა დაიპყრო, ხოლო შემდეგ – რომაელთა სარდალმა პომპეუსმა.

ახ.წ. II საუკუნიდან ფაზისში რომაელები გაბატონდნენ. რომის იმპერიამ მნიშვნელოვანი სტრატეგიული მდებარეობის გამო ფასისი აღმოსავლეთში ექსპანსიის პლაცდარმად აქცია. 555 წელს ირანელებმა სცადეს ამ ქალაქიდან ბიზანტიელთა განდევნა, მაგრამ საწადელს ვერ მიაღწიეს. ბერძნული წყაროების ცნობით, IV საუკუნეში ფასისის მახლობლად რიტორიკულ-ფილოსოფიური სკოლა-აკადემიაც კი არსებულა, სადაც განათლებას იღებდნენ კოლხებიც. ცნობილია, რომ ამ სკოლაში განათლებამიღებული ეგეკნიოსი კონსტანტინოპოლში ფილოსოფიის მასწავლებელი გამხდარა. აქვე მიუღია განათლება ბაკურს – ცნობილ ქართველ ფილოსოფოსს. VII საუკუნეში ფოთი ლაზიკის მიტროპოლიტის რეზიდენცია იყო.

1578 წელს ოსმალეთმა ხელთ იგდო რიონის შესართავთან მდებარე ქალაქი და იგი ტყვეთა სყიდვა-გაყიდვის ცენტრად აქცია. რუსთა და ქართველთა გაერთიანებულმა ლაშქარმა თურქთა ბატონობისაგან ფოთი გაათავისუფლა, 1858 წელს კი მან სანავსადგურო ქალაქის სტატუსი მიიღო.

საზოგადო მოღვაწე და პუბლიცისტი ნიკო ნიკოლაძე წინასწარმეტყველებდა: „ფოთს დიდი როლი და კარგი სვე მოელის მომავალში. ფოთი შეიქმნება ერთი უდიდესი და უმდიდრესი ქალაქთაგან!“ 1894 წელს ნიკო ნიკოლაძე ქალაქისთავად აირჩიეს. ამას მოჰყვა ფოთის აღმშენებლობა.

ფოთს და ფოთელთა საქმიანობას აღწერს არქან-ჯელო ლამბერტი 1654 წელს ნეაპოლში დაბეჭდილ „სამეგრელოს აღწერაში“. კერძოდ, იტალიელი მისიონერი აღნიშნავს: „ფაზისი ზღვას შეერთვის ორი ტოტით. ამ ტოტებს შორის არის კუნძული, რომელზედაც თურქებმა 1578 წელს ციხე-სიმაგრე ააგეს... დიდი ხანი არ არის მას აქეთ, რაც ეს ციხე დაანგრია

აწინდელმა სამეგრელოს მთავარმა, რომელმაც წამოიღო იქიდან უცხოური ზარბაზანი“... ამასთანავე, ფაზისის შესართავთან „ყოველთვის ბლომად არიან მეთევზეები, რომელნიც უხვად იჭერენ ზუთხს. მდინარის ზემოთ არის კიდევ რამდენიმე კუნძული. ორივე ნაპირი მდინარისა სულ დასახლებულია. თითოეულ ოჯახს აქვს თავისი მთლიანი ხისგან გამოთლილი ნავი, რომლითაც გადიან და გამოდიან ერთი ნაპირიდან მეორეზე. ...ნავებს ხშირად ქალები მართავენ" (ლაშბერტი, 1991, გვ. 159).

სახელწოდება „ფოთი“ პირველად გვხვდება სომეხი ისტორიკოსის – ლევონდის (VIII ს.) თხზულებაში, სადაც ვრცლად არის აღწერილი ამ ქალაქის ადგილმდებარეობა და სამხედრო-სტრატეგიული თუ ეკონომიკური მნიშვნელობა არა მარტო საქართველოს, არამედ აღმოსავლეთისა და დასავლეთის შორეული ქვეყნებისათვისაც. შუა საუკუნეებში ფოთი შავი ზღვის მნიშვნელოვანი ნავსადგური იყო.

ქართულ წყაროებში კი ფოთი პირველად გვხვდება 1074 წლით დათარიღებულ ხელნაწერში, სადაც აღწერილია გიორგი ათონელის (მთაწმინდელის) მეზავრობა საბერძნეთიდან სამშობლოსაკენ: „მივიწიენით სამისონს, ქალაქსა ზღვის-კიდისასა და მუნ განვეიდენით საკვდარნი ჩუენნი და ესეთ ნავითა წარვემართენით კერძოთა აფხაზეთისათა, კეთილითა და ჰამოითა ნიავითა მივიწიენით ფოთს და მიერ სახედრითა ქუთათისს“.

1474 წელს ვენეციელმა ელჩმა ამბროზიო კონტარინმა მოიარა დას. საქართველო, კერძოდ, დაათვალიერა ქ. ფოთი და დაახასიათა იგი როგორც მოზრდილი სავაჭრო პუნქტი და შესანიშნავი ნავსადგური (მიქავა, 2006). ვახუშტი ბატონიშვილისე-

ული ლოკალიზაცია ასეთია: „სადაცა ერთვის რიონი ზღუას, აქა არს ფოთი“ (ვახუშტი, 1973, გვ. 782).

ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში მალაქია კათალიკოზი (1616-1639 წწ.) აღნიშნავს: „ოდიშს, სადაც მე მოვიწოდებ, ღალიძგას, ანაკრიას, **ფოთს**, ჭკალადიდს, წყალიგზას, გულველისკარს, ეკალს, საქუჩულორიოს, ჩუენი გამორჩეული მეთევზენი და სხვა კაცები დადიანმან პატრონმან ღეონ მისდა სადღეგრძელოდ მისი სულისათვის შესწირა და ყოველსა წელიწადსა სულისათვის ტრაპეზი გაიჩინა“ (ქსძ, III, გვ. 500-501). XVI ს-ში დაწერილ კიდევ ერთ საეკლესიო საბუთში აღნიშნულია: „მართებს ფოთელსაი ნავსაი მაისობისა...“ (ქსძ, III, გვ. 350).

თურქი ისტორიოგრაფის ქათიბ ჩელეების (მე-17 ს.) კავკასიის რუკაზე, რომელიც „ჯიჰან-ნუმას“ („მსოფლიოს სარკე“) ერთვის, აღნიშნულია „ფოთი“, თუმცა, როგორც გ. ალასანია აღნიშნავს, ეს უნდა იყოს არა დღევანდელი ქალაქი ფოთი, არამედ სოფელი პატარა ფოთი, რადგანაც ეს პუნქტი აღნიშნულია ჰუსონით, რაც სოფელს (და არა ქალაქს) აღნიშნავს (ქათიბ ჩელეები, 1978).

ფასისი მდ. რიონის ბერძნულ სახელწოდებად ითვლება, მაგრამ არაერთ ქართველ მეკვლევარს უცდია მისი წარმომავლობის ახსნა ქართველურ ენათა მონაცემებით. ს. ჯანაშია თვლიდა, რომ ბერძნული ფასიდი და ქართული ფოთი ერთი და იმავე ძირისაა, კერძოდ, ამოსავალია ფორმა „ფასთი“. პ. ინგოროყვას აზრით, ამოსავალია "ფას-//ფს-", რაც ქართულში წყალს ნიშნავს. ფოთის თავდაპირველი სახელწოდება უნდა ყოფილიყო ფასითი, რასაც მეგრულ-ლაზურში შეესატყვისება ფოსთი (→ ფოთი), თავდაპირველი მდინარის სახელწოდება, რაც შემდეგ ფასისის შესართავთან მდებარე ქალაქზე გადავიდა. გ.

მელიქიშვილი თვლის, რომ ბერძნული კოლონიზაციის პერიოდში ფოთი შესაძლოა ატარებდა სვანურ სახელწოდება „ფაშლ“-ს.

ფოთი (ბერძნულ-რომაულ წყაროებში ფაზისი) პირველად მოიხსენიება VIII ს-ის სომეხი ისტორიკოსის – დევონდის თხზულებაში, სადაც ვრცლადაა აღწერილი ფოთის ადგილმდებარეობა, მისი ეკონომიკური და სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობა არამარტო საქართველოს, არამედ აღმოსავლეთისა და დასავლეთის შორეული ქვეყნებისათვისაც.

გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ „ფოთი მდებარეობს რიონის შესართავის სამხრეთ მხარეზე“. მოგზაური აქვე განმარტავს, რომ ფოთს თურქები უწოდებენ ფაშს, რაც ზოგადად ნიშნავს ნავსადგურს ან ნავმისადგომს (გიულდ., გვ. 171). „რიონის შესართავთან მდებარე თურქულ ქალაქ ფოთიდან იმერლებს თბილისში მოაქვთ ქვაბის ჯაჭვები, სპილენძის ქვაბები...“ (გიულდ., 1962, გვ. 251). ფოთთან დაკავშირებით, გიულდენშტედტი თავისი „მოგზაურობის“ დასასრულს ერთხელ კიდევ აღნიშნავს: „ფოთი, თურქულად ფაში, მისადგომი ქალაქი და გამაგრებული ნავთსადგური რიონის შავ ზღვასთან შეერთვის მარცხენა მხარეზე. ის ახლა თურქების ხელშია“ (გიულდ., 1962, გვ. 313).

ჟან ფრანსუა გამბა 10-ჯერ მაინც ასახელებს ქალაქ ფოთს. კერძოდ, ერთგან ნათქვამია, რომ პალიასტომის ტბა ემიჯნება ფოთის ციხესიმაგრეს (გამბა, 1987, გვ. 132) (ამ პერიოდში ფოთი თურქებს ეპყრათ). რედუტ-კალედან, ანუ ყულევიდან სანაოსნო გზა გადიოდა ხობისწყალზე და რიონიდან და ცივიდან გამოყვანილი არხების მეშვეობით გადიოდა მდ. რიონზე.

ფოთი უძველესი ქალაქია შავიზღვისპირეთისა. ზოგ წყაროში იგი გვხვდება ფუთი ვარიანტით. უწინდელ

წყაროებში კი მოიხსენიებოდა როგორც ფაზისი (მდებარეობდა ფაზისის შესართავთან). როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, „ქალაქი ფოთი, სომეხთა ისტორიკოსის ლევონდის სიტყვით, ეგრისს ეკუთვნოდა... მიქელ ასურის სომხურ თარგმანშიაც ეს ფოთი უბეღელის ქალაქია და მეგრელთა დედაქალაქად არის დასახელებული“ (ჯავახიშვილი, 1948, გვ. 48).

1578 წელს თურქებმა ფოთი აიღეს და იქაურ ციხეში თავიანთი გარნიზონი ჩააყენეს. 1640 წელს სამეგრელოს მთავარმა ლევან მეორე დადიანმა ფოთი აიღო, თურქების ციხე დაანგრია, ზარბაზნები კი ნადავლად წაიღო. 1725 წელს ფოთი ისევ დაიპყრეს თურქებმა და იქ ახალი ციხესიმაგრე ააშენეს. მხოლოდ 1828 წელს მოხერხდა იქიდან თურქების განდევნა.

მეცნიერთა ვარაუდით, სახელწოდება ფოთი უკავშირდება მდ. რიონის ძვ. ბერძნულ სახელს ფაზისს, ანუ ფასიდს: „ფასიდი → ფასდი → ფასთი → ფოთი. განსხვავებული მოსაზრება წამოაყენა აკადემიკოსმა ქ. ლომთათიძემ. ფოთის ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით გამოთქმული მოსაზრებების განხილვის შემდეგ იგი წერს: „ბუნებრივად გვეჩვენება, გაჩნდეს აზრი, ხომ არ უკავშირდება ეს ფუძე თვით პონტო-ს?! ბერძნული ჰ-ს ტ-ს... ქართველურ ზეპირმეტყველებაში ფშვინვიერებით გადმოღება უჩვეულო არ არის“ (ლომთათიძე, 1998, გვ. 64).

ფუწყური სოფელია აჩიგვარის თემში, ოქუმიისა და ოხოჯის შესართავთან. ფუწყური დამოწმებულია XVIII ს. უცხოენოვან კარტოგრაფიულ მასალებში (არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან „სამეგრელოს რუკაზე“) Pozcuar ფორმით. ხალხური ეტიმოლოგია ასეთია: „ამ ადგილს უწინ რქმევი

გოჩიხილი. ჩამოუვლია კაცს, უნახავს, რომ ცუდი, დაქცეული ადგილია და უთქვამს: „ფუ ნწყვილი“. ამის მერე დარქმევია ფუწყური“ (მეცნიერული ახსნა-განმარტება იხ. ქვემოთ (შდრ. აგრეთვე: ო. ქაჯაია: „ფუქი – ბალახია ერთგვარი“). მაშასადამე: ფუქი ნწყური → ფუწყური.

რუსეთის ელჩი ფედოტ ელჩინი წერს, რომ 1640 წლის 2 თებერვალს „

2 ,

“

(ელჩობა, გვ. 323). ზახარევის მოხსენებით ბარათში კი ეს სოფელი აღნიშნულია როგორც და (ელჩობა, 1888, გვ. 350). ამ კონტექსტში დასახელებული და , რა თქმა უნდა, არის ამჟამინდელი სოფელი ფუწყური (სამურზაყანოში, ოქუმის მარცხ. მხარეს).

ფუწყური რთული სახელწოდებაა და იხსნება მეგრულის მონაცემებით. თავდაპირველი ფორმა უნდა იყოს ფუქი(ნ)წყური. „ფუქი ფურსი მიწის სახეობაა: არც ძაღზე მაგარია, არც ძაღზე რბილი. ტკილი ახლავს“, – ასე განმარტეს ხანდაზმულმა რესპოდენტებმა წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფ. ფუქის სახელწოდების წარმომავლობა. მსაზღვრელი სიტყვის ბოლო მარცვალი მოკვეცილია კომპოზიტურ ტოპონიმში (ფუსქური ← ფუქიმ სქური), რაც ჭანისწყლის მარცხენა შენაკადია ჯგალსა და მაზანდარაში (წალენჯიხის მ.) ასეთივე ვითარებაა ფუწყურის შემთხვევაშიც: მისი პირვანდელი ფორმა უნდა ყოფილიყო ფუქი(ნ)წყური, ანუ „დაქცეული (ჩაქცეული), დამეწყრილი ფუქი“. (ნ)წყური, (ნ)წყვირი და (ნ)წყვილი წარმოადგენს (ნ)წყუალა „დაქცევა, ჩაქცევა, ჩაძირვა“ ზმნის მიმღებებს და ტოპონიმიაშიც ხშირად გვხვდება. ი. ყიფშიძე ასახელებს: პაპანწყვილი//პაპანწყური – ტბა სამურზაყანოსა და

ავხაზეთის საზღვარზე. მიმოიხილავს რა ჩვენეულ ეტიმოლოგიებს, ი. კეკელია აღნიშნავს: „ჩვენი აზრით, დასაშვებია შემდეგი განმარტებაც: „ფუწყური – ვოკლუზი, ქვა-ქვიშიანში ამოხეთქილი წყაროსწყალი, გეიზერი“. ფუწყურს სამეგრელოში ეძახიან ნაწვიმარზე გამოსულ წყაროსთვალსაც და მცირე წყაროს, რაც ზაფხულობით შრება“ (კეკელია, ძიებანი... თბ., 2015, გვ. 104).

ქეძი. რუსეთის ელჩი ფედოტ ელჩინი წერს, რომ 1640 წლის 1 თებერვალს „

“ (ელჩობა, 1888, გვ. 323).

ზახარევის მოხსენებით ბარათში ეს სოფელი აღნიშნულია როგორც . აღწერიდან ჩანს, რომ ეს სოფელი მდებარეობს წალენჯიხასა და ბოქს შუა ნახევარი გზის სავალზე (ელჩობა, გვ. 349).

ქვალონი სოფელია ხობის მუნიციპალიტეტში. სიტყვა მეგრულია და ნიშნავს „ქვიანს“. „ქვალონი სოფელი სამეგრელოში“ (გიულდ., 1962, გვ. 323).

ქიაჩი. ქიაჩის მონასტერს არქანჯელო ლამბერტი ასახელებს იმ საეპისკოპოსო ეკლესიებს შორის, რომლებიც „ეხლა გადაკეთებულნი არიან მონასტრებად“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 107). იხ. აგრეთვე ობუჯი.

ქობისი – ასე უწოდებს არიანე მდ. ხობს (იხ. აქვე, გვ. 46).

ღალიძგა „ღელისპირი“ მდინარეა, ითვლება სამურზაყანოსა და აბუჯას საზღვრად. ისტორიულ წყაროებში პირველად დასახელებულია 1629 წლის საეკლესიო საბუთში (შდრ. საღალიძგო, რაც დასახელებულია 1616-1621 წწ. საეკლესიო საბუთში. იხ. აქვე: საღალიძგო). ერთვის შავ ზღვას იღორთან. როგორც ჩანს, ღალიძგა ერქვა სოფელსაც. არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან

„სამეგრელოს რუკაზე“ ამ მდინარეს აწერია Echalis, ხოლო სოფელს მის მარჯვ. მხარეს – Echalisgas. დღეს ამ ადგილას არის სოფელი ბესლახუბა. მდ. ღალიძგა აღნიშნულია ტიმოთე გაბაშვილის 1737 წლის რუკაზეც. ღალიძგა „ღელის ნაპირი“ წარმოიშვა როგორც სწორედ სოფლის სახელი. დასახელებულია შუა საუკუნეების მრავალ ძეგლში: „არის ბატონის ღევან დადიანისგან **ღალიძგა** სასახლე და ზემოთ რიონის პირი **წყალიძგა** ბიჭვინტისა ღმრთისმშობლისა შეწირული საკათალიკოზო... ყოველსა წელიწადსა... ორმან მღრდელმან და ერთმან მთავარმან სასახლის ღალიძგის ეკლესიაში უამი სწიროს“ (ქსძ, III, გვ. 476).

ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში (1616-1639 წწ.) მაღაქია კათალიკოზი აღნიშნავს: „ღალიძგას სასახლე არ იყო. ბატონის დადიანისა ძეგლი გაოხრებული სასახლე იყო და ჩუენცა შევეხვეწეთ და ვსთხოვეთ და თუთან ხატსა შესწირა და ჩუენცა დაგვამადლა“ (ქსძ, III, 501); მაღაქია კათალიკოზი (1616-1639 წწ.) სხვაგანაც მოიხსენიებს ღალიძგას: „ოდიშს, სადაც მე მოვიდომე, **ღალიძგას**, ანაკრიას, ფოთს, ჭალადიდს, წყალიგზას, გულველისკარს, ეკალს, საქუჩულორიოს, ჩუენი გამორჩეული მეთევზენი და სხვა კაცები დადიანმან პატრონმან ღეონ მისდა სადღეგრძელოდ მისი სულისათვის შესწირა და ყოველსა წელიწადსა სულისათვის ტრაპეზი გაიჩინა“ (ქსძ, III, გვ. 500-501). მკვლევარ თ. ბერაძის მოსაზრებით, მეგრული ღალიძგა ნიშნავს „კიდე მდინარისა“: იგი, როგორც ჩანს, ორ რაღაც პოლიტიკურ ერთეულს შორის საზღვარს წარმოადგენდა. მართალია, ტოპონიმი ღალიძგა დამოწმებულია მხოლოდ XVII ს-დან, მაგრამ იგი უნდა წარმოქმნილიყო XII-XIII საუკუნეებში (ბერაძე, 1967, გვ. 168).

ღაჩუ. ღაჩუ მიკროტოპონიმი ჩანს. თილითის საეკლესიო გლეხების ჩამონათვალში ვკითხულობთ: „მართებს ღაჩუს ხუთ კვამლს კაცსა გაირჩქინია სალატიას საპურობო ქანდაქი და სამოგუე...“ (ქსძ, III, გვ. 332).

ღეჯის ტყე. აღნიშნული მიკროტოპონიმი დასახელებულია ვამეყ დადიანის მიერ ბიჭვინტის მონასტრისადმი შეწირულობის სიგელში, რომლის მიხედვითაც ვამეყ დადიანს ბიჭვინტის ღვთისმშობლისადმი შეუწირავს: „სენაკს საყდარი მაცხოვრისა ორის მისის სასახლითა, ღეჯის ტყითა და ოღუაწკითა“ (ქსძ, III, გვ. 477). მაგრამ 1657-1660 წწ. დაწერილ ამავე ტიპის საბუთშიც **ღეჯის ტყეა** დასახელებული (იქვე, გვ. 533). თარგმანი „ღორის ტყე“.

ღუმურიში ზემო ღუმურიშისა და ქვემო ღუმურიშის საერთო სახელწოდებაა. ღუმურიშის თემში (სამურ-ზაყანო), სადაც, ამ ორი სოფლის გარდა, შედის სოფელი ფართოღალიც. ღუმურიშში ნაპოვნია XI ს-ის ასომთავრული წარწერა საგდუხტ დედოფალთდედოფლისა. წარწერის ერთ-ერთი წაკითხვა ასეთია: „ქღმერთო, შეიწყალე ორთავე ცხოვრებასა შინა ამის ტაძრისა მაშენებელი დედოფალთდედოფალი საგდუხტ, ნიანიას ასული, ამენ“. ეტიმოლოგია: ღუმურიში სვანური სუბსტრატია კოლხეთის მიწაზე: წარმოქმნილია უძველეს დროში სვანური ღუმირ „ნაძვი“ სიტყვიდან ზანურ-სვანური -იში სუფიქსის დართვით. ეს -იშ ფონეტიკურადაც და დანიშნულებითაც შეესატყვისება ქართულის ნანათესაობითარ -ის სუფიქსს, რომელსაც აგრეთვე შექნილი აქვს სიტყვაწარმოებითი ფუნქცია (შდრ.: შინდისი, ცხემლისი...). სვანები რომ უძველეს დროში კოლხეთის დაბლობზე ცხოვრობდნენ, ისტორიოგრაფიაში ცნობილი ფაქტია. მაშასადამე, ღუმურიში ერთ-ერთი უძველესი ქართველური

ტოპონიმია სამურზაყანოში. მიუხედავად ამისა, ზოგი აფხაზი მკვლევარი ცდილობს დაამტკიცოს, რომ სოფლის სახელწოდებაა ღუმრიფში, რომელშიც გამოიყოფა აფხაზური სუფიქსი -ფში (ამოსავალ ფუძეზე არაფერს ამბობენ).

ყულევი. სოფელი და სოფლის საკრებულო შავი ზღვის ნაპირზე, მდ. ხობისწყლის შესართავთან. შემორჩენილია შუა საუკუნეების ციხესიმაგრის ნაშთი. სოფლის მთელი მოსახლეობა განთავსებულია ერთ ქუჩაზე, რომელიც მდ. ხობისწყლის მარცხენა ნაპირს გასდევს სოფ. ყორათიდან ისტორიული ციხესიმაგრის ნანგრევებამდე.

ბერძნული წერილობითი წყაროების ცნობით (II ს.), მდ. რიონი უძველესი დროიდან იყო დაკავშირებული მდ. ხობისწყალთან სანაოსნო არხით. შემორჩენილია ცივი-ხობისწყლის უძველესი არხის ნაშთი. ყულევის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია ძვ. წ. ა. IV-III ათასწლეულების ნასახლარები ხელოვნურ ბორცვებზე (მდ. ცივისა და ხობისწყლის ნაპირებზე), აგრეთვე ბრინჯაოს ხანის ნაკეთობანი, რკინის დასამუშავებელი ქურა-სახელოსნოების ნაშთები და სხვ.

შუა საუკუნეების ქართული და უცხოენოვანი საისტორიო წყაროები ასახელებენ ხობისწყლის შესართავთან მდებარე დასახლება **კემხელს** (//კემხალი). ქართველი მკვლევრები ნ. ბერძენიშვილი, თ. ბერაძე, მ. ღუმბაძე, ზ. ქირია კემხელს აიგივებენ შემდგომში ყულევად მოხსენიებულ ობიექტთან (იხ.: ქირია, 2004).

ჟაკ ფრანსუა გამბა რამდენიმე ათეულ შემთხვევაში ასახელებს რედუტ-კალეს, ყულევს კი – არც ერთხელ, თითქოს არც არსებობდეს. შვეიცარიელი სწავლული დიუბუა დე მონპერე, რომელმაც 1831-1834 წლებში იმოგზაურა შავიზღვისპირეთში, ასახელებს რედუტ-

კალეს: „ბოლოს 21 ივნისს (2 აგვისტოს) გადავედი ნაპირზე რედუტ-კალესთან. არასტუმართმოყვარე ჩერქეზეთისა და აფხაზეთის ნაპირებზე ორთვიანი მოგზაურობის შემდეგ“ (დიუბუა, 1937).

კავკასიაზე საყურადღებო გამოკვლევების ავტორი, წარმოშობით გერმანელი მკვლევარი კარლ ჰანი, რომელსაც ეკუთვნის 900-მდე ქართული ტოპონიმის წარმომავლობის ახსნის ცდა (მათ შორის ბევრია გულუბრყვილო და მიაშიტური ეტიმოლოგია). სახელწოდება ყულევს აკავშირებს სიტყვა **კულა**-სთან ().

მოტივაცია ასეთია: ამ სოფელში ამზადებდნენ ამგვარ ჭურჭელს (ჰანი, 1909, გვ. 118).

რატომ დაერქვა ერთ ობიექტს – ხობისწყლის შესართავთან მდებარე ნავსადგურსა და დასახლებას – ორი სახელი – **რედუტ-კალე** და **ყულევი/ყულე**? ამ საკითხთან დაკავშირებით ქართველი და არაქართველი მკვლევრების მოსაზრებანი ასეთია: თავდაპირველი სახელწოდებაა **ყულე** (აღგ. ვარიანტი: **კულე**). ასე ეწოდებოდა ჯაიანის ძველ კოშკს. 1804 წელს კაზაკებმა მდინარის მარცხ მხარეს ააგეს რედუტი. მაშასადამე, რედუტ-კალე არაქართული ჰიბრიდული სახელწოდებაა. იგი შედგება ორი უცხო სიტყვისაგან: რედუტი (ფრანგ.) "მცირე ციხესიმაგრე" და კალე (თურქ) „კოშკი“ (შდრ.: სოხუმ-კალე, სუჯუკ-კალე და სხვ.).

ტოპონიმ ყულევის წარმომავლობას უკავშირებენ აღმოსავლურ სიტყვა ყულ-//ყულე-ს, რაც თურქულში დასტურდება და ნიშნავს მონას. ხალხური ეტიმოლოგიაც ასეთია: ხობისწყლის შესართავთან თურქებს ჰქონდათ **მონათა ბაზარი**. ამიტომ დარქმევიან ყულე. სხვათა შორის, ჟან შარდენის ცნობითაც, ოსმალებს სწორედ ხობისწყლის შესართავიდან

გაჰყავდათ ტყვეები (ყოველივე ამის შესახებ იხ.: ჭითანავა, 2002.; ბერაძე, 1970). სოფელი ყულევი იყო ტყვეთა სყიდვა-გაყიდვის ერთ-ერთი პუნქტი. მეგრულში შემოსული აღმოსავლური სიტყვა ყული ნიშნავს ტყვეს, მონას. -**ევ** კი გეოგრაფიულ სახელთა მაწარმოებელი სუფიქსია. სიტყვა ყულე გვაქვს ტოპონიმ საყულიაშიც.

ყულიშკარი. სოფელი და სოფლის საკრებულო ოდიშის ვაკეზე, მდ. ყულისწყლის ორივე ნაპირას, სოფ. უჩაშონასა და წალენჯიხის ჩაის მეურნეობას შორის. იშვიათი ქართული ვარიანტი: **ყულისკარი.** სოფელს ორჯონიკიძე უწოდეს 1937 წელს (ამავე წელს ალერტკარის უბანს უწოდეს გრიგოლიში რევოლუციონერ გრიგოლ როგავას პატივსაცემად).

სამეგრელოში წარმართობისდროინდელ ერთ-ერთ ძლიერ ხატ-სალოცავს სწორედ ყულიშკარი წარმოადგენდა. ამჟამად ამავე სოფლის ჩრდილოეთით დგას XIX საუკუნის ყულიშკარის წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია. ქიულ მურიე ფრანგულენოვან წიგნში „სამეგრელო“, რომელიც 1883 წელს გამოიცა ოდესაში, აღნიშნავს, რომ ყულიშკარის ეკლესია მღვდელმა ეგნატე როგავამ ააშენა 50 წლის წინ აქ მღვარი ძველი ეკლესიის ადგილას.

გადმოცემით, ყული ხატის სახელია. ეს ხატი სვანეთიდან ჩამოუსვენებიათ დადემშქელიანის მოკვლისათვის გამოქცეულ როგუანებს და ჯეგეფერდთან დაუსვენებიათ, თავად კი გვარი როგავად გადაუკოთებიათ. იმ ადგილას ჯერ პატარა ხის ეკლესია აუშენებიათ, შემდეგ კი, XIX საუკუნეში, ქვის ეკლესიაც და ხატი იქ გადაუსვენებიათ (ამ გადმოცემებს იცნობენ: ე. თაყაიშვილი, ს. მაკალათია, თ. სახოკია, ჯ. როგავა, დ. ჭითანავა. თუმცა კი გვარი როგუანი ამჟამად არ არსებობს და არც ისტორიულ წყაროებში ჩანს). როგავები ამ ეკლესიის მნათეები იყვნენ.

სვანეთიდან მათს ჩამოსვლას ე. თაყაიშვილი ვარაუდობს XVIII ს. ბოლოს. ამ ხატს ასეთი წარწერა ჰქონია: "მღვდელმა გაბრიელ როგავამ გავაჭედიე ხატი ყულის". გადმოცემით, ყულის, ილორის, უგურყელის და ალერტის ხატ-სალოცავები ძმები არიან (ყველგან წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიაა). ჟ. მურიეც კი აღნიშნავს, რომ ყულიშკარის წმ. გიორგის მთელ სამეგრელოში უდიდეს პატივს სცემდნენ. დ. ჭითანავას მტკიცებით, ტოპონიმი ყულიშკარი გვიანდელი წარმოშობისაა, კერძოდ, სვანეთიდან როგუანების ჩამოსახლების (XVIII ს. მეორე ნახევარი) შემდეგ არის წარმოქმნილი.

სამურზაყანოში ჩაწერილი გადმოცემის თანახმად, ლაშქენ-დარნგხა და ილორნგხა ყველაზე ძლიერი ხატებია აფხაზეთში. ლაშქინდარის ხატს ყულიშკარიშ ხატიც ერქვა. ყულიშკარიდან გამოფრინდებოდა რაღაც ნათელი, სხივების ფრქვევით, გადაუფრენდა ლაშქინდარს და გაემართებოდა ფსხუს ხეობისაკენ.

ტოპონიმი ყულიშკარი ადადგენს თავდაპირველ ტოპონიმს – ყულს. ხალხური ეტიმოლოგიით, ყული თურქული სიტყვაა და ნიშნავს „მონას“. ყულიშკარში უწინ მონათა ყიდვა-გაყიდვის ადგილი ყოფილა და თითქოს ამიტომ დარქმევია. დ. ჭითანავას აზრით, ყული საერთოქართველური ფუძეენიდან მომდინარე სიტყვაა და სასჯაბაასო, სამსჯავრო-სასამართლო ადგილს აღნიშნავს. როგავების წინაპრების მიერ სვანეთიდან ჩამოტანილი ხატიც აქ ესვენა და ამიტომ ეწოდა „ყულიშ ხატი“. მაშასადამე, ყულის ხატი და ყულიშკარი არის არა თეონიმური, არამედ ტოპონიმური წარმოშობისა (იხ. დაწვრილებით, ჭითანავა, 2002, გვ. 431-444).

ისტორიული წყაროების მიხედვით, სამეგრელოს მთავარს ყულიშკარი უბოძებია თავადი

მხეიძეებისათვის. თირქიები და ანთელავები მათი აზნაურები ყოფილან. სათირქიო ახლაცაა მონოგენური უბანი ყულიშკარში (41 კომლი), ხოლო ანთელავებისა მხოლოდ ორი ოჯახია დარჩენილი.

შანის დელე. 1616-1621 წწ. დაწერილი საეკლესიო საბუთის მიხედვით, შანის დელე არის ცხენისწყლის შენაკადი. სახელწოდება დღემდეა შემორჩენილი. კერძოდ, ღრმა ხევში მიმდინარე „შანის დელე“ (მეგრ. „შანიშ დალ“) გაივლის მარტვილის მუნიციპალიტეტის სოფლებს – აბელათს, ლემიქავეს, ჯოლეგს... და გაედინება ცხენისწყლისკენ.

შეშელეთი პირველი შეშელეთისა (ერისწყლის მარჯვ. მხარე) და მეორე შეშელეთის (ერისწყლის მარცხ. მხარე) საერთო სახელწოდებაა. არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან „სამეგრელოს რუკაზე“ (1654 წ.) ერისწყლის მარცხ. მხარეს, გოგიელსა და ხვითს შუა ეკლესიიანი სოფლის სახელად დატანილია Sciascialeti ფორმით. რა თქმა უნდა, ესაა დღევანდელი შეშელეთი. სახელწოდება ქართულია. გამოიყოფა -ეთ სუფიქსი, რომელიც, ჩვეულებრივ, დაერთვოდა ანთროპონიმის ფუძეს და ჰქონდა როგორც მრავლობითობის, ისე კრებითობის გამოსატვის ფუნქცია. ამოსავალი ფუძე შეშელ-დასტურდება სხვა შემთხვევებშიც (მდრ.: გვარი შეშელიძე, „შეშელეთი“ ერქვა სოფელს ხობისწყლის ხეობაშიც, თარზენის კალთაზე.

შეხტი – იგივე შეხფი.

შხეფი. ნასოფლარი შხეფი მდებარეობს ტეხურის მარჯვენა ნაპირას, ქ. სენაკის მიმდებარე ტერიტორიაზე. შხეფის მთის თხემზეა ციხე, რომელსაც სათანადო ისტორიული წყაროების მიხედვით აიგივებენ არქეოპოლისის ახლოს მდებარე ონოგურისის ციხესთან. ამ ციხეში 1590 წელს გარდაიცვალა

იმერეთის მეფე (ქსე, 11). ისტორიული სოფელი შხეფი პირველად მოხსენიებულია 1733 წლის 16 ოქტომბერს შედგენილ „შეწირულების სიგელში“, სადაც აღნიშნულია: „შხეფს იმ საყდართან ბერდია დოხვადია შეწირული...“ (ქსმ, III, გვ. 731). ვახუშტი სამჯერ ასახელებს ამ სახელწოდებას ზოგან შხეფის, ზოგან კი – შხეთის ფორმით (ვახუშტი, გვ. 777, 821, 919).

„ახალი ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტექსტის მიხედვით, „მაშინ განირისხა ღმერთი მამია დადიანმან, წაართუა დედასა მისსა, და წარმოიყვანა ყრმა იგი და შხეფის ციხეში დაატყუევა... შეწუხდა ყრმა იგი“... გიულდენშტედტი მოკლე ინფორმაციას გვაწვდის: შეხტი სოფელია სამეგრელოში (გიულდ., 1962, გვ. 323). როგორც ჩანს, იგულისხმება სოფელი შხეფი. კ. ჰანის „ეტიმოლოგიით“, აღნიშნული სახელწოდება მომდინარეობს ზმნისაგან შხეპვა „ : , . . (?“ (ჰანი, 1909, გვ. 162).

ხალხური ეტიმოლოგია: შხეფი საბრძოლო მოედანია. შხეფა მეგრულში ნიშნავს მძვინვარებას, გააფთრებას, გესლიანობას. იშხაფუედუ „გესლს ანთხევდა“. შხეფი ამჟამად ქ. სენაკის უბანია.

ჩაისი. გიულდენშტედტისათვის ოდიშის სოფელთა შორის ჩაუწერინებიათ: „ჩაისი – ეპისკოპოსის საჯდომი“ (გიულდ., 1962, გვ. 325). იხ. ცაიში.

ჩაჩგა. მოგზაური გიულდენშტედტი სამეგრელოს სოფლებს შორის ჩაჩგასაც ასახელებს (გიულდ., 1962, გვ. 323).

ჩეური. ოდიშის მდინარეთა შორის დასახელებულია: „ჩეური, ძალიან დიდი; ტეხენ, დიდი მდინარე“ (გიულდ., 1962, გვ. 321). მთარგმნელის შენიშვნა სქოლიოში: „ეს ორივე სახელი „ჩეური“ და „ტეხენ“ უნდა იყოს „ტეხური“.

ჩოხათი. 1616-1621 წწ. დაწერილ საეკლესიო საბუთში („საცაიშლო გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთარი“) აღნიშნულია: „მართებს ჩოხათის მიმდგამსა კაცსა...“ (ქსძ, III, გვ. 465). დღეს ასეთი სახელწოდების სოფელი სამეგრელოში არ ჩანს. თ. ბერაძის აზრით, ის მდებარეობდა ენგურის მარცხენა მხარეს, დარჩელის სიახლოვეს. 1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთში „კათალიკოს მალაქიას მოლაშქრე კაცთა ნუსხა“ აღნიშნულია: „ჩოხათს არის 5 მსახური“ (ქსძ, III, გვ. 481).

ჩქონი. ასე ეწოდება ადგილს ცხენისწყლის მარჯვ. მხარეს. იხ. „საცაიშლო გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთარი“ (1616-1621 წწ.) (ქსძ, III, გვ. 475). მეგრულში ჩქონი აღნიშნავს კუნძულს, წყლისპირა ჯავნარ რიყეს.

ჩხორთოლი – სოფელი სამურზაყანოში, წარჩეწყარის ზემო წელზე, სამურზაყანოს მთის ძირას. არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან „კოლხეთის ანუ სამეგრელოს რუკაზე“ (ორივე 1654 წ.) დაფიქსირებულია Scorotoli ჩხორთოლი „ცხრათვალი“, რაც მეგრულში უხვდებიტიანი, გამორჩეული წყაროს (ე.წ. ვოკლუხის) ეპითეტია. აფხაზურად გამოითქმის როგორც ჩხვართალ. აქედან გამომდინარე, ზოგმა აფხაზმა მკვლევარმა იგი ჩათვალა -ალ სუფიქსიან აფხაზურ ტოპონიმად, თანაც ისე, რომ არც პიპოთეტური „სუფიქსის“ დანიშნულებაა გამორკვეული და არც ამოსავალი ფუძის სემანტიკა. ცხრა (მეგრ. ჩხორთ) ქართველ ტომებში საკრალური მნიშვნელობის რიცხვია და აღნიშნავს სიმრავლეს, სიმორეს, მიუწვდომლობას. თვალი, თოლი მეტაფორულად აღნიშნავს წყაროსაც. მაშასადამე ჩხორთოლი, ისევე როგორც ცხრაწყარო და ჩხორთწყუ, ჩვეულებრივ, დაერქმეოდა მრავალწყაროიან ადგილს, ან ისეთ წყაროს, რომელიც მიწიდან მდინარესავით ერთბაშად

ამოდის. ფუძეთა საზღვარზე ო ხმოვნის ამოვარდნის შემდეგ დარჩენილ ჩხორთოლ ფორმას აფხაზურში, მისთვის დამახასიათებელი ბგერობრივი შედგენილობისა და საზოგადო თუ საკუთარი სახელების სესხების წესების თანახმად, უნდა მოეცა ჩხვართალ. ეს სახელი რომ აფხაზური ყოფილიყო, მეგრული მას ზუსტად ასევე გადმოიღებდა. ხალხური ეტიმოლოგია კი ასეთია „წარჩესა და ოხარჩალაიას შუა მდებარე ციხეს ცხრა თვალი ჰქონია და ამიტომ დარქმევი ჩხორთოლი“.

ცაიში – სოფელი და თემის საკრებულოს ცენტრი მდ. ჯუმის ორივე ნაპირზე, ზუგდიდ-ქუთაისის საავტ. ტრასაზე, ზ.დ. 50 მ. ზუგდიდიდან 10 კმ. ცაცხვის რკინიგზის სადგურიდან 2 კმ. ესაზღვრება: ცაცხვი, ჩხოუში, ურთა (მთა და სოფელი), ჭითაწყარი და სხვ. სოფელში არის იონა მეუნარგიას სახლ-მუხეუმი. მდ. ჯუმის მარჯვ. ნაპირზე შემორჩენილია ძელქვის კორომი, ზედა პალეოლითის ხანის ადამიანის ცხოვრების ნაკვალევი, ახალი ქვის ხანის ძეგლები. ადგ. ვარიანტები: ცეიში, ცეში. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ცაიში, როგორც ცა-ღმერთის სალოცავი (ცა+იში „ციხა“), წარმართობის დროინდელია.

ცაიშში შემონახულია ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი – სატაძრო კომპლექსი, რომელიც შედგება ღვთისმშობლის გუმბათოვანი ტაძრის სამრეკლოსა და პალატის პირველი სართულისაგან. ტაძარი აგებულია XIII–XIV სს. მიჯნაზე უფრო ადრინდელი ეკლესიის ადგილზე. 1614 წ. იგი მიწისძვრამ დაანგრია. ლეონ დადიანის დავალებით კათოლიკოს მალაქიას აუშენებია დღეს მოქმედი ცაიშის ეკლესია. იგი 1616-1621 წლების საეკლესიო საბუთში წერს: „აღვაშენე ცაიშის ეკლესია, რაოდენ შესაძლო იყო; შევამკე ხატითა, ჯვართა, სხვათა

სამკაულითა“ (ქსდ, III, გვ. 470). სოფლის მახლობლად, ურთის მთაზე, არის ხუროთმოძღვრული კომპლექსი „ჯეგეთა“.

ცაიში „საისი“ ფორმით გვხვდება VII ს-ის დამდეგის ბერძნულენოვან წყაროში, კერძოდ, გიორგი კვიპროსელის მიერ შედგენილ საეპისკოპოსო კათედრათა ნუსხაში. იგივე ფორმა დასტურდება IX ს-ის თხზულებაშიც: ლაზიკის ეპარქიის ეპისკოპოსთა შორის დასახელებულია საისის ეპისკოპოსიც (ქართული ც და შ ბერძნულში მხოლოდ ს გრაფემით გადმოიცემა). X ს. დამდეგს ლაზიკის ეპარქია დაუქვემდებარდა მცხეთის საკათალიკოსოს. შუა საუკუნეებში ცაიშელი ეპისკოპოსი სვანეთში მდებარე ეკლესიებსაც განაგებდა. 1823 წელს ეგზარქოსმა გააუქმა ცაიშის კათედრა. მისი აღდგენა მხოლოდ 1989 წელს გახდა შესაძლებელი.

ქართულ საისტორიო წყაროებში გვხვდება ორი ფორმა – ცაიში და ჩაისი. კერძოდ, ცაიშის ღვთისმშობელი და ცაიშელი ეპისკოპოსი დასახელებულია ე. წ. „საპატიჟოს დაწერილში“, რომელიც შედგენილია 1271-1289 წლებს შორის. ცაიში და საცაიშლო დასტურდება სხვა მრავალ საეკლესიო საბუთშიც: 1616-1621 წლებში შედგენილ „საცაიშლო გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთარში“ გამოყოფილია ქვეთავი: „მართებს ცაიშის მიმდგამსა კაცებსა ბეგარა“, სადაც დასახელებულია საცაიშლო (ცაიშის ეპისკოპოსისა და ცაიშის ღვთისმშობლის ეკლესიის) ბეგრის გადამხდელთა სახელ-გვარები. დავასახელებთ გვარებს: ბუკია, ლატარია, ხაზალია, კუტალია, წყაროსია, სერგია, გაკაჯაია, ქურია, წარბია, ჩანგელია, წულაია, სალდაყია, შულულაია, ფიცხუა, ფიცხუია, ლაქენაა, კოდუა, მეუნაგრია, ხვანია, ხვიხია, ფიშულაა, მჭიფია, კვაჭალია, ქუდუბერია, ნაჭყებია, წიწაა, სალაბეხია,

ორქოია, გაბელია, სალარია, ფანხაა, ჯეია, ძიგურავა, ბაბუტია, ტურაა, ოფსაია, ქეაცალაია, შანიგია, კუკურდია, შონია, საფარია, ბერაკია, გიგაია, აბაშია, ღვაჭაჭია, ბერია, ჭაჭია, მალუშია და სხვ. (ქსძ, III, გვ. 438-455). დასახელებული დოკუმენტის შემაჯამებელ ნაწილში ნათქვამია: „არის ჩაისის სასახლის მიმდგამის კაცების ბეგრის ჯუმალი: 6 ზროხა, 290 საკლავი, 76 ქათამი, 70 პური, 5 მრთელი თევზი, 511 ლიჯი დომი, 792 ფოხალი ღვინო“ (იქვე, გვ. 474).

1640 წლის 1 თებერვალს რუსეთის ელჩები თეოდორე ელჩინი და პავლე ზახარევი გამომგზავრებულან ბედიის მონასტრიდან და 13 თებერვალს მოუღწევიათ ცაიშის სამების მონასტრამდე. აქ შეხვედრიან ეპისკოპოს ანდრიას, ხოლო 17 თებერვალს გასდგომიან გზას აღმოსავლეთით, მოუნახულეებიათ ბანძა, ჭყონდიდი. იქიდან გამობრუნებულან 7 აპრილს და 3 მაისს მოუნახულეებიათ ხობის მონასტერი და 6 მაისს ცაიშის მონასტერში დაბრუნებულან (ელჩობა, 1888, გვ. 359-373). რუსეთის ელჩების დღიურებში დასახელებულია ზუგდიდიც (გვ. 301) და (გვ. 394) ფორმებით. რუსეთის ელჩები ელჩინი და ზახარევი ბედიის მონასტრის შემდეგ 1640 წლის 13 თებერვალს სწვევიან ცაიშს, სადაც ყოფილა ქვითკირის ეკლესია (ელჩობა, 1888, გვ. 355).

არქანჯელო ლამბერტი „სამეგრელოს აღწერაში“ ჩამოთვლის ექვს მოქმედ საეპისკოპოსოს. მათ შორისაა ცაიშისა. „აგრე იწოდება იმ მთის გამო, რომელზედაც იგი მდებარეობს და რომლის კალთებზე მდინარე ჩამოურბის. ეს ეკლესიაც ღვთისმშობლის სახელობაზეა აშენებული. მისი ეპისკოპოსი იწოდება ცაიშელად“ (ლამბერტი, გვ. 107); წიგნის ბოლო ნაწილში არქანჯელო ლამბერტი აღნიშნავს, რომ ამ ცაიშის მთაზე „ბლომად არის დაფნა“ (ლამბერტი, 1991, გვ.

180). რუსეთის ელჩები ელჩინი და ზახარევი ბედიის მონასტრის შემდეგ, 1640 წლის 13 თებერვალს, სწვევიან ცაიშს, სადაც ყოფილა ქვითკირის ეკლესია (ელჩობა, გვ. 355).

ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობილ საისტორიო-საგეოგრაფიო შრომაში დასახელებულია მხოლოდ ჩაისი („არს ეკლესია ჩაისს, დიდი, გუმბათიანი, კეთილ-შენი და შემკული, ზის ეპისკოპოზი“) და ჩაისელი (თითოჯერ). გერმანელი მეცნიერი იოჰან გიულდენ-შტედტიც სოფლების დასახელებისას აღნიშნავს: "ჩაისი, ჩაისელი ეპისკოპოსის საჯდომი". როგორც ცნობილია, ცაიშის საეპისკოპოსო ვრცელდებოდა ურთის მთის ბოლოდან ზღვამდე და ენგურიდან ხობის საეპისკოპოსომდე.

სახელწოდება ცაიშის ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით გამოთქმულია ორი ვარაუდი: 1. ამოსავალია ცა, ცის წარმართული ღვთაება (შდრ. მეგრ. ცაშხა "ცის დღე", იგივე ხუთშაბათი). 2. ამოსავალია პირსახელი ცაა (შდრ. გვარი ცაავა. იხ. ცაიშთან დაკავშირებით: ზაქარაია, 1956; ზაქარაია, 1947; ტულუში, 2000).

გადმოცემა: ცაიშის ეკლესიის ოთხი კუთხის ქვეშ ოთხი რჯულის კაცია დამარხული, თითო გვარისა თითო კუთხეში; ცაიშის ეკლესიას აშენებდნენ, მაგრამ არ შენდებოდა. ერთ მღვდელს უთქვამს, საძირკველში ცოცხლად ჩამატანეთო, ჩაუტანებიათ და ეკლესიაც აშენებულა. იმ მღვდლის გვარი ყოფილა ცეშარი. ცაიშის სახელი რომ ფართოდ იყო გავრცელებული, ამაზე მეტყველებს ერთი ასეთი გავრცელებული ფრაზა-დაქადნება: ინოილე ცეიშიშა დო ეკმათხოზია უკული "ჩაავალ ცეიში და მეძიე მერე" (ჩაწერილია ყულიშკარელი როგავეებისაგან).

– ასეა წალენჯიხის სახელდებული „დადიანის მიწაზე“ რუსთა ელჩობის აღწერაში (იხ. აქვე: „წალენჯიხა“).

ცივი (//ცია, ციი). „სობის შესართავიდან დაახლოებით ერთ ვერსზე ვხვდებით ერთ ვიწრო, მაგრამ ძალიან ღრმა მდინარეს, რომელიც ერთვის მას და მის აუზად შეიძლება იქნეს გამოყენებული. ამ მდინარეს ცივი ეწოდება“ (გამბა, 1987, გვ. 97). „ცივსა და ტეხურს შორის, დაახლოებით, 6 ვერსის მანძილზე შესანიშნავი ტყე შემოგვხვდა“ (იქვე, გვ. 125). იგი, ისევე როგორც ნოდელა, „მოედინება ალპებიდან, ორივენი ერთდებიან და ასე ერთვიან რიონს“ (გიულდ., 1962, გვ. 321). ცივი (//ციი) ერთვის რიონს მარჯვ. მხრიდან სოფ. სირიაჩქონის პირდაპირ. ალპები, როგორც ჩანს, ზოგადად მაღალ მთას აღნიშნავს: თუმცა კი ცივი მაღალი მთიდან არ მოედინება.

ცინაუიგა – იხ. წალენჯიხა.

ციხე-გოჯი – იხ. ნოქალაქევი.

ცორიკა. ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერე ენგურსა და ლალიძგას შუა ასახელებს მნიშვნელოვან მდინარეებს ცორიკას, გუდავასა და გაგიდას. ცორიკაში ალბათ იგულისხმება დღევანდელი ცორკა – ზღვისპირა საძოვარი და ყურე – ოხურეიწყარის მონაკვეთი (10-11 კმ) ჯოჯობასთან შეერთების შემდეგ ზღვამდე. ესაა პირობითი საზღვარი გალისა და ოჩაშჩირი რაიონებისა. ხოლო გუდავასთან რომ ზღვას მიერთვის, იმ მდინარეს ეწოდება ოქუმი//ოქუმწყარი. ასევე სოფ. გაგიდასთან შავ ზღვას ერთვის გაგიდა//გაგიდაწყარი. მისი მდგენლებია ქირი და ხუმიშქური. ამ მდინარის არხში გადაგდების შემდეგ ნამდინარევს ეწოდა ჯვეშ გაგიდა. ხოლო იმ სრუტეს, რომლითაც გაგიდაწყარი უერთდება ზღვას – დიდბულაზი//დიდგაგიდა.

ცხენისწყალი. არქანჯელო ლამბერტი ცხენისწყალს ასახელებს იმ მდინარეებს შორის, „რომლებიც ჩამოდიან კავკასიის მთებიდან, სჭრიან მთელს სიგრძეს კოლხიდისას და მიემართებიან ზღვასთან შესართავად“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 11); „ცხენისწყალი პირველი მდინარეა რიონიდან აფხაზეთის მიმართულებით. ცხენისწყალი მას „უწოდეს მისი სიჩქარის გამო“. აღრიანესათვის ცხენისწყალი მეხუთე მდინარეა ფაზისის შემდეგ (იქვე, გვ. 162); „ცხენისწყალი და გლაგკოსი ერთად გამოდიან მთებიდან და შეერთვიან ფაზისს... ცხენისწყალს არიანე ხარენტად უწოდებს“ (იქვე, გვ. 162). გამბა მრავალგზის ასხენებს მდ. ცხენისწყალს. „მოგზაურობის“ 129-ე გვერდზე იგი წერს: „ეს არის ბერძნების ჰიპოსი, ანუ ცხენისწყალი. ეს სახელი მას სწრაფი დინების გამო ეწოდა. იგი ისეთივე სიგანისაა, როგორც ფაზისი“ (გამბა, 1987, გვ. 129). რა თქმა უნდა, ავტორისათვის ცხენისწყალი რაიონის მარცხ. შენაკადია.

წალენჯიხა – ქალაქი ჭანისწყლის ხეობაში, მუნიციპალიტეტის ცენტრი. ზ. დ. 222 მ. თბილისიდან 343 კმ., ზუგდიდიდან 25 კმ. წალენჯიხის განაპირას, ჭანისწყლის მარცხენა მხარის მადლობზე დგას განვითარებული შუა საუკუნეების საეკლესიო ანსამბლი. სამეგრელოს მთავარს – ვამეყ დადიანს (1384-1396 წწ.) ტაძრის ინტერიერი მოუხატვინებია კონსტანტინოპოლელი მხატვრისათვის – კირ მანუელ ეგვიპტოსისათვის, რომლის ჩამოსაყვანად გაუგზავნია ქვაბადია და გაბისულავა. ეს წარწერა არის მეგრული გვარსახელების ქრონოლოგიურად მესამე ეპიგრაფიკული დადასტურება ილორისა (XI ს. გვარი ქოჩოლავა) და წებელდის (XIII ს. გვარი მარტინავა) შემდეგ. მარი ბროსე წალენჯიხის მაცხოვრის ფერისცვალების

ეკლესიის აშენებას მიაწერს ვამეყ დადიანს. ე. თაყაიშვილი კი თვლის, რომ ეს ეკლესია აშენებულია X-XI ს-ში. ვამეყ დადიანს კი ეკუთვნის ამ ეკლესიის განახლება (თაყაიშვილი, 209). საერთოდ, აღნიშნული ეკლესია ქართული ხუროთმოძღვრების მნიშვნელოვანი ჯვარ-გუმბათოვანი ეკლესიაა.

წალენჯიხა დასახელებულია „დადიანის მიწაზე“ რუსთა ელჩობის აღწერაში. კერძოდ, ელჩები 1639 წლის 8 დეკემბრიდან მომდევნო წლის 31 იანვრამდე ყოფილან „ „, ხოლო „ 31

„. ელჩობის დასასრულს ნათქვამია „ 16 ...

„ (ელჩობა, 1888, გვ. 374). ეს და , რა თქმა უნდა, არის წალენჯიხა. ეს პუნქტი აღნიშნულია არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან „სამეგრელოს რუკაზეც“ საერთოდ, აღნიშნული ეკლესია ჯვარგუმბათოვანი ნაგებობაა და ქართული ხუროთმოძღვრების მნიშვნელოვან ძეგლს წარმოადგენს (ორივე 1654 წ.).

ვახუშტი ბატონიშვილის საისტორიო-საგეოგრაფიო ხასიათის ნაშრომში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ წალენჯიხა დასახელებულია „ჭელენჯიხი“, „ჭენჯიხი“ ფორმით: „ამ ზუგდიდის აღმოსავლით, მთის ძირზედ, არს ჭელენჯიხი, ეკლესია გუმბათიანი, დიდშენობა, შუენიერი, კეთილს ადგილს“ (ვახუშტი, 1979, გვ. 778).

წალენჯიხის ფერისცვალების სახელობის ეკლესია, რომელიც გორაკზე დგას, XVII ს-შიც მოქმედი საეპისკოპოსო კათედრა ყოფილა. „აქ ჰმარხავენ მთავრებს. მის ეპისკოპოსს ჰქვია წალენჯიხელი“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 107). კასტელის № 463 ჩანახატს, რომელშიც მოჩანს წალენჯიხის ცნობილი მონასტრის სილუეტები, ერთვის წარწერა: „1648 წელს გურიის

სოფელ წალენჯიხაში ხშირად დადიოდნენ ჩვენი პატრები სამკურნალოდ და მოსანათლად“ (კასტელი, 1977, გვ. 176). მთარგმნელი სქოლიოში განმარტავს: ალბათ კასტელი ცდება. უნდა იყოს სამეგრელო და არა გურია.

სახელწოდების მეცნიერული ეტიმოლოგიები: ჭალენჯიხა „ჭალის ციხე“ (ს. ჯანაშია); წალენჯიხა „ქვემო ციხე“ (არნ. ჩიქობავა). ადგ. ვარიანტი: წენდიხა (იშვიათად, წენჯიხა, წეენჯიხა).

კ. ჰანის განმარტება (თუ ეს განმარტებაა): „Цаленджиха“ მიღებულია ორი სიტყვის „ცალი“ და „ჯიხა“ შეერთებით და ნიშნავს: „ორი ციხესიმაგრედან ერთ-ერთი“ (ჰანი, 1909, გვ. 149).

წალიკარი. გამბას „მოგზაურობის“ დღიურის მიხედვით, სოფელ წალიკარის „მოსახლენი უფრო შრომისმოყვარენი ჩანდნენ და უფრო შეძლებულადაც ცხოვრობდნენ, ვიდრე სხვა სოფლების ბინადარნი“ (გამბა, 1987, გვ. 141). ამ მოგზაურებს 1723 წლის 7 (19) ნოემბერს დილის 4 საათზე დაუტოვებიათ წალიკარი და 11 საათზე ჩასულან კოდორში, რომელიც მისგან 10 ვერსითაა დაშორებული (იქვე, გვ. 141). წალიკარი დღესაც სოფელია აბაშის მუნიციპალიტეტის სუჯუნის თემში. ეტიმოლოგიისათვის: წალიკა (ბალახეული მცენარეა ერთგვარი) გავრცელებულია გურულ და იმერულ დიალექტებში და შესაძლოა, მეგრულშიც გადაინაცვლა. ამ შემთხვევაში შესაძლებელია: წალიკნარი → წალიკარი.

წამხარი ეწოდება ნაეკლესიარსა და სასაფლაოს სოფ. თაგილონში. წამხარი ერთ-ერთი უძველესი ტოპონიმი. არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან „სამეგრელოს რუკაზე“ (ორივე 1654 წ.) არის წარწერა Zamchar წამხარი.

წარჩე ისტორიული სოფელია სამურზაყანოში, წარჩეწყარის ნაპირას. არქანჯელო ლამბერტის სამეგრელოს რუკაზე (1654 წ.) ერისწყალსა და ოქუმს შუა აღნიშნული Tarsce და პარიზში დაცულ ლათინურენოვან რუკაზე (აგრეთვე 1654 წ.) დამოწმებული Tarse სწორედ წარჩეა. მაგრამ არქანჯელო ლამბერტი ამ სოფელს ტარშენი ფორმითაც მოიხსენიებს „სამეგრელოს აღწერაში“. ზემოთ დასახელებულ რუკებზე მდ. ოქუმს აწერია: „ოქუმი ანუ ტარსურა“. ქსე-ს მიხედვით, წარჩე არის ყოფილი ტარსურა, ტარშენი (ქსე, 11, გვ. 300). სოფელში შემორჩენილია XIII-XIV სს. საეკლესიო კომპლექსი „მაფაშ ოხვამე“ ლაპიდარული წარწერით. ეკლესია XVII ს-ში განუახლებია სამეგრელოს მთავარ ლევან II დადიანს. ამჟამად შემორჩენილია ამ ეკლესიის კედლები და მოსახლეობა მას უწოდებს ნოჯისს („ნაციხარი“). გადმოცემა: „აქაა დაკრძალული მეფის შვილი, რომელიც ანჩბაიას – გამზრდელს – არ დაუტერია. ამის გამო დედოფალს ანჩბაიები დაუწყევლია, არც გამრავლდეთ და არც გაწყდეთო. ალბათ ამიტომ იტყვიან მაფაშ ჭყელი წარჩე „მეფისგან დაწყევლილი წარჩე“. სახელწოდება წარჩე მეგრულია და ნიშნავს წყალთეთრს, ე.ი. ჰიდრონიმი გადაქცეულია ოიკონიმად, ანუ დასახლებული პუნქტის სახელად.

წიფურია. წიფურიას მონასტერს, რომელიც გაშენებულია ენგურისპირა ვაკეზე, არქანჯელო ლამბერტი ასახელებს იმ ექვს მონასტერს შორის, სადაც უწინ საეპისკოპოსო კათედრა იყო (ლამბერტი, 1991, გვ. 107); ამასთანავე, „უმთავრესი ბაზრობა იმართება სექტემბრის პირველ კვირაში წიფურიას ეკლესიასთან, რომელიც ჩვენების ხელშია...“ (იქვე, 1991, გვ. 144); წიფურიას ბაზრობა „სამეგრელოს ყველა სხვა

ბაზრობაზე უფრო დიდხანს გრძელდება“ (იქვე, 1991, გვ. 145).

შარდენის „მოგზაურობაშიც“ არაერთგზისაა დასახელებული თეატინელ მისიონერთა სოფლის სახელი წიფურია: „ჩვენს გემთან იყო ანაკლიიდან (Anarguie) მოსული ნავი; ის არის შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე სოფელი, რომელიც 20 მილით არის დაშორებული წიფურიდან, სადაც ეს წმინდა მამები ცხოვრობენ“ (შარდენი, 1975, გვ. 209). „წიფურია ორი პატარა ეკლესიის სახელია, რომელთაგან ერთი მეგრელებისაა, ხოლო მეორე თეათინელებს ეკუთვნის“ (იქვე, 1975, გვ. 217). „წიფურიაში ჩემი ჩასვლის დროს ოთხი თეათინელი იყო“ (იქვე, 1975, გვ. 218).

უაკ ფრანსუა გამბა თავისი მოგზაურობის წიგნის ბოლო ნაწილში სამეგრელოს სამი პროვინციის ჩამოთვლისა და მათი მოკლე გეოგრაფიული აღწერის შემდეგ გვამცნობს, რომ პატრი არქანჯელო ლამბერტი 1672 წელს ცხოვრობდა ანაკლიის ახლოს სიპიასის მონასტერში. ეს სიპიასი უნდა იყოს „წიფურია“ დამახინჯებული ტრანსკრიფცია. თუკი სიპიასი იგივეა, რაც წიფურია, მაშინ გამბას ცნობა, რომ არქანჯელო ლამბერტი 1672 წელს წიფურიაში იმყოფებოდა, არ შეესაბამება სინამდვილეს. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ „წიფურია“ სხვადასხვა წყაროებში დასახელებულია როგორც სიფორია, სიპურია, ჭიპურია. სამეგრელოში ჩასულმა იტალიელმა პატრებმა 1634 წლის ოქტომბერში ჩაიბარეს ჭიპურიის მამულები (თამარაშვილი, 1902, გვ. 174).

მკვლევარ თ. ბერაძის დასკვნით, მისიონერთა დასახლება წიფურია „მდებარეობდა ენგურის მარჯვენა ნაპირზე და შეესაბამება დღეს სოფელ

განარჯიამუხურის ერთ უბანს – წიფურონს“ (ბერაძე, 1970, გვ. 43).

სამეგრელოს მთავრის მიერ იტალიელი მისიონერებისათვის გადაცემულ სოფელს ასე მოიხსენიებს კასტელი: „ეს იყო მხარე, რომელსაც მიწათმოქმედნი წიფურიას უწოდებდნენ. აქ იყო გრძელი და ვიწროდ აშენებული ტაძარი“ (კასტელი, 1977, გვ. 62). ხოლო სხვაგან ავტორი აღნიშნავს: „წიფურიის ცოტა ზემოთ, ოუგარიაში, ჩვენები ეკლესიას რთავდნენ, რომელიც დადიანმა გადმოგვცა, სადაც ჩვენი ოჯახი შეჩერდა“ (იქვე, გვ. 63). მაგრამ ოუგარია სხვაგან მოხსენიებულია იოგურია ფორმით. დადიანმა „ჩვენი ძმები თავისთან წაიყვანა და კვლავ მისცა სოფ. იოგურია მის მორჩილებაში მყოფ მღვდელთან ერთად. ამასთანავე, იქ მცხოვრები 10 კომლი ოჯახი“ (იქვე, გვ. 66).

წიფურიას ლოკალიზაციასთან დაკავშირებით არსებობს რამდენიმე მოსაზრება.: 1. წიფურია დღევანდელი დიხაზურგაა; 2. წიფურია მდებარეობდა განარჯიის მუხურში (ზუგდიდის მუნიცი.). წიფურიას ლოკალიზაციის საკითხს სპეციალური სტატია მიუძღვნა მკვლევარმა თ. ყალიჩავამ. გამოკვლევის დასასრულს იგი წერს: „ყოველივე ზემოთქმულიდან შეიძლება ერთი დასკვნის გაკეთება: არქ. ლამბერტის წიფია და შარდენის წიფურია ერთი და იგივე სავაჭრო პუნქტი უნდა იყოს და მდებარეობდა იმ ტერიტორიაზე, რომელზეც დღევანდელი სოფელი თავიღონია“ (გალის რ-ნი) (ყალიჩავა, 1977, გვ. 266).

წკეღკარი – მადლობი ერისწყლის მარცხ. ნაპირას, სოფ. ხოლემში (სამურზაყანო). აქ შემორჩენილია შუა საუკუნეების მნიშვნელოვანი არქიტექტურული და ეპიგრაფიკული ძეგლი X ს-ის დარბაზული ტიპის ეკლესიაა XII-XIV სს. მიშენებული

ეკედერებით. ეკლესიის ნანგრევებში აღმოჩნდა ასომთავრული და მხედრული წარწერები კედლის მხატვრობის მრავალ საინტერესო ნიმუშთან ერთად. ერთ-ერთ წარწერაში დაფიქსირებულია ადგილის სახელი „მწკელიკარი“, რასაც ზოგი მკვლევარი მეგრულ „წყევლის კარად“ თვლის. მაგრამ ქართულ სიტყვა წყველას მეგრულში ფონეტიკურად და სემანტიკურად შეესატყვისება „ჭყალა“. აფხაზი მკვლევრები (კ. შაყრილი, ლ. შერვაშიძე) თვლიან, რომ ამ ობიექტის თავდაპირველი სახელია აწკარ, ხოლო წკელკარი მისი მეგრული ვარიანტია და ნიშნავს: „კუთხე, მიჯნა, საზღვარი“ და, მაშასადამე, წარმოადგენს ამ აფხაზური ტოპონიმის ენობრივ ტრანსფორმაციას (შერვაშიძე, 1967, გვ. 39). მაგრამ რისი საზღვარი უნდა ყოფილიყო მაინცდამაინც ეს გეოგრაფიული და საეკლესიო ობიექტი? რა თქმა უნდა, აწკარ არის აფხაზური ვარიანტი წკელკარისა, წარმოქმნილი გადააზრების შედეგად, რასაც საფუძველი მისცა რამდენიმე ბგერის დამთხვევამ. ადგილობრივ ინფორმატორთა გადმოცემით, წკელი ყოფილა ხატი, რომელიც აქ ესვენა ხის ძირას და ყველა მლოცველს მფარველობდა, შემწეობას ანუ მეოხებას უწევდა. შდრ. აღ. ქობალია: „წკელი – მეოხი, ხელის შემწეობი“; „წკელკარი – მეოხისკარი“. წკელის ხატი ცნობილია ზუგდიდის რ-ნის ზღვისპირა სოფლებშიც. მეორე მხრივ, ხატისა თუ ეკლესიის სახელთან კომპონენტი „კარი“ ხშირია სამეგრელოს ტოპონიმიაში და აღნიშნავს კარის წინა კომპონენტით აღნიშნული ეკლესიისა თუ სხვა ობიექტის გარშემო მდებარე ადგილს. წკელკარიც ამ მოდელითაა წარმოქმნილი. თუ კი თავდაპირველი ფორმა ამ ტოპონიმისა იქნებოდა აწკარ, მაშინ იგი მეგრულში უცვლელად გადმოვიდოდა.

მკვლევარი იგორ კეკელია მიმოიხილავს საისტორიო წყაროებსა და სამეცნიერო კვლევათა ჩვენებებს „წკელ-კარსა“ და „მწკელწკარზე“ და ასკენის: „წკელი წმინდანის (ან წმინდანთა) ეპითეტია ისევე, როგორც ხანგარაში „ლახვროსანი“, ჯგეგ, ჯგეგე „წმინდანი“ და, ზოგადად, შესაძლებელია მიემართებოდა მაცხოვარს ან წმინდა გიორგის. წკელკარი უნდა დარქმეოდა იმ ადგილს, სადაც ადამიანთა შემწე რომელიმე წმინდანის ხატი იყო დასვენებული“ (კეკელია, „წკელკარის“ ეტიმოლოგიისათვის... 2014, გვ. 241).

წყარიბგა (//წყალიბგა). შუა საუკუნეების სამართლებრივ ძეგლებში წყარიბგა (//წყალიბგა) და წყალიგზა ჩანს როგორც სოფელი, რომელიც, სავარაუდოა, მდებარეობდა რიონის მარჯვ. მხარეს. XVI ს-ში დაწერილ ხოფის ეკლესიის საეკლესიო გლეხთა ნუსხაში ნათქვამია: „მართებს წყალისბგელთა ხატის ბეგარაი ომაისური იოვანე ილივარიასად ოცი თეთრი“ (ქსძ, III, გვ. 350). „არის ბატონის ღვეან დადიანისგან **ღალიბგა** სასახლე და ზემოთ რიონის პირი **წყალიბგა** ბიჭვინტისა ღმრთისმშობლისა შეწირული საკათალიკოზო...“ (იქვე, III, გვ. 476). ამავე წყაროში აღნიშნულია: „წყალიბგას სასახლე და 12 კვამლი კაცი, ორი მოსახლე ფოთური და ერთი მოსახლე ჭალადიდური“ (იქვე, გვ. 477); კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძის (1696-1742 წწ.) „ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში“ აღნიშნულია: „ეს წყალიბგა უმაღ კურთხეულს ნებსაძე კათალიკოზს ციხისთვის შვილის ცაიშლის მაქსიმესათვის მიეცა...“ (ქსძ, III, გვ. 767).

წყარიგზა და მისი ვარიანტი წყარიგზური დასახელებულია 1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთში (ქსძ, III, 473, 474); ამ საბუთში („კათალიკოს

მაღაქიას მოლაშქრე კაცთა ნუსხა“) აღნიშნულია: „არის წყარიგზას და სენაკს 4 მსახური“ (ქსძ, III, გვ. 481). ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში მაღაქია კათალიკოზი (1616-1639 წწ.) აღნიშნავს: „წყალიგზას... ვიყიდე და სასახლე აღვაშენე“ (იქვე, III, გვ. 503). წყალიძგა ნიშნავს **წყლისპირს**. შდრ.: ღალიძგა „ღელისპირი“. ი. კეკელიას დასკვნით, „წყარიგზა უნდა გავიაზროთ როგორც „წყლის კიდე (ნაპირი)“ (კეკელია, „კალიცას“ ეტიმოლოგიისათვის“... 2014, გვ. 235).

ჭალა. ოდიშის სამთავროში ისტორიულად ცნობილია რამდენიმე სოფელი ჭალა. ერთი მათგანი მდებარეობდა ენგურის მარცხ. მხარეს. 1621 წელს დაწერილ ერთ-ერთ საეკლესიო საბუთში ნათქვამია: „არის ჭალას საყდარი და სასახლე და კაცები და მართებული გამოსავალი“ (ქსძ, III, გვ. 434). 1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთში „კათალიკოს მაღაქიას მოლაშქრე კაცთა ნუსხა“ აღნიშნულია: „არის ჭალას მსახური 2“ (იქვე, III, გვ. 481).

ჭალადიდი საკრებულოა ხობის მუნიციპალიტეტში, ოდიშის დაბლობზე, მდ. რიონის ორივე მხარეს, საგვიჩიოსა და პატარა ფოთის საკრებულოებს შორის, გურიის საზღვარზე. შედის სოფლები: საბაჟო (ც.), საქორქიო, საღვამიჩავო, საჭოჭუო.

სოფელი **ჭალადიდი** წერილობით წყაროებში პირველად დასახელებულია 1616-1639 წლებში დაწერილ „შეწირულების წიგნში“, სადაც აღნიშნულია, რომ ლევან დადიანს (1611-1657 წწ.) „ბიჭვინტისათვის შეუწირავს ღალიძგას, ანაკლიას, ფოთს, ჭალადიდს, წყალიგზას, გულეველისკარს, ეკალს, საქუჩულორიოს მცხოვრები „გამორჩეული“ მეთევზენი და სხუა კაცები ოცდაათი მოსახლეები“ (ქსძ, III, გვ. 500-501). თვით ლევან დადიანის ერთ-ერთ სიგელში ნათქვამია: „წყლის პირს რიონზედა ჭალადიდსა ნახევარი ბაჟი ხოფისა

ღმრთისმშობელისა არის; ქარიატას და კემხელს მესამედი ნავი და ბაჟი ყოველადწმიდისა; არის ნოხუდენს ოთხი კუამლი კაცი: ყურუა და სხვიტავა, ანდალაისშვილი და შონია, მათით მამულითა, წყლითა, ტყითა, სათევზაოთა და ეკლესიის კარითა“ (ხობის მონასტერი, 2002, გვ. 44). დასახელებული ტოპონიმებიდან კემხელი ყულეგია, ხოლო ნოხუდენი არაა ლოკალიზებული.

ტოპონიმი ჭალადიდი დასახელებულია რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრის, ნატურალისტ იოჰან ანტონ გიულდენშტედტის სამოგზაურო ჩანაწერებში. 1771 წელს იმერეთ-სამეგრელოს საზღვარზე ყოფნისას მისთვის დაუსახელებიათ სამეგრელოს ზოგი სოფელი, მათ შორის ჭალადიდიც (გიულდ., 1962, გვ. 323). სოფელი ჭალადიდი დავით დადიანის მიერ განხორციელებული ოდიშ-ლენხუმის დაყოფის მიხედვით, შედის საჭილაოს მაზრაში, ისევე როგორც საღვამიჩაო და პატარა ფოთი (მეუნარგია, 1939, გვ. 113). 1886 წელს ჭალადიდის თემი შედიოდა სენაკის მაზრის ნაქალაქევის საპოლიციო უბანში შემდეგი სოფლებით: პატარა ფოთი, საღვამიჩაო, საქორქიო, საჩაჩაო, სირიანქონი, ჭალადიდი (ჭალადიდის მუხური – ცენტრი).

ჭალადიდი გამჭვირვალე სემანტიკის მქონე სახელწოდებაა. მიუხედავად ამისა, კარლ ჰანი, რომელიც სათანადოდ არ იცნობდა ქართული თუ ქართველური ენების ლექსიკას, გვთავაზობს ასეთ გულუბრყვილო ეტიმოლოგიას: ჭალადიდი-მუხური *роща из старых дубов* „ძველისძველი მუხების ტყერი“ (ჰანი, 1916).

ჭალადიდი საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიას ეწოდებოდა რიონის ორივე ნაპირას რამდენიმე კმ. მანძილზე. იგი ამჟამად დაყოფილია ქვემო ჭალადიდის

თემის საკრებულოდ (ხობის მუნიცი.) და ზემო ჭალადიდის თემის საკრებულოდ (სენაკის მუნიცი.).

ჭალადიდი სოფელია სამეგრელოში (გიულდ., 1962, გვ. 323). „ჭალადიდი რიონსკაიადან თვრამეტ ვერსზე ძევს და წარმოადგენს სოფელს, სადაც ორასზე მეტი სახლია, ას ოთხმოცი სახლი ფაზისის მარცხენა ნაპირზე დგას, ხოლო ოციოდე – მარჯვენაზე“; ჭალადიდელები ზაფხულობით „წარმოებენ სახელმწიფოსათვის ტვირთის გადაზიდვას. მათ ეკუთვნით უდიდესი რაოდენობა იმ გემებისა, რომლებიც ფაზისზე დაცურავენ. ისინი ეწვეიან აგრეთვე მეთევზეობას... ზამთრობით ნადირობას...“ (გამბა, 1987, გვ. 139). ავტორი სქოლიოში განმარტავს: „ამ სოფლის ახლოს გაყვანილია არხი, რომელიც ცივამდე აღწევს და რომელმაც სამდინარო კომუნიკაცია დაამყარა ფაზისსა და ხობს შორის (იქვე, 1987, გვ. 138).

ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში მალაქია კათალიკოზი (1616-1639 წწ.) აღნიშნავს: „ოდიშს, სადაც მე მოვინდომე, დალიძგას, ანაკრიას, ფოთს, ჭალადიდს, წყალიგზას, გულველისკარს, ეკალს, საქუჩულოროს, ჩუენი გამორჩეული მეთევზენი და სხვა კაცები დადიანმან პატრონმან ლეონ მისდა სადღეგრძელოდ მისი სულისათვის შესწირა და ყოველსა წელიწადსა სულისათუს ტრაპეზი გაიჩინა“ (ქსძ, III, გვ. 500-501).

ჭალაი. 1616-1621 წწ. საეკლესიო საბუთში აღნიშნულია: „მართვეს ჭალაის სასახლის მიმდგამსა კაცებსა“ (ქსძ, III, გვ. 467). აქ დასახელებულია ცაიშის ეკლესიის ბეგარის გადამხდელთა რამდენიმე ათეული კომლის სახელ-გვარები. მაშასადამე, ეს ჭალაი იგივეა რაც ჭალა.

ჭალენჯისა, გიულდენშტედტის მიხედვით, სოფელია სამეგრელოში (გიულდ., გვ. 323). ჭალენჯისა არის

იგივე დღევანდელი წალენჯიხა, ქალაქი და მუნიციპალიტეტის ცენტრი ჭანისწყლის ზემო წელზე.

ჭანისწყალი (აღგ. ვარიანტი: წენწყარი) – მდინარე. სათავე აქვს ეგრისის ქედის სამხრეთ კალთაზე, 1960 მ. სიმაღლეზე. სიგრძე 63 კმ. მდინარის ზემოთში მდებარეობს კურორტი სქური, შუა წელზე – ქალაქი წალენჯიხა. ერთვის ხობისწყალს მარჯვნიდან (წალენჯიხის, ჩხოროწყუს, ზუგდილის, ხობის მუნიციპალიტეტები). აღნიშნულია არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან „სამეგრელოს რუკაზე“ (ორივე 1654 წ.). მდინარე ჭანისწყალს ასახელებს ანტიოქიის პატრიარქი მაკარიც წალენჯიხის მონასტერში 1665 წელს დაწერილ შთაბეჭდილებათა წიგნში. ვახუშტი ბატონიშვილის საისტორიო-საგეოგრაფიო ნაშრომის მიხედვით ჭანისწყალი უშუალოდ ერთვის შავ ზღვას სოფ. ხოფასთან, რაც მნიშვნელოვანი უზუსტობაა. იმავე ავტორის აზრით, მდინარეს ჭანისწყალი დარქმევია „ჭელენჯიხის გამო“ (ქ.ც.ხ. IV, 1973, გვ. 778). მაგრამ ნაშრომის ერთ-ერთ ხელნაწერში იმ სტრიქონის გასწვრივ, სადაც დასახელებულია მდინარე ჭანისწყალი, აშიაზე არის მინაწერი „ჭანიას წყალი“ (აღბათ გადააზრების შედეგია).

არქანჯელო ლამბერტი ჭანისწყალს ასახელებს იმ მდინარეებს შორის, რომლებიც კავკასიის მთებიდან მოედინებიან და მიიმართებიან ზღვასთან შესართავად (ლამბერტი, 1991, გვ. 12). გიულდენშტედტის ჩვენებითაც, ჭანისწყალი მდინარეა ოდიშში, მოედინება მთებიდან და უერთდება შავ ზღვას (გიულდ., 1962, გვ. 321). ლამბერტი ამასაც აღნიშნავს: „ხოფის შემდეგ რომ მდინარეა, მკვიდრნი უწოდებენ მას ჭანისწყალად და რუკებზე კი იწერება Cianeო. ეს მდინარე შეერთვის ხოფს... ჩემის აზრით, ეს სახელი იმიტომ ეწოდება ამ

მდინარეს, რომ მასთან მოდის სავაჭროდ თავისი პატარა ნავეებით და ჩერდება ერთი მეზობელი ხალხი, რომელსაც ჰქვია ჭანი“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 162). სინამდვილეში ჭანისწყალი ხობისწყლის მარჯვ. შენაკადია ქ. ხობის ზემოთ რამდენიმე კმ-ზე.

მაკარი ანტიოქიელი სამეგრელოში მისი ყოფნის ამსახველ ჩანაწერებში აღნიშნავს: „დაწერა ეს გლახაკმა მაკარი პატრიარქმა თავისი ხრწნადი ხელით, აგვისტოს თვის ოთხს, სამყაროს შექმნიდან 7173 წელს (ე.ი. 1665 წელს – პ.ც.) ჭანისწყალის მონასტერში, როდესაც იქ ვიყავით. ეს მონასტერი მეგრელთა ქვეყანაშია, ქართველთა ქვეყნის მეზობლად“ (ანტიოქიელი, 1982, გვ. 122). **შენიშვნა:** „ჭანისწყალის მონასტერში“ იგულისხმება წალენჯიხის ცნობილი მონასტერი. ანტიოქიის პატრიარქს წალენჯიხაში თან ახლდა თავისი შვილი მთავარდიაკვანი პავლე ალექოელი. სწორედ ამ გარემოების გამო წერს: „როდესაც იქ ვიყავით“ (პავლე ალექოელი გარდაიცვალა 1669 წ. თბილისში და აქვე დაიკრძალა).

ჭაქვინჯი სოფელი და საკრებულოს ცენტრია ოდიშის დაბლობზე, მდ. ჭანისწყლის მარჯვ. მხარეს. ზ.დ. 130 მ. ზუგდიდიდან 16 კმ. ისტორიაში ცნობილი ჭაქვინჯის ციხესიმაგრე სინამდვილეში მდებარეობს სოფ. ჯიხასკარში. საქმე ისაა, რომ ჯიხასკარი უწინ ჭაქვინჯის ერთ-ერთ უბანს წარმოადგენდა. ამ ციხესიმაგრეს ჯიხასკარელები უწოდებენ „ჯიხას“. იგი ადრეფეოდალურ ხანაში უნდა იყოს აგებული. „ჭაქვინჯის ციხე“ მოხსენიებულია „დავითისა და კონსტანტინეს წამებაში“, რომელშიც გადმოცემულია VIII ს-ის ამბები. აღნიშნული ციხესიმაგრე უმნიშვნელოვანესი გზების შესაყარზე მდებარეობს (სვანეთის გზაც, რომელიც ჭანისწყლის სათავეს სქურთან გამოივლის, სწორედ აქ უერთდებოდა შუა

სამეგრელოს გზას). სიდიდითა და სიძლიერით ამ ციხესიმაგრეს ოდიშის საერისთავოს ვერცერთი სხვა ამგვარი ნაგებობა ვერ შეედრება. ამიტომაც ოდიშის საერისთავოს ცენტრი სწორედ ჭაქვიჯშია საძებნი (ბერაძე, 1967, გვ. 141). ჭაქვინჯის ციხესიმაგრე შედგება ციტადელისა და ქვედა ციხისაგან. არქეოლოგიურმა გათხრებმა მშენებლობის რამდენიმე ფენა გამოავლინა. I ფენა III-IV საუკუნეებს მიეკუთვნება, II – დაახლოებით VIII-IX საუკუნეებს, ხოლო III – XVI-XVIII საუკუნეებს. ციტადელი აღმართულია მაღალი მთის თავზე. გარს ერტყმის გალავანი ჩაშენებული კოშკებით. ციტადელი ქვედა ციხეს უკავშირდება ჩრდ. ფერდობზე გაყვანილი გვირაბით. ციხეში წყაროც იყო. დარჩენილია კარის ეკლესიის ნაშთიც. აკ. ჭანტურია აღუფრთოვანებია ჭაქვინჯის ციხის გრანდიოზულობას: „ჭაქვინჯის ციხე ისევე მედიდური და გრანდიოზულია, როგორც რუხის ციხე, მაგრამ ერთი დიდი განსხვავებით. როდესაც რუხის ციხის შეხედულობა შიშსა გვგრის, ჭაქვინჯის ციხე პირიქით – გზიბლავს... ჭაქვინჯის ციხე ყოველმხრივ კეკლუცია (კალანდია, 2006, გვ. 398).

ისტორიული წყაროების თანახმად, ჭაქვინჯი იყო სახასო, ე. ი. მთავრის კუთვნილი სოფელი. კავკასიაზე მრავალი საყურადღებო გამოკვლევის ავტორი, წარმოშობით გერმანელი მკვლევარი კარლ ჰანი ჭაქვინჯს განმარტავს როგორც „ქვიშიან ჭას“ (?). (ჰანი, 1909), გიულდენშტედტს ოდიშის სოფელთა შორის დაუსახელებს: ჭაქვინჯი, ციხე (გიულდ., 1962, გვ. 325).

ქართულ საისტორიო წყაროებში ჭაქვინჯი ცნობილია **ჭაქვითი** ფორმითაც. ვახუშტი ბატონიშვილის საისტორიო-საგეოგრაფიო შრომაში დასახელებულია ფორმები: **ჭაქვითის ციხე** (ორგან) და **ციხე ჭაქვითი** (ერთგან), კერძოდ, ოდიშის აღწერაში

ნათქვამია, რომ ხორგის წყალზე (იგულისხმება ხობისწყალი) "მთის ძირში, უნაგირს ჩრდილოთ არს ციხეჭაქეთით და სასახლე დადიანისა (ქ. ცხ. IV, 1973, გვ. 778), ხოლო სხვა ადგილას ნათქვამია, რომ სვანეთს თავშეფარებული ვამეხ დადიანის მოლაღატურად მოკვლის შემდეგ ვახტანგ მეფემ „მოსრნა ურჩნი ოდიშს, მოსტყუენა, აღილო ციხენი და მოადგა ჭაქეთის ციხესა, აღილო იგიცა"... ხოლო ზუგდიდს ჩასულმა ოდიშის მთავრად დასვა ლევან III შამადაველი. ეს ყოველივე მომხდარა 1662 წელს. მოკლე დასკვნა: ჭაქვინჯი უფრო ჯიხაშკარს ერქვა, დღევანდელი ჭაქვინჯის ძველი სახელი კი ქუატახტია.

ხალხური ეტიმოლოგია: „სამოსახლო ადგილებს ეძებდნენ და უთქვამთ, ზოგან ჭე ქვინჯი "ცოტათი ჩადაბლებული" ადგილი არისო. ამიტომ დარქმევია ჭაქვინჯი.

ჭელენჯიხი, ჭენჯიხი – ასეა დასახელებული წალენჯიხა ვახუშტის „აღწერაში“ (იხ. აქვე: წალენჯიხა).

ჭყონდიდი დღევანდელი მარტვილის უწინდელი სახელწოდებაა. ტაძარი, რომელიც მაღალ ბორცვზეა გაშენებული, ქართული ხელოვნების ბრწყინვალე ძეგლია. იგი მიეკუთვნება VI საუკუნეს. XII საუკუნის დასაწყისიდან ჭყონდიდელობა საქართველოს უმაღლესი ვეზირის ტიტულს წარმოადგენდა.

მნიშვნელოვან საისტორიო წყაროში „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“ ნათქვამია, რომ ანტონ გლონისთავისძეს რომელიც იყო „ჭეშმარიტი ქრისტიანე, მართალი, წრფელი, უმანკო, სახიერი, მოწყალე ყოველთა... დასუეს ვაზირად, მისცეს ჭყონდიდი და... მწიგნობართუხუცესობა“ („ქ. ცხ.“, 1959, გვ. 123). როგორც ცნობილია, „მისცეს ჭყონდიდი“ ნიშნავს ჭყონდიდელობას.

როგორც ქართლის მატიანე მოგვითხრობს, გიორგი აფხაზთა მეფემ „აღაშენა საყდარი ჭყონდიდისა, შექმნა საეფისკოპოსოდ და განაშუენა იგი სიმრავლითა წმიდათა მარტილთაითა“. „დადიანის მიწაზე“ რუსთა ელჩობის (1639-1640 წწ.) აღწერაში ნახსენებია „Чхоньдиди“ და „Чхондиди“ (ელჩობა, 1888, გვ. 359, 366). სამეგრელოში მოქმედ 6 საეპისკოპოსო ეკლესიას შორის არქანჯელო ლამბერტი ასახელებს ჭყონდიდის წმინდა მოწამეთა სახელობის ეკლესიას. მისი ეპისკოპოსი იწოდება ჭყონდიდლად (ლამბერტი, 1991, გვ. 107).

ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებით: „სამეგრელოში ხე-მცენარეთა თაყვანისცემის არსებობის საუკეთესო დამამტკიცებლად უნდა ჩაითვალოს ძველ საქართველოში განთქმული ჭყონდიდი, რომელიც მეგრულად დიდ მუხას ნიშნავს და, თავდაპირველად, უეჭველია მუხა მსახურების სალოცავ ადგილად უნდა ყოფილიყო. ეხლა იქ მუხის მაგიერ განთქმულია დიდი ცაცხვი“ (ჯავახიშვილი, 1979, გვ. 134). ჩემი დაკვირვებით, ადგილობრივნი მეგრულად საუბრისას არაიშვიათად იტყვიან „ჭყონდა“ ვარიანტსაც (ჰაპლოლოგია: ჭყონდიდი → ჭყონდი. სქურდი ← სქურდიდი...)

ხარენტი – ასე აღნიშნავს ადრიანე ცხენისწყალს (იხ.).

საუჟელი. საუჟელი ყოფილა სოფელი მეფის სასახლით ოდიშის ჩრდილოეთ ნაწილში, დღევანდელ სამურზაყანოსა თუ აბუჯაში, სოფ. ღალიძგას მახლობლად (ოკუჯავა, 1998, გვ. 77). 1616-1621 წწ. შედგენილ „აფხაზეთის საკათალიკოსო გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთარში“ აღნიშნულია: „არს საუჟელს სასახლე და მართებული გამოსავალი მოსაკრებლობაი“, აქვე სახელითა და გვარით

(იშვიათად სახელით ან გვარით) წარმოდგენილია რამდენიმე ათეული საეკლესიო ყმა (ქსძ, III, გვ. 431 და შემდგომი). ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში მაღაქია კათალიკოზი (1616-1639 წწ.) აღნიშნავს: „ხაუჟელს სასახლე აოხრებული იყო და მომცრო ადგილი იყო და გარშემო სხვისი ადგილები იყო და ჩემის თეთრითა მიყიდა და გამიმატებია და სასახლე ამიშენებია...“ (ქსძ, III, გვ. 500).

ხეთა – სოფელი ხობის მუნიციპალიტეტში, ადმ.-ტერიტ. ერთეული ურთის მთის კალთებსა და ოდიშის დაბლობზე, სოხუმი-თბილისის საავტომობილო და სარკინიგზო ტრასებზე. მაღაქია კათალიკოსის მიერ 1616-1621 წლებში შედგენილ „საცაიშლო გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთარში“ საცაიშლო სოფლების – დარჩელის, ჩოხათის, ჭალას – გვერდით დასახელებულია ხეთაც (ქსძ, III, გვ. 470, 481. იხ. ვარიანტი **ხევთა** გვ. 474); ამასთანავე, „კათალიკოს მაღაქიას მოლაშქრე კაცთა ნუსხაში“ აღნიშნულია: „არის ხეთას მსახური 30“ (ქსძ, III, გვ. 481).

არქანჯელო ლამბერტის მიხედვით, მდ. ხეთა ჩამოედინება კავკასიის მთებიდან, სჭრის მთელს სივრძეს კოლხიდისას და მიიმართება ზღვასთან შესართავად (ლამბერტი, 1991, გვ. 12). **შენიშვნა:** როგორც ჩანს, არქანჯელო ლამბერტი გულისხმობს მდ. ხობისწყალს. ჟან შარდენის მიერ დასახელებული „Ketas, როგორც ვარაუდობენ, უნდა იყოს ხობის მუნიციპალიტეტის დღევანდელი სოფელი ხეთა.

ვახუშტი ბატონიშვილი ოდიშის აღწერისას აღნიშნავს, რომ ხორგისწყლის „ჩრდილოთ, მთისძირას, ველსა ზედა არს ხეთას ციხე და სასახლე დადიანისა“ (ვახუშტი, 1973, გვ. 778). გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ხეთა დიდი სოფელია ოდიშში (გიულდ., 1962, გვ. 325). ცნობილი ხეთის ციხესიმაგრე სინამდვილეში

მდებარეობს სოფ. ხამისკურში (შედის ხეთის თემში). მისი აშენების თარიღის შესახებ ცნობები არ შემონახულა. ხობის მუნიციპალიტეტის საეკლესიო და სხვა ისტორიული ძეგლების მკვლევარი გოგიტა ჩიტაიას აზრით, იგი უნდა აშენებულიყო XVII საუკუნემდე. XVII საუკუნის სახარებაზე მინაწერში ანიკა ქორთოძე აღნიშნავს, რომ მან აფხაზების თავდასხმის შიშით მოტაცებული ერთ-ერთი ხატი დაასვენა ხეთის ციხის საჯვარეში, ანუ კარის ეკლესიაში (ჩიტაია, გვ. 70-71).

ხეთი. „ენგურს იქით არის ხეთი, რომელსაც სიპატარავის გამო რუკებზე არ აღნიშნავენ... ზღვას შეერთვის გაგიდასთან“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 163). ამასთან დაკავშირებით მთარგმნელი შენიშნავს „ამ მდინარეს დღეს გაგიდა ჰქვია“. ჩვენი აზრით, არაა გამორიცხებული, „ხეთი“ იყოს მდინარე ერისწყალი, ოქუმის მარცხ. შენაკადი.

ხეთი. ძველისძველი გეოგრაფიული სახელია. არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან „სამეგრელოს რუკაზე“ (ორივე 1654 წ.) შეშელეთსა და სიდას შუა აღნიშნულია დასახლებული პუნქტი Quiti ხეთი.

ხეთი ამჟამად ეწოდება დღეს – ხუმუშქურის შენაკადს სოფ. საშამუგიოში. უტყუარი ეტიმოლოგია არ მოგვეპოვება. ხეთო მეგრულში არის კვერცხი, რომელსაც ვითომ გველი დებს, გადატანით კი აღნიშნავს მარგალიტს, საუცხოო და ძვირფას რამეს ან კიდევ ეშმაკსა და გულთმისანს. ხალხური გადმოცემით, ხეთი ერქვა კაცს, ვინც ამ დელის სათავესთან ცხოვრობდა (შენიშვნა: კარტოგრაფიული წარწერა Quiti ქართულად გადმოაქვთ როგორც ქვითი და ასეც განმარტავენ: ტოპონიმი მომდინარეობს სიტყვა ფქვილიდან, რომელსაც ზანურად ეწოდება ქვითი (<

ქერი). ამავე ფუძესთანაა დაკავშირებული კვიტოული (ქვიტოული) და ქვიტირი (ოკუჯავა, 1999, გვ. 236). ამგვარი დაკავშირება ტოპონიმ ხვითისა და აპელატივ ქვირისა ჭეშმარიტებისაგან შორს დგას.

ხიბულა სოფელია ხობის მუნიციპალიტეტში, ხობისწყალსა და ჭანისწყალს შუა. ხიბულა (//ხიბლა) იყო საერთო სახელი ჭანისწყლის მარჯვ. და მარცხ. ნაპირებზე მდებარე დასახლებებისა სანამ იქ ორი სასოფლო საბჭო დაარსდებოდა – ახალხიბულისა და ძველი ხიბულისა. ძველი ხიბულის ცენტრში, სქურჩის მარჯვ. ნაპირას იყო ეკლესია „მთავარანგელოზი“. ამ სოფლის სახელწოდების ადგ. ვარიანტია: ჯვეშხიბლა. ხალხური ეტიმოლოგია: „მაია დადიანს, რომელსაც აქ სასახლე ჰქონდა (და აქვეა დაკრძალული), ერთხელ აფხაზურად უთქვამს, **ახგბ** „მომწონს; ღამაზია“. ამიტომ დარქმევია.

ხიბულა ქართულ წყაროებში პირველად მოიხსენიება 1525-1550 წლებში შედგენილ „ბიჭვინთის იადგარში“. სავარაუდოდ 1616-1621 წწ. შედგენილ „კათალიკოს მალაქიას მოლაშქრე კაცთა ნუსხაში“ აღნიშნულია: „არის ხიბულას აზნაურისშვილი და მსახური 30“ (სქმ, III, გვ. 481; იხ. აგრეთვე იქვე, გვ. 502). 1616-1639 წლებში შედგენილ ბიჭვინთისადმი შეწირულობის წიგნში კი კათალიკოსი მალაქია გურიელი ამბობს: „ხიბულას საყდრის იარაღისათვის ციხე საღაროდ გამიკეთებია, შიგან ორი კვამლი კაცი დამისახლება, საყდარი, სახლი და ჩარდახი დამიდგამს და ერთი სასახლეთ ის გამიკეთებია“

1706 წელს დაწერილ საეკლესიო საბუთში კათალიკოსი გრიგოლ ლორთქიფანიძე წერს: „არმანია ყვაპისეული კაცი მაგიერშიდ ამოვიყვანეთ და ხიბულას დავასახლეთ“ (იქვე, გვ. 648; იხ. აგრეთვე: გვ. 470). ხიბულა აღნიშნულია არქანჯელო ლამბერტის

„სამეგრელოს რუკაზე“, რომელიც ჩართულია 1654 წელს ნეაპოლში გამოცემულ „სამეგრელოს აღწერაში“ და აგრეთვე ამავე წლით დათარიღებულ ე.წ. ლათინურენოვან რუკაზე (პარიზის ეროვნული ბიბლიოთეკა). ამის გარდა, ქრისტოფორო კასტელის (XVII ს. პირველი ნახევარი) ნახატების ალბომში ეკლესიის გამოსახულების ქვეშ მიწერილია: „სოფ. სიბულის მთაზე ეკლესია“ (სურათი № 454, გვ. 174).

სიბულა პირველად დასახელებულია 1621 წელს: „აფხაზეთის საკათალიკოზო გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთარში“, სადაც ვკითხულობთ: „არს სიბულას სასახლე და გამოსავალი მართებული მოსაკრებლობა“, სადაც ჩამოწერილია, თუ რა სახის ბეგარა მართებთ ამ სოფლის საეკლესიო გლეხებს (ქსძ, III, გვ. 414). ისინი წარმოდგენილნი არიან სახელ-გვარებითი. ამ გვარებს შორის სიმრავლით გამოირჩევა გვარი ქავთარია, ქარცხია, ლოშია, ზარქუა (იქვე, გვ. 414-419). სიბულა გაშლილი იყო საკმაოდ ფართო ტერიტორიაზე, სადაც ამჟამად ორი თემის საკრებულოა – ახალსიბულისა და ძველი სიბულის სოფლის საკრებულო.

ძველი სიბულის ცენტრში, სქურჩის მარჯვ. ნაპირას, იყო ეკლესია „მთავარანგელოზი“. სოფლის სახელწოდების ადგ. ვარიანტია: ჯვეშხიბლა.

1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთში „კათალიკოს მალაქიას მოლაშქრე კაცთა ნუსხა“ აღნიშნულია: „არის სიბულას აზნაურიშვილი და მსახური 30“ (ქსძ, III, გვ. 481). ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში მალაქია კათალიკოზი (1616-1639 წწ.) აღნიშნავს: „სიბულას საყდრის იარაღისათვის ციხე საღაროდ გამიკეთებია... სიბულას გამოღმა სასახლისათვის გამიმატებია დიდი დარბაზი...“ (ქსძ, III, გვ. 502).

სალექსიკონო განმარტებანი ასეთია: „**ხიბულა** – ქვის კედლის ამოყვანა მშრალი წყობით; ქვის დაყრა; **ხიბილი** – ჩახერგილი, ყორე, ხერგილი; **ხიბულა** – შემოყორილი ადგილი“ (ო. ქაჯაია).

დავით დადიანისეულ ადმ.-ტერიტ. დაყოფისა და თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიების კომლობრივი აღწერის (1886 წ.) მასალებში სოფელი ხიბულა დასახელებულია ზუგდიდის მაზრის შემადგენლობაში. ხიბულის იმ ნაწილს, რომელიც მდებარეობს ჭანისწყლის მარჯვ. ნაპირზე, მოგვიანებით დაერქვა ძველი ხიბულა და გამოიყო ცალკე სოფსაბჭოდ. "საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის" 1930 წლის გამოცემის მიხედვით, ხობის რაიონში გამოყოფილია ახალხიბულის სასოფლო საბჭო, რომელშიც შედის სოფლები: ახალხიბულა (ც.), გაშფერდი, პირველი ზუბი და ხიბულა. ამ უკანასკნელში ცხოვრობდა 587 კომლი (2432 სული).

ხერდილი სოფელია სამეგრელოში (გიულდ., 1962, გვ. 323).

ხობი – ქალაქი და მუნიციპალიტეტის ცენტრი სამეგრელოში, მდ. ხობისწყლის მარჯვ. ნაპირას, სოხუმი-თბილისის საავტ. ტრასაზე. ზ.დ. 25 მ., თბილისიდან 312 კმ (რკინიგზით 285 კმ.). ზუგდიდიდან 27 კმ., შავი ზღვიდან (ყულევიდან) 26 კმ. ხობის ცნობილი ტაძარი (XIII ს. დასასრული) დგას ბორცვზე დღევანდელი ქ. ხობიდან 2,5 კმ-ზე. ძველად ხობი სწორედ იქ მდებარეობდა. საბჭოთა პერიოდში ხობის მონასტრის გარშემო მდებარე სოფელს ეწოდებოდა მეორე ხობი. ხობის პირველ მოხსენიებად უნდა ჩაითვალოს XIII-XIV სს. ჯვრის მონასტრის ადაპებში მოცემული ცნობა: „ეგნატე ხობის წინამძღვარი“ (იხ. ხობის მონასტერი, 2002).

ხობი და მისი ვარიანტები ხოფი, ხოპი არაერთგზის არის დასახელებული ქართულ და უცხოენოვან წერილობით წყაროებში. 1569 წელს შედგენილ „შეწირულების წიგნში“ შეტანილია ფორმა ხოფი. ნიკოლოზ ხოფელი (წულუკიძე) წერს, რომ მას თათრისაგან უყიდია, მოუნათლავს და ხოფს დაუსახლება სქვამიკოჩა ფაცია (ფაცია ერთ-ერთი ფართოდ გავრცელებული გვარია დღევანდელ სამეგრელოში განსაკუთრებით ზუგდიდისა და მარტვილის მუნიციპალიტეტებში).

ზემოთ დასახელებული სიგელის მინაწერში კი ვკითხულობთ: „კიდევ ამას გარეთ ზამან ბარძიმისშვილი მოკვდა და მის ნიშანსა და ნაწირევი ამიყვანია ივანე სარჯელია და კაკულიაი სერგია და ხატისდა შემიწირავს ხოფის ღმრთისმშობლისათვის მათის ცოლ-შვილით, სახლ-კარითა, ჭურ-მამულითა, მისის ყოვლის ფერთა“ (ქსძ, III, გვ. 275. ციტატის მართლწერა დაცულია). დასახელებულ „შეწირულების წიგნში“ ისიც ჩანს, რომ ხობის მონასტერში ზის ეპისკოპოსი და მისი ზედწოდებაა "ხოფელი". აფხაზეთის კათალიკოს გრიგოლ ღორთქიფანიძეს 1706 წელს ბიჭვინტის ღვთისმშობლისათვის შეუწირავს „ხობს სამი მოსახლე კაცი სადადიანო“ (ქსძ, III, გვ. 647).

ხობი, როგორც ზემოთ აღნიშნული გვაქვს, ერქვა სოფელს ხობის მონასტერთან, საბჭოთა პერიოდში იგი შედიოდა ნოჯიხევის სასოფლო საბჭოში. სოფელი ამჟამად გაუქმებულია. ხოლო იმ ადგილს, სადაც გაშენებულია ქ. ხობი, ერქვა ოხარჩალე. აქ ნიკოლოზ მეფის დროს გაუყვანიათ სამხედრო გზა და გაუშენებიათ „ახალი ხობი“. მას საბჭოთა პერიოდში დაერქვა სოფელი ხობი და 1961 წელს მიიღო ქალაქის სტატუსი.

რუსთა ელჩობის (1639-1640 წწ.) დღიურებში ხობი დასახელებულია როგორც *Ханы*, ისე *Хини* ფორმებით (ელჩობა, 1888, გვ. 373). ოდიშის სოფელთა შორის გიულდენშტედტს (გიულდ., 1962) დაუსახელეს „ხობი, არა კხოვა“. აქ ყოფილა დიდი ეკლესია, რომელიც პატრიარქს ეკუთვნის (გიულდ., 1962 გვ. 325); მდინარე და სოფელი. უაკ ფრანსუა გამბას „მოგზაურობაში“ წარმოდგენილია *Khopi* ფორმით, რაც მთარგმნელს გადმოაქვს როგორც ხობი. სწორედ ამ ხობის შესართავთან არის ციხე რედუტკალე (გამბა, 1987, გვ. 83). ამ რედუტკალესა და სოხუმკალეს შორის ასი ვერსია. „მდინარე ხობი ძლიერ დაკლაკნილია და ყოველ მოსახვევში... მორევი“ (იქვე, 1987 გვ. 117). „ხობი, ისევე როგორც ფაზისი, სამეგრელოს დაბლობზე მიედინება, მაგრამ მას გაცილებით ნაკლები სისწრაფე აქვს“. ხობის ლოკალიზაცია ასეთია: „ხობიდან სახარბედიოს საგუმშაგომდე მხოლოდ 8 ვერსს ანგარიშობენ“ (იქვე, გვ. 122). „მანძილი ხობიდან ზღვამდე პირდაპირი ხაზით სამოცდაათი ვერსი ძლივს იქნება, მაგრამ მდინარე ისეა დაკლაკნილი, რომ მისი ნაპირის გაყოლებაზე გაყვანილი გზა ას ვერსზე მეტი მაინც იქნება“ (იქვე, გვ. 98). აქაც გარკვეული უზუსტობაა: მანძილი სოფელ ხობიდან შავ ზღვამდე (ყულევამდე) 25 კმ-მდეა. იმ დროს ხობი მდებარეობდა მდ. ხობისწყლის მარცხ. ნაპირზე, მისი შესართავიდან 20 კმ. დაშორებით. იგულისხმება სოფელი, რომელიც ისტორიული ხობის მონასტრის ირგვლივ მდებარეობდა (და არა დღევანდელი ქ. ხობი).

ჯუზეპე ძამპი თავის თხზულებაში აღნიშნავს: „მეც მინახავს იგი (ქრისტეს კვართი – პ. ც.) ხობის ეკლესიაში, სადაც ის ინახება“. გამბას მოგზაურობის წიგნში დასახელებულია ხობის მონასტერიც: „ხობის

მონასტრის მახლობლად ამზადებენ... აგურსა და კრამიტს“. გამბას თარჯიმანმა 10-12 წლის ბიჭს ჰკითხა, „სად მიდიხარო; ბიჭმა უპასუხა, ხობის მონასტერშიო“. „ხობი, ძველი კიანეი, რომლის ნაპირებზეც რედუტ-კალე მდებარეობს, ისტორიული თვალსაზრისით არაფრით არ არის ცნობილი“ (გამბა, 1987, გვ. 100).

ხობი დასახელებულია იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოსის მოგზაურობის (XVII ს. 70-იან წლები) ჩანაწერებში: „ ...

...“ ტოლოჩანოვისა და იველევის ელჩობის აღწერაში (1651-51 წწ.) ხობი აღნიშნულია „Хоти“ ფორმით: „ ,

“ (ელჩობა იმერეთში, 1926, გვ. 158).

დონ კრისტოფორო დე კასტელის „ცნობებისა და აღბომის“ თხრობითს ნაწილში ორგან არის დასახელებული ადგილის სახელი Copi (გვ. 390,394), რაც ქართველი მთარგმნელის მიერ გადმოტანილია ერთ შემთხვევაში როგორც ხოფი, ხოლო მეორე შემთხვევაში როგორც – ხობი: „სხვა რელიკვიები, როგორიცაა ჩვენი უფლის კვართი, უფლის დიდი-დედა, ხოფის მონასტერშია“ (კასტელი, 1977, გვ. 172); „ხობის განთქმული ეკლესიის სურათი, რომლის შიგნით ღამაზად მორთული თაღის ქვეშ, შემონახულია სათაყვანებელი რელიკვიები, ჩვენი უფლის და ღვთის დედის, ქალწული მარიამის კვართები“ (იქვე, გვ. 176).

ვახუშტი ბატონიშვილი ოდიშის გეოგრაფიული აღწერისას აღნიშნავს, რომ ჭანისწყალი "გამოსდის მისვე კავკასსა და დის აღმოსავლიდამ დასავლეთად და მიერთვის ზღუას **ხოფს** (? – პ. ც.). ამ მდინარის ჩრდილოთ კერძოდ, ზღვს კიდევად არს ხოფი. აქ არის ეკლესია გუმბათიანი, კეთილშენი და შემკული. აქ ეკლესიასა შინა მსუენარებს პერანგი ყოვლად წმიდის

ღვთისმშობლისა, სასწაულმოქმედი" (ვახუშტი, 1973, გვ. 778). (სიზუსტისათვის: ჭანისწყალი უერთდება მდინარე ხობისწყალს მარჯვ. მხრიდან ხობის მონასტრის პირდაპირ. ვახუშტი ბატონიშვილი დას. საქართველოს გეოგრაფიულ ობიექტებზე სხვათა და სხვათა მონათხრობით მსჯელობს).

გავრცელებული ეტიმოლოგიის თანახმად, ხობი, ანუ ხოფი, მეგრული სიტყვაა და ნიშნავს წყლის მოსასმელ ნიჩაბს, ჩაღრმავებულ ადგილს ან რაბს – წისქვილის არხის გადასაკეტს. სავარაუდებელია: ქართ ხევი : მეგრ. ხობი.

ხობის მონასტერი (ზოგი წყაროს მიხედვით, ხოფის) ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის მამათა მონასტერია მდ. ხობისწყლის მარცხენა ნაპირის მაღლობზე, დღევანდელი ქ. ხობიდან 2,5 კმ-ზეა აშენებული XIII ს. დასასრულს. როგორც მკვლევარი გოგიტა ჩიტაია აღნიშნავს, „ხობის ტაძრის აშენების შესახებ ზუსტი თარიღი არ არსებობს. ამ საკითხის ირგვლივ მეცნიერებს სხვადასხვა აზრი აქვთ. XVII საუკუნის შუა ხანებში სამეგრელოში მყოფი ათონელი ბერები – აბესალომი და იოსაფი – მის აშენებას ბერძენთა კეისარს ჰერაკლეს (VII ს. პირველი ნახევარი) მიაწერენ“ (ჩიტაია, 2007, გვ. 15). ხალხური გადმოცემით, ტაძრის აშენება უკავშირდება დავით აღმაშენებლის, თამარ მეფისა და ცოტნე დადიანის სახელებს. სხვათა შორის, ვახუშტი ბატონიშვილი, როგორც ჩანს, ძველ წყაროებზე დაყრდნობით აღნიშნავს: „ჟამსა ერთსა გარდავიდა მეფე გეგუთს და მუნით ხობს“. ექვთიმე თაყაიშვილის აზრით, ტაძარი აშენდა არა უგვიანეს X-XI საუკუნეებისა, ხოლო ვახტანგ ბერიძის მოსაზრებით – XIII-XIV სს მიჯნაზე. ასეა თუ ისე, ხობის მონასტერი დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ საკათალიკოსო რეზიდენციას

წარმოადგენდა (ჩიტაია, 2007, გვ. 16). სამეგრელოს მთავარმა ვამეყ დადიანმა ამ ტაძრის ეგუტერი (სამლოცველო) საგვარეულო საძვალედ გადააქცია და კედლები მოახატვინა. ამ კედლებზე შემონახულია კტიტორების – ვამეყ დადიანისა და მისი მეუღლე მარეხის – გამოსახულებანი. მოხატულობა ახლოს დგას წაღენჯის ტაძრის მოხატულობასთან. მხატვრის ვინაობა უცნობია (ქსე, ტ. გვ. 11).

1640 წლის 3 მაისს ბანძა-ჭყონდიდიდან გამომეზავრებულ რუსეთის მეფის ელჩებს – ელჩინსა და ზახარევს – ღამე გაუთევიათ ხობის მონასტერში. მეორე დღეს დაუტოვებიათ იგი და 6 მაისს უკვე ცაიშს სწვევიან (ელჩობა... 1888, გვ. 373). დაახლოებით ამავე პერიოდში ხობს ასახელებენ მისიონერები არქანჯელო ლამბერტი და ქრისტეფორე დე კასტელი. ამ უკანასკნელის ნახატების ალბომში (კასტელი... 1977, გვ. 176, სურათი № 464) ერთ ეკლესიას ახლავს წარწერა: „ხობის განთქმული ეკლესიის სურათი“.

ხობის (ძველ საბუთებში: ხოპი, ხოფი) მამათა მონასტრის აშენების თარიღზე სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს (VII ს. პირველი ნახევარი; IX ს.; X-XI სს.; XIII ს. პირველი ნახევარი). მაგრამ ის კი სადავო არ არის, რომ თანამედროვე ტაძარი XIV ს. დამდგეს აუგია გიორგი I დადიანს. იგი კიდევაც არის გამოსახული კედელზე ეკლესიის მოდელით და წარწერით „ამ საყდრის აღმაშენებელი ერისთავთ-ერისთავი და მანდატურთუხუცესი დადიანი გიორგი“.

სამონასტრო კომპლექსის სხვადასხვა ნაგებობის აშენებისას გამოყენებულია ვამეყ დადიანის (ზეობდა 1384-1396 წწ.) მიერ ჯიქეთის დარბევის შემდეგ იქიდან წამოდებული მარმარილო. XVI საუკუნის პირველ ნახევარში ხობის მონასტერი საეპისკოპოსო ტაძარი

ჩანს. იმერეთის მეფის მიერ 1432 წ. გაცემულ ერთ-ერთ საბუთში მოხსენიებულია ხოფელი ეპისკოპოსი.

ხობის მონასტერში ინახებოდა ღვთისშობლის კვართი, ძელიცხოვლის ნაწილი, წმინდანთა ნაწილები. მაკარი ანტიოქიელი, რომელმაც XVII ს-ის 60-იან წლებში რამდენიმე წელი იცხოვრა სამეგრელოში (კერძოდ, წაღენჯისაში) წერს: „მეგრელთა ეპარქიაში ექვსი ეპისკოპოსია. ესენია: ჭყონდიდელი, ხობელი, ცაიშელი, ბედიელი, მოქველი, დრანდელი“. „ხობელთან“ მითითებულია: „აქაურ ეკლესიაში დღემდე ინახება ღვთისშობლის კვართი. ჩვენ ის ვნახეთ (ვემთხვიეთ) და თავი დავიწყალობეთ. ზუსტად მის თარგზე გამოვჭერით პერანგი თეთრი სელისაგან, რათა ჩვენს ქვეყანაში წაგველო და ღვთისმშობლისაგან ღოცვა-კურთხევა მიგველო“ (მაკარი ანტიოქიელი, 1982, გვ. 112-113).

იერუსალიმის პატრიარქმა დოსითეოსმა XVII ს-ის 70-იან წლებში იმოგზაურა დას. საქართველოში, კერძოდ სამეგრელოში. იგი მდინარე ხობით (ხოპი) გასულა ზღვამდე, მიულწევია ფაზისამდე, ხოლო შემდეგ – ქობულეთამდე.

1706 წელს შედგენილ „შეწირულების წიგნში“ დასახელებული არიან ბიჭვინტის ღმრთისმშობლის ეკლესიისადმი შეწირული გლეხები: "ხობს მოსახლე სამი კაცი სადადიანო: გაჯინედი საარია, მერკვირია გიორგი, ბოლქვაძე ბიბია და მათი შვილები" (ქსძ, III, გვ. 647. იხ. აგრეთვე: გვ. 648, 670, 732, 768, 769). მე-18 ს-ის 20-30-იან წლებში შედგენილ კიდევ ერთ საეკლესიო საბუთში ჩამოთვლილია საეკლესიო გლეხები, რომელთაც შეუწირავთ ხობის ეკლესიისათვის ხუთ-ხუთი „ლოღარიკი“ სანთელი. ესენი არიან: ბაბაკოჩი ბიგვავა, ძლიკვი დიხამიჯია და თაიმაზი; წულაი თუთაშხია და გვაძაბია; დოღუზია გოგოლეი; ხუტუ

კოდუა და გოგელაი; სუბუქია მამაგული, ბაბადიში და ბიძამისი; ჯგუბურია ჭუჭუ ახალიკონი და მისი ძმები; ელიშია ოსათარა და ვავა (ქსძ, III, გვ. 771). უნდა აღინიშნოს, რომ იგულისხმება არა დღევანდელი ხობი, არამედ ე. წ. მეორე ხობი (ე.ი. ხობის მონასტრის მიმდებარე სოფელი) და მის ახლომახლო მდებარე დასახლებანი.

ხობისწყალი – მდინარე, რომელიც მიედინება ოდიშში და უერთდება შავ ზღვას (ვიულდ., 1962, გვ. 321). ჩვეულებრივ, ისტორიულ წყაროებსა და თანამედროვე საენციკლოპედიო ლექსიკონებში შესულია „ხობი“ ფორმით.

ხობოსი – ასე აღნიშნავს მდ. ენგურს მეორე საუკუნის ბერძენი ისტორიკოსი და ფილოსოფოსი ფლავიუს არიანე.

ხოირი. XVI ს-ის დამლევს შედგენილი საეკლესიო საბუთი იუწყება: „არის ხოირს საკათალიკოზო გლეხნი 28 კვამლი“ (ქსძ, III, გვ. 386). 1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთში „კათალიკოს მალაქიას მოლაშქრე კაცთა ნუსხა“ აღნიშნულია: „არის ხოირს მსახური 22“ (ქსძ, III, გვ. 481). ბიჭვინტისადმი შეწირულების წიგნში მალაქია კათალიკოზი (1616-1639 წწ.) აღნიშნავს: „ხოირს სოფელი იყო და სასახლე არ იყო. მერმე ჩემის თეთრითა სასახლე აღგილი ვიყიდე მეგრელებისაგან და დარბაზი ვიყიდე და დავადგმევინე“ (ქსძ, III, გვ. 501).

საერთოდ, ხოირი რამდენიმეგზის არის დასახელებული. მაგრამ ზუსტი ლოკალიზაცია ვერ ხერხდება. გამოთქმული მოსაზრების თანახმად, ისტორიული ხოირი არის ამჟამინდელი ოხურეი, რომელიც მდებარეობს სუბვის დასავლეთით.

ხოლე სოფელია რეჩხის თემში, სამურზაყანოს მთისწინეთში, ერისწყლის ნაპირებზე (გალის

მუნიციპალიტეტში). მაღლობზე, რომელსაც წკელიკარს უწოდებენ, შემონახულია შუა საუკუნეების მნიშვნელოვანი არქიტექტურულ-ეპიგრაფიკული ძეგლი. ესაა X ს-ის დარბაზული ტიპის ეკლესია XII-XIV სს. მიშენებული ეკვდერებით. ეკლესიის ნანგრევებში აღმოჩნდა ქართული ასომთავრული და მხედრული წარწერები კედლის მხატვრობის მრავალ საინტერესო ნიმუშთან ერთად. ხოლმე თავდაპირველად ერქვა სამარულო მინდორს ერისწყლის მარჯვ. ნაპირზე. ამ სახელწოდებამ შემდეგში მოიცვა წკელიკარიც (ერისწყლის მარცხ. მხარე) და ბოლოს სოფლის სახელწოდებად იქცა სამურზაყანოს მთისწინეთში. XX ს-ის ბოლოს შედიოდა გალის რაიონის რეჩხის სოფსაბჭოში.

ხორგა. ხორგა უწინ ერქვა ვრცელ ტერიტორიას ხობისწყლის ორსავე მხარეს ხობიდან ყულევამდე და არაერთგზის არის დასახელებული შუა საუკუნეების საეკლესიო-სამართლებრივ ძეგლებში. ამჟამად აქ ოთხი საკრებულო (ახალსოფლის, პირველი ხორგის, შუა ხორგის, ქარიატის) და ცხრა სოფელია. მათგან ოთხი სოფლის სახელწოდება შეიცავს სიტყვა ხორგას: გამოღმა შუა ხორგა და გაღმა შუა ხორგა შუა ხორგის თემის საკრებულოში; გამოღმა პირველი ხორგა პირველი ხორგის სოფლის საკრებულოში და გაღმა პირველი ხორგა ახალსოფლის თემის საკრებულოში. XVIII ს-ის I ნახევარში შედგენილ საეკლესიო გადასახადების გადამხდელთა სიაში დასახელებულნი არიან „გაღმა ხორგას“ მცხოვრებნი: თაბუნია ხოჭოლავა, ბესია გიგიბერია, ინალუხუ ლეფონავა, ბერაია ბაბაკოჩი და ხახუ, ბერაია გურიკავა და შოშიტა, არცანდია ქომოკორდა, აბშილავა გონჯი („ხობის მონასტერი“, 2000, გვ. 48).

ოდიშის სოფელთა ჩამონათვალში ვკითხულობთ: „ხორგა, არა კორგა“ (გიულდ., 1962, გვ. 325). „ითვლება, რომ რედუტ-კალედან ხორგამდე მხოლოდ 23 ვერსია... ხორგის განაპირას მდებარე სახლები... ერთმანეთისაგან პატარა ტყეებითა და დამუშავებული მიწებით არის გამოიჯნული“ (გამბა, 1987, გვ. 116).

როგორც 1673-1696 წლებით დათარიღებული „შეწირულების წიგნი“ გვამცნობს, კათალიკოს დავით ნემსაძეს ბიჭვინტის ღმრთისმშობლისათვის შეუწირავს ხორგას მცხოვრები ერთი კომლი აზნაურიშვილი მორდებუ გიგიბერია და ცხრა (კვამლი) გლეხი: დასტურაი თომხილი, დასტურაი ბაბუა, დასტურაი კოჩილა, ხოჭალავა ბაბაკოჩი, ხაზავა ხუხუტა, ხაზავა ზვამივალი, ხოჭალავა ხვიჩა, ცხალონია ჯვიბილე „მათის ცოლ-შვილითა, სახლ-კართა, ჭურ-ბედელ-მარნითა, ტყითა, წყლითა, სანადიროთა, ეკლესიის კართა, სასაფლაოთა. დღეს რასაც მქონებელნი იყონ მისით ყოვლისფერთა“ (ქსძ, III, გვ. 612). 1706 წელს შედგენილ ასეთსავე „შეწირულების სიგელში“ დასახელებულია ნაპარკევის სასახლე (სხვა საბუთებში: „ნაპარკეულის სასახლე“) ხორგაში და საეკლესიო ბეგრის გადამხდელნი: აზნაური მორდებ გეგებერია და გლეხები: ჭუჭუ დასტურაია, მამაში დასტურაია, სოგიჯუმა ხოჭოლავა, სარჯელია ხაზავა და ბაბადიშა ხაზავა (ქსძ, III, გვ. 646. იხ. აგრეთვე გვ.: 669, 670, 778, 1016). ამავე საბუთში დასახელებულია გვარი მირცხულავა, ხოლო სხვა საბუთში – ხორგის უბანი, საკუტალიო (იქვე, გვ. 732).

ხორგა, ისევე როგორც ხოფი და ხიბულა, აღნიშნულია არქანჯელო ლამბერტის „სამეგრელოს რუკასა“ და ე.წ. „ლათინურენოვან რუკაზე“, რაც პარიზის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში ინახება (ორივე 1654 წ.). ვახუშტი ბატონიშვილი თავის საისტორიო-

საგეოგრაფიო ნაშრომში აღნიშნავს: „ზღუას შესდის ხორგისწყალი, მოიგო სახელი ხორგისაგან, ზღვის კიდესა ზედა შენისა, სადაც არს სასახლე აფხაზთა კათალიკოზისა“ (ვახუშტი, 1973 გვ. 777-778). კათალიკოს დავით ნემსაძეს (1673-1696 წ.) ბიჭვინტის ღვთისმშობლისათვის შეუწირავს „ხორგას ერთი კვამლი აზნაურის შვილი გიგებერია მორდებუ ორის მისის გლეხებითა...“ (ქსძ, III, გვ. 612).

ვახუშტი ბატონიშვილი მდ. ხობისწყალს მხოლოდ ხორგის წყლის სახელით მოიხსენიებს: „ამ ფოთის ჩრდილოთ კერძ შესდის ზღუას ხორგის წყალი. მოიგო სახელი დაბის ხორგისაგან, ზღუს კიდესა შენისა, სადაც არს სასახლე აფხაზთა კათალიკოზისა“ (ვახუშტი, 1973, გვ. 778). ხალხური ეტიმოლოგია: ხორგა იმიტომ დარქმევია, რომ ყველაფერი უხვად იყო („ირფელი ხორგღღ“).

მეგრულში **ხორგ-** ფუძისაგან წარმოქმნილი ზმნები გამოხატავენ (სხვადასხვა ზმნისწინებით): 1. ჩახერგვას (გოხორგუა "ჩახერგვა" – მდინარის ერთი ნაპირიდან მეორე ნაპირზე ხერგილის გაკეთება); 2. დახვავენას, ბარაქიანობას (დოხორგუა "დახვავენა"). საერთოდ, ქართველური ენებისათვის სავარაუდო **-ხარგ** ფუძის რეფლექსები ჩანს ქართ. **ხერგი** (← ხარგ) და მეგრ. **ხორგ**, **ხურგ**: ღაზ. **ხორგ**. ზმნური ფუძე რაიმეს დახვავენასაც აღნიშნავს (მაგ., წყლის მიერ ხე-ტყის ერთგან მიყრას) და ხელოვნურ თუ ბუნებრივ ხერგილსაც. ხორგელები დარწმუნებულნი არიან, რომ მათი მიწა ხვაიან-ბარაქიანია და ამიტომ ეწოდება ხორგა. თუმცა ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ხობისწყლის ტოტებზე ხშირად დგამდნენ ხორგას – ქვის ან ხის ტოტების საგანგებო ხერგილს, სადაც თევზი საზამთროდ იბუდებს და ადვილი დასაჭერი იყო. ინფ. გ. ბარამია: „ბაბუაჩემი, რომელიც 123 წლისა

გარდაიცვალა, ლაზეთში ხშირად დადიოდა, ამბობდა, რომ იქ ხორგა ნიშნავს დოვლათიან ადგილს. ჩვენშიც ასეა“.

ხორგასთავი. გრიგოლ კათალიკოსის (1696-1742 წწ.) შედგენილ საეკლესიო საბუთში „ნუსხა ხობის შესავალი და შეწირული სანთლისა“ დასახელებულია „ხორგას თავი“ (ქსძ, III, გვ. 770).

ხორგისწყალი. ზოგ საისტორიო წყაროში ასეა აღნიშნული მდინარე ხობისწყალი (იხ. ხობი).

ხოფი. არქანჯელო ლამბერტის სამეგრელოს აღწერაში დასახელებული ხოფი (ლამბერტი, 1991, გვ. 12) იგივე ხობია (მდინარე და სოფელი); „ტეხურს ანუ სიგამეს მოსდევს ხობი, რომელსაც მკვიდრნი დღესაც მსგავს სახელს უწოდებენ – ხოფი. ეს მდინარე ნავით სავალია იმ ადგილამდე, რომელსაც ჰქვია ხოფი. ამ ადგილის გამო თვით მდინარეს ეწოდება ხოფი. აქ არის ეკლესია, რომელიც წინათ საეპისკოპოსო იყო“ (იქვე, გვ. 162). „ბერძენ და რომაელ მწერლებს მოხსენიებული აქვთ ხოფი, „რომელიც შავ ზღვას ერთვის, და რიონის შემდინარეები ყვირილა და ცხენისწყალი“ (ჯავახიშვილი, 1948, გვ. 20).

ხოფი დასახელებულია ხოფის ღვთისმშობლის ეკლესიისადმი ხოფელი ნიკოლოზ წულუკიძის მიერ 1569 წელს შედგენილ „შეწირულების წიგნში“: „...ერთი მოსახლე კაცი თათრისაგან ვიყიდე სქვამიკოჩა ფაცია და მოვნათლე, დაგასახლე ხოფს...“ (ქსძ, III, გვ. 275). აღნიშნული „წიგნის“ დანართში მისი შემდგენლის ხელრთვის წინ ორჯერ არის დასახელებული ხოფის ღმრთისმშობელი და ორჯერაც – ხობის ღვთისმშობელი (ქსძ, III, გვ. 274-275); „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მესამე ტექსტში ნათქვამია: „დადიანმა გუერიელს სისხლის ფასად „მისცა გირაოდ ხოფი“ („ქ. ცხ.“ 1959, გვ. 503). კათალიკოს ანტონ

მეორეს 1787 წ. 26 მარტს დაუწერია ბრძანება ხოფის ეკლესიის განახლების შესახებ. აქვეა დასახელებული „ხოფის საარხიმანდრიტო“ (ქსმ, III, გვ. 1035).

ხოფის მონასტერი. ხოფის მონასტერში მარიამ ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიაა, სადაც უწინ ყოფილა საეპისკოპოსო კათედრა. არქანჯელო ლამბერტი მას ასახელებს იმ საეპისკოპოსო ეკლესიებს შორის, რომლებიც „ეხლა გადაკეთებულნი არიან მონასტრებად“ (ლამბერტი, 1991, გვ. 107).

ხუდონი. (იშვიათი ვარიანტი: ხუჯონი) – ხუდონი ერქვა სოფელს ენგურის ხეობაში, სვანეთის საზღვრიდან რამდენიმე კილომეტრზე. იგი დაცარიელდა 1949-50 წლებში. ამჟამად ნასოფლარი ხუდონი მოქცეულია ენგურის წყალსაცავის ფსკერზე, ენგურის ხეობაში, ჯვარიდან 4–5 კმ-ზე. წერილობით წყაროში პირველად მოიხსენიება 1639 წელს: რუსი ელჩების – ელჩინისა და ზახარევის – „დადიანის ქვეყანაში“ ელჩობის აღწერაში ნათქვამია: რომ მას შემდეგ, რაც მათ გადმოლახეს სვანეთის მაღალი თოვლიანი მთები და გადმოიარეს სვანეთი, 13 ნოემბერს მოაღწიეს სოფელ ხუდონს (ელჩობა, 1888, გვ. 318, 340) და ამ სოფლიდანვე გამგზავრებულან რუსეთისაკენ 1640 წლის 22 მაისს (იქვე, გვ. 374). ზახარიევის მიხედვით, რუსეთის ელჩობას 1639 წლის 13 ნოემბერს მიუღწევია „в Дидианскую землю в Красную деревню в Худони“ (ელჩობა, 1888, გვ. 340). ამავე გვერდზე ხუდონი დასახელებულია კიდევ სამჯერ. სახელწოდება ეტიმოლოგიურად დაკავშირებული ჩანს მიწის სახეობის აღმნიშვნელ სიტყვასთან: სამეგრელოში ხუდონდისა მიწაა ერთგვარი.

ხუნწი. სოფელი ხუნწი მდებარეობს მარტვილის მუნიციპალიტეტში, ცხენისწყლის მარჯვ. მხარეს. იგი პირველად მოხსენიებულია XVI ს-ის ბოლოს დაწერილ

„ხონის საყდრის გამოსავლის დავთარში“, სადაც დასახელებულია ხონის ეკლესიის საეკლესიო გლეხები და აღნიშნულია მათი გადასახადები. ერთგან ვკითხულობთ: „მართებს ხუნწს: ლიპარიტიანის შემოწირულს კაცებს ჯაველსა და მამფორიას ორ-ორი საკლავი, ორ-ორი ქათამი...“ (ქსძ, III, გვ. 367). სამეგრელოს სოფლების ჩამონათვალში გიულდენშტედტი აღნიშნავს: „ხუნწი, პატარა ციხე“ (გიულდ., 1962, გვ. 323). ხუნწი იგივე მოცხარია, კენკროვანი მცენარე.

ჯგალი – სოფელი და თემის საკრებულოს ცენტრი წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში, ჭანისწყლის მარცხ., ნაპირას, ზ. დ. 130 მ. წალენჯიხიდან 7 კმ. ზუგდიდიდან 29 კმ. ჯგალის ციხე, რომელიც მოხსენიებულია XVII ს. I ნახევრის წყაროებში, მდებარეობს გორა ჯიხაფერდზე, ჭანისწყლის მარჯვ. მხარეს (ამჟამად სოფ. ღესალეს ტერიტორიაზეა). XIX ს. შუა წლებში (დავით დადიანის მთავრობის დროიდან) ჯგალი შედიოდა ჯვარის მაზრაში.

სოფელი ჯგალი პირველად დასახელებულია 1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთში – „საცაიშლო გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთარი“, სადაც აღნიშნულია, თუ რა სახის საეკლესიო ბეგარა (გოჭკომური, საკლავი და სხვ.) მართებთ „ჯგალის სასახლის მიმდგამსა კაცებსა და „ჯგალის ციხის შემავალს კაცებს“ (ქსძ, III, გვ. 471-472, 478-480). 1616–1631 წლებში დაწერილ „საცაიშლო გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთარში“ აღნიშნულია, რომ „ჯგალის სასახლის მიმდგამსა კაცებსა“ და „ჯგალის ციხის შემავალს კაცებს“, ე. ი. საეკლესიო გლეხებს, მართებთ გარკვეული სახის საეკლესიო ბეგარა.

1639 წლის 20 ნოემბერს სოფ ჯვარიდან გამოსული რუსი ელჩები თეოდორტე ელჩინი და პავლე ზახარევი

22 ნოემბერს ჩასულან ჯგალში (მოიხსენიება Джигали ფორმით) და 26 ნოემბერს გამგზავრებულან წალენჯიხაში. ჯგალი აღნიშნულია არქანჯელო ლამბერტისა და ე.წ. ლათინურენოვან „სამეგრელოს რუკაზე“ (ორივე 1654 წ.). ჯგალი სოფელია სამეგრელოში (გუილდ., 1962, გვ. 323). XIX ს. შუა წლებში (დავით დადიანის მთავრობის დროს) ჯგალი შედიოდა ჯვარის მაზრაში. აღ. ქობალიასეული განმარტებით: „ჯგალი – როშკა, ხრეთი, მსხვილი ნაღერდი“. ი. კეკელია კი აღნიშნავს: არაა გამორიცხული, რომ სოფლის სახელწოდება ჯგალ აღნიშნავდეს რიყეს, რეჭკეს, ქვალორდიან ადგილს, გოროხს, კრიახს (კეკელია, ძიებანი... 2015, გვ. 107).

ჯვარი რაიონული დაქვემდებარების ქალაქია ენგურის მარცხ. ნაპირას, მაგანას შესართავთან. აქ შემონახულია შუა საუკუნეების ციხის ნანგრევები „ყ(ი)ნიაშ ჯიხა“. როგორც გადმოსცემენ, თავდაპირველად ჯვარი ერქვა დასახლებას ენგურისპირა ვაკეზე. ხოლო რამდენიმე ათეული მეტრით ამაღლებულ ფართო ვაკე-პლატოზე მდებარეობდა სოფელი ჯვარზენი (← ჯვარიშ რზენი „ჯვარის ვაკე“), სადაც ჯგეგეში – წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესიაში – ყოველი წლის 23 ნოემბერს იმართებოდა გიორგობა (იხ. ჯგეგე). სწორედ ჯვარზენში იყო აშენებული ენგურჰესის მშენებელთა ძირითადი დასახლება.

ჯვარი წერილობით წყაროებში (და ისიც რუსულში) პირველად 1639 წელს არის მოხსენიებული: ამ წლის 17 ნოემბერს რუსეთის მეფის ელჩები – ელჩინი და ზახარევი – სოფ. ხუდონიდან გადასულან სოფ. ჯვარში (დასახელებულია Джвари ფორმით) და აქ დარჩენილან 20 ნოემბრამდე (ელჩობა..., 1888, გვ. 341). სოფელ ჯვარს ასახელებს გიულდენშტედტიც (გიულდ., 1962, გვ. 323). გადმოცემით, ჯვარში ჯვარი დაუსვამს

თვით ანდრია პირველწოდებულს, კოლხეთში ქრისტიანობის პირველ მქადაგებელს.

ჯორიელი. 1616-1621 წწ. შედგენილ საეკლესიო საბუთის მიხედვით, ჯორიელი სოფელია ენგურის მარცხ. მხარეს. ამ სოფელში ცხოვრობს რამდენიმე საეკლესიო გლეხი (ქსდ, III, 473). მეცნიერთა ვარაუდით, ჯორიელი მდებარეობდა ზღვის პირას, მდ. ჭურციას შესართავთან.

ჯოცობაწყარი. ჯოცობაწყარი ღელეა. იწყება დიდ ბებესირში და გამოივლის ნაჭაობარ ჯოცობას. ერთვის ცორკას – ზღვის ყურეს (მ. გუდავა). არქანჯელო ლამბერტის „სამეგრელოს რუკაზე“ (1654 წ.) მდინარეს, რომელიც დაახლოებით ამ ადგილას მიედინება და პირდაპირ ერთვის შავ ზღვას, ეწოდება Giobaschari. რა თქმა უნდა, ეს არის ჯოცობაწყარი (იტალიურში ო ხმოვნის წინ gi კომპლექსი იკითხება როგორც ჯ). ამასთანავე, პარიზის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში დაცულ ლათინურენოვან რუკაზე, რომელიც აგრეთვე 1654 წელსაა შედგენილი (ფაქტობრივად, არქანჯელო ლამბერტის რუკის ასლს წარმოადგენს) და ეწოდება „კოლხეთი, თანამედროვე სამეგრელო“, ამ მდინარეს აწერია Goibaschari, რაც, აშკარად კალმისეული შეცდომაა, მაგრამ საქმე ისაა, რომ ამ რუკის ქართულ ვარიანტშიც ეს მცდარი გოიბაწყარი არის გადმოტანილი (ტაბაღუა, 1986 რუკა ქართულად გადმოღებულია ავთ. თორდიას მიერ ა. ურუშაძის კონსულტაციით).

ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით: სამურზაყანოს მეგრელთა მეტყველებაში ჯოცობა, ჯაყობა, როგორც საზოგადო სიტყვა, აღნიშნავს ჭაობს (ჯოცობა ეწოდებათ უბანსა და ნაჭაობარს ფოქვეშსა და აკვარაშშიც). მიუხედავად ამისა, თეათინელ მისიონერთა კოლხეთის რუკებზე დატანილი

„გიობაწყარის“ სემანტიკასთან დაკავშირებით ასეთი მოსაზრებაა გამოთქმული: „გიობა ძველ ქართულში ნიშნავდა გმობას, გინებას. როგორც ჩანს, სოფელი მდებარეობდა ღელეზე, რომელსაც ახასიათებდა უარყოფითი თვისებები (სიბინძურე, მუდამ მღვრიე, ბუდობდნენ ქვეწარმავლები)“ (ოკუჯავა, 1999, გვ. 233). აღ. ქობალია განმარტავს: „ჯოცობა – დიდი საფლობი, ღრმა ლექიანი მდინარე“. ი. კეკელიას ვარიანტი ასეთია: „ჯოცობას ეძახიან ტალახის დიდ საფლობს, ღრმა ლექიან-შლამიან მდინარეს“ (კეკელია, 2015, გვ. 107).

ჰერაკლეა – იხ. ანაკლია. იხ. აგრეთვე: ბედოშვილი, ლექსიკონი, I, თბ., 2002, გვ. 35. ავტორის დასკვნა ასეთია: ჰერაკლესთვის ამოსავალია თურქული „იანიკალე“, რაც ნიშნავს „ახალ ციხეს“

ჰიპპოსი. არქანჯელო ლამბერტი განმარტავს, რომ ცხენისწყალი ის მდინარეა „რომელსაც ძველი ბერძნები ჰიპპოსად უწოდებდნენ“ (ლამბერტი, 1962, გვ. 11). იხ. აქვე, ცხენისწყალი.

გამოყენებული ლიტერატურა

I. უცხოელთა ჩანაწერები, მისიონერთა, მოგზაურთა და ელჩთა ნააზრები

არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბ., 1991 წ. იტალიელი მისიონერი დონ არქანჯელო ლამბერტი საქართველოში რომის კათოლიკური სარწმუნოების საქადაგებლად იყო გამოგზავნილი. 1633 წელს იგი ჯუზეპე ჯუდიჩესთან ერთად გორიდან ოდიშში გამოემგზავრა, ლევან დადიანისაგან ეკლესია

და მამულები მიიღო და 16 წელი იცხოვრა ენგურისპირა სოფელ წიფურიაში. 1649 წელს გაემგზავრა სამშობლოში და ნანახი, განცდილი და მოსმენილი გააერთიანა წიგნში „სამეგრელოს აღწერა“. იგი გამოიცა ნეაპოლში იტალიურ ენაზე 1654 წელს. აღნიშნულ წიგნში აღწერილია XVII ს-ის ოდიშის სამთავრო, მისი ბუნება, მოსახლეობა, წეს-ჩვეულებანი.

ავტორი წინათქმაში „მკითხველთა მიმართ“ აზუსტებს: „ამ ჩემს აღწერაში კოლხიდის სახელით იგულისხმება ის ქვეყანა, რომელიც მდებარეობს კოდორსა და ფაზისს შუა და რომელსაც დღეს სამეგრელოს უწოდებენ“... სამღვდელოებისადმი მიძღვნილ თავში (თავი XXII) არქანჯელო ლამბერტი აღნიშნავს, რომ ოდიშის პატრიარქს ემორჩილება ექვსი ეპისკოპოსი, ხოლო საეპისკოპოსო ეკლესიები არის დრანდაში, მოქვში, ბეღიაში, ცაიშში, წალენჯიხაში, ჭყონდიდში. ამის გარდა, რამდენიმე საეპისკოპოსო ეკლესია გადაკეთდა მონასტრად. ესენია: ქიაჩის მონასტერი (ოჩამჩირის რაიონის სოფელ ქიაჩაბაში), წიფურიას მონასტერი (მდებარეობდა ენგურის მარჯვენა ნაპირზე), ხოფის მონასტერი, ობუჯის მონასტერი, სებასტოპოლის მონასტერი, ანაკრიას მონასტერი, „რომელსაც ძველად ერქვა ჰერაკლე“ (გვ. 106). (ლამბერტი, 1991).

(1636-1640 .):

, 1888 (.
ქვემოთ: ელჩობა, 1888). 1639 წლის 29 მაისს მოსკოვიდან გამოგზავრებულ ელჩობას (ასტრახანის გავლით) 13 ნოემბერს მოუღწევია დადიანის ქვეყნისათვის. დადიანმა მხოლოდ წლინახევრის შემდეგ მიიღო რუსეთის ელჩები. ამასთან

დაკავშირებით ს. ბელოკუროვი წინასიტყვაობაში აღნიშნავს: „Московское посольство довольно холодно было принято Дадрианским царём“ (გვ. 30). ელჩინი და ზახარიევი ერთად მოგზაურობდნენ ოდიშში, მაგრამ იმპერატორისადმი მოსხენებითი ბარათი ცალ-ცალკე აქვთ დაწერილი: ელჩინისა გვ. 316-340, ხოლო ზახარიევისა – გვ. 340-376.

გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში,
ტ. I, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, თბ., 1962 (გიულდ., თბ., 1962).

იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი (1745-1781) იყო პეტერბურგის საიმპერატორო აკადემიის აკადემიკოსი. საქართველოში ჩამოვიდა 1771 წელს და 1772 წლის ზაფხულში იმოგზაურა რაჭასა და იმერეთში, ხოლო ცნობები სამეგრელოსა და ლეჩხუმის შესახებ მოიპოვა იმერეთ-სამეგრელოს საზღვარზე, კერძოდ, ხონის ბაზრობაზე მყოფ მეგრელებისაგან. გიულდენშტედტი ამჟღავნებს ქართული მატრიანეებისა და ძეგლების წარწერების ცოდნას. მისი მიზანი იყო რუსეთის იმპერიის ამ რეგიონის მინერალოგიური დაზვერვა ეკონომიური სარგებლიანობის გასათვალისწინებლად. მისი მოგზაურობის ჩანაწერები დაიბეჭდა 1787-1791 წწ.

ჟაკ ფრანსუა გამბა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში,
ტ. I. ფრანგულიდან თარგმნა, კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა, თბ., 1987 წ. (გამბა 1987).

ჟაკ ფრანსუა გამბა (1763-1833) ცნობილი მოგზაური და მეცნიერია. ითვლება, რომ მისი ჩანაწერები ერთ-ერთი საუკეთესო წყაროა საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარების

ისტორიისათვის ე.წ. შეღავათიანი ტარიფის მოქმედების ხანაში (1821-1831). მოგზაურობა მან ორ ტომად გამოსცა საფრანგეთში 1824-1826 წლებში.

ჟაკ ფრანსუა გამბამ 1823 წელს. შავიზღვისპირეთში იმოგზაურა გემით მოიარა: თავდაპირველად ადლერიდან ბიჭვინთამდე, შემდეგ სოხუმ-კალეში, რედუტ-კალედან კი ხობისწყალ-რიონით იმერეთს ეწვია. საერთოდ სამეგრელოზე მისი ინფორმაცია მწირია, იმერეთს კი უფრო ვრცლად აღწერს.

დონ კრისტოფორო დე კასტელი, ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ. ტექსტი გაშიფრა, თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ, თბ., 1977.

როგორც ცნობილია, იტალიელი მისიონერი დონ კრისტოფორო დე კასტელი, პატრი, თეატინელთა ორდენის წევრი, საქართველოში 1628 წ. ჩამოვიდა. 1640 წლიდან კი მოღვაწეობს ოდიშში, სადაც შექმნა ჩანახატების ორი ალბომი. 1652 წ. ბრუნდება იტალიაში. გემით მგზავრობისას მისი ერთი ალბომი ზღვაში დაინთქა, მეორე ალბომი შეიცავს 500-ზე მეტ ჩანახატს (კასტელი, 1977).

მაკარი ანტიოქიელი, ცნობები საქართველოს შესახებ: არმადანი. აღმოსავლური მწერლობის ნიმუშები, თბ., 1982. მაკარი ანტიოქიელი – ანტიოქიის პატრიარქი ორჯერ იმყოფებოდა საქართველოში. პირველ ჩამოსვლაზე ის მთელი ორი წელი ცხოვრობდა წაღენჯიხის მონასტერში და თავისი დაკვირვებანი სწორედ იქ დაუწერია, ოღონდ სამეგრელოს მხოლოდ რამდენიმე ტოპონიმი აქვს დასახელებული (ანტიოქიელი, 1982).

ეგლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ. ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, თბ., 1971 (ეგლია ჩელები, 1971).

ქათიბ ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. თურქულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გიული ალასანიამ, თბ., 1978. ქათიბ ჩელები (1609-1657 წწ.) ოსმალური ისტორიოგრაფიის თვალსაჩინო წარმომადგენელია. საქართველოსა და კავკასიის შესახებ ცნობები ამოღებულია მისი გეოგრაფიული თხზულებიდან ჯიჰან-ნუმა „მსოფლიოს სარკე“ (გამოიცა სტამბულში 1732 წელს). (ქათიბ ჩელები, 1978).

Сборник сведений о Кавказе, т. V, Тифлис, 1879

სტოლნიკი ტოლოჩანოვისა და დიაკი იევლევის ელჩობა იმერეთში, 1650-1652. საბუთები გამოსცა და შესავალი დაურთო მ. პოლიევქტოვმა, ტფ., 1926. რუსეთის ელჩობა შედგებოდა ნიკიფორე მათეს ძე ტოლოჩანოვისა, ალექსეი ივანეს ძე იევლევისა და სხვათაგან. ისინი ესწრებოდნენ იმერეთის მეფე ალექსანდრე III-ის მიერ 1651 წ. 14 სექტემბერს თავადებთან და კათალიკოსთან ერთად რუსეთისადმი ერთგულების ფიცის ხელისმოწერას. იმერეთში ნახულისა და გაგონილის შესახებ ტოლოჩანოვმა და იევლევმა ცალ-ცალკე შეადგინეს ე.წ. „მუხლებრივი აღწერილობანი“ (ელჩობა იმერეთში, 1824-1826).

ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ). ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა, თბ., 1975. ჟან შარდენმა, ფრანგმა მოგზაურმა და იუველირმა, 1671-79 წლებში დაიარა აღმოსავლეთის ქვეყნები და დაწერა „მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში“... თხზულების საკმაოდ მოზრდილი ნაწილი შეეხება საქართველოს, სადაც შარდენმა 1672-73 წწ. იმოგზაურა. მოიარა აღმოსავლეთი და დასავლეთი საქართველო. მოგზაური თვითონვე აღნიშნავს: „მე არ მესმოდა არც მეგრული, არც ქართული, ვერც ვერავინ ვიპოვე სხვა ენის მცოდნე“ (გვ. 127), მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მოგზაურობის იტალიურ ტექსტში სამეგრელოს სოფლებისა და ციხე-დარბაზების სახელები ძირითადად სწორად აქვს დასახელებული. შარდენმა თავის მოგზაურობის წიგნში ჩართო იტალიელი მისიონერის, სამეგრელოში თეატინელთა მისიის პრეფექტის – ჯუზეპე მარია ძამპის თხზულება (ჯუზეპე ძამპი ჩამოვიდა სამეგრელოში 1645 წელს და იქ იცხოვრა 23 წელი). (შარდენი, 1975)

2. ქართული და რუსულენოვანი წყაროები:

გ. ბედოშვილი, ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 2002 (ბედოშვილი, 2002).

გ. ბედოშვილი, ტოპონიმ კორცხელის“ ეტიმოლოგიისათვის, ქართველური ონომასტიკა, II, თბ., 2004 (ბედოშვილი, 2004).

თ. ბერაძე, ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან: საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, 3, თბ., 1967 (ბერაძე, 1967).

თ. ბერაძე, XVII ს-ის პირველი ნახევრის ოდიშის რუკა: ძეგლის მეგობარი, კრებული 21, თბ., 1970 (ბერაძე, 1970).

ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1990 (ბერძენიშვილი, 1990).

ი. გამსახურდია, გენათი იგივე ჭუბურხინჯია: ჟურნ., „დროშა“, №11(395), ნოემბერი, 1982 (გამსახურდია, 1989).

პ. ზაქარაია, ჯეგეთა: ზუგდიდის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები, ტ. I, 1947 (ზაქარაია, 1947).

პ. ზაქარაია ცაიშის ხუროთმოძღვრული კომპლექსი, თბ., 1956 (ზაქარაია, 1956).

პ. ზაქარაია, სამეგრელოს გვიანი შუა საუკუნეების ციხესიმაგრეები: აგრეთვე: „სამეგრელო, კოლხეთი, ოდიში“, თბილისი-ზუგდიდი, 1999 (ზაქარაია, 1999)

მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა საქართველოში (XIII ს-დან XX საუკუნემდე), ტფ., 1902 (თამარაშვილი, 1902).

ლ. თოდუა, **გ. ლაშხია**, კორცხელის ისტორიული გეოგრაფიის შესახებ: გაზ. „მახარია“, 2003 (თოდუა, ლაშხია, 2003).

გ. კალანდია, გაძარცვული საგანძური, თსუ, 2006 (კალანდია, 2006).

ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. I, ტფ., 1921 (კაკაბაძე, 1921).

ი. კეკელია, სეფიეთის ტოპონიმია, ქუთაისი, 2011 (კეკელია, 2011).

ი. კეკელია, ძიებანი ოდიშის ისტორიული ტოპონიმიიდან: აფხაზეთის მეცნიერებათა აკადემია, შრომათა კრებული, ოდიში, ტ. II, თბ., 2015 (კეკელია, ძიებანი... 2015).

ი. კეკელია, „წკელკარის“ ეტიმოლოგიისათვის: კრ. „ისტორიულ-ეთნოლოგიური ძიებანი“, XVI, თბ., 2014 (კეკელია, „წკელკარის ეტიმოლოგიისათვის“... 2011).

ი. კეკელია, „კალიცას“ ეტიმოლოგიისათვის, 2014.

ქ. ლომთათიძე, ფოთის სახელწოდებისათვის: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწდეული, XVI, თბ., 1998 (ლომთათიძე, 1998).

ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, ტფ. 1938 (მაკალათია, 1938).

ვ. მაღრაძე – **ვ. მაღრაძე**, ქართველური ჰიდრონიმები, თბ., 2004 (მაღრაძე, 2004).

შ. მესხია, „ზუბდიდი“ თუ „ზუბდიდი“. კრ. „ორიონი“, თბ., 1967 (მესხია, 1967).

იონა მეუნარგია, სამეგრელო დავით დადიანის დროს, თბ., 1939 (მეუნარგია, 1939).

თ. მიბჩუანი, დასავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელთა ეთნოგენეზის, განათლებისა და კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1989 (მიბჩუანი, 1989).

ა. მიქავა, ფოთი. გაზ. „რაეო“, №№ 4-5, 2006 (მიქავა, 2006).

დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977 (მუსხელიშვილი, 1977).

დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, თბ., 1980 (მუსხელიშვილი, 1980).

ვ. მაღრაძე, ქართველური ჰიდრონიმები, თბ., 2004 (მაღრაძე, 2004).

მღვდელი კონსტანტინე კაჭარავა, ესე სოფელი კეთილ არს (ისტორიული აღმანახი, თბ., 2004 (მღვდელი კონსტანტინე, 2004).

კ. ოკუჯავა, აფხაზეთის ონომასტიკა XVII ს-ში: საისტორიო ძიებანი, 1998 I (ოკუჯავა, 1998).

კ. ოკუჯავა, კოდორ-ენგურის შუამდინარეთის ჰიდრონიმები და ტოპონიმები თეათინელი მისიონერების კოლხეთის რუკებზე: საისტორიო ძიებანი, 1999 (ოკუჯავა, 1999).

მ. პაჭკორია, ანაკლიის წარსულიდან: ჟურნ. „ენგური“, 1969 წ. (პაჭკორია, 1969).

პირთა ანოტირებული ლექსიკონი (XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით), II, გამოსაცემად მოამზადეს დ. კლდიაშვილმა და მ. სურგულაძემ, თბ., 1993 (პალ, II).

საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ., 1978 (ნარკვევები, 1978).

ი. სიხარულიძე, ჭანეთი, ბათუმი, 1977 (სიხარულიძე, 1977).

ი. ტაბაღუა, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში, II, თბ., 1986 (ტაბაღუა, 1986).

აბ. ტულუში, კვლავ ზუგდიდის ეტიმოლოგიისათვის: ონომასტიკა, I, თბ., 1987 (ტულუში, 1987).

აბ. ტულუში, ანაკლიის ისტორია, ზუგდიდი, 1991 (ტულუში, 1991).

აბ. ტულუში, ცაიშის საეპისკოპოსო, ზუგდიდი, 2001 (ტულუში, 2001).

დ. უკლება, სამურზაყანო. ქსე, 9, თბ., 1985 (უკლება, 1985).

ჰაინც ფენრიხი, ზურაბ სარჯველაძე, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, 2000 (ფენრიხი, სარჯველაძე, 2000).

ბ. ფონსუა, ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974 (ფონსუა, 1974).

მ. ქალდანი, ლენხუმის გეოგრაფიულ სახელთა - იშ(//-შ) სუფიქსის საკითხისათვის: ქესს, III, თბ., 1963 (ქალდანი, 1963).

ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, თბ., 2002 (ქაჯაია, 2002).

ქართლის ცხოვრება, IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ. 1973 (ქ. ცხ., IV).

ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილია მიერ, ტ. I, 1955 („ქ. ცხ.“, 1955).

ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, 1959 („ქ. ცხ.“, 1959).

ქართული სამართლის ძეგლები, III, თბ., 1970 (ქსძ, III). დასახელებული „სამართლის ძეგლების“ მრავალტომეული შუა საუკუნეების ოდიშის (სამეგრელო-სამურზაყანოს) ტოპონიმის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყაროა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია III ტომი, რომელშიც შესულია ქუთაისის, ხონის, ბიჭვინტის, ცაიშის, ცაგერისა და სამთავისის ტაძრების გამოსავლების დავთრები, სიგელ-გუჯრები, წყალობათა და შეწირულობათა წიგნები და სხვ. კერძოდ: დასახელებული წყაროდან დამუშავებულია:

„შეწირულების წიგნი ხოფელ ნიკოლოზ წულუკიძისა ხოფისადმი“ (დაახლოებით 1569 წ.).

„ნუსხა ხოფის ეკლესიის გლეხთა თეთრის გამოსაღებისა“ (XVI ს.).

„ნუსხა ნაქანეულის საკათალიკოსო გლეხების ბეგრისა“ (XVI ს-ის ბოლო).

„აფხაზეთის საკათალიკოსო გამოსავალი მოსაკრებლობის დაეთარი“ (1621 წ.).

„საცაიშლო გამოსავალი მოსაკრებლობის დაეთარი“ (1616-1624 წწ.).

„ნუსხა ჯგალის ციხის საკათალიკოსო გამოსავლისა“ (1616-1621 წწ.).

„შეწირულების წიგნი მაღაქია კათალიკოსისა ბიჭვინტისადმი“ (1616-1639 წწ.).

„საკანონოს დადების წიგნი ზაქარია კათალიკოზისა ვამეყ დადიანისა და სვიმონ გურიელისადმი“ (1657-1660 წწ.).

„შეწირულების წიგნი კათალიკოს დავით ნემსაძისა ბიჭვინტისადმი“ (1673-1696 წწ.).

„შეწირულების სიგელი კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძისა ბიჭვინტისადმი“ (1706 წ.).

„შეწირულების წიგნი კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძისა ბიჭვინტისადმი“ (1696-1712 წწ.).

„შეწირულების წიგნი კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძისა ბიჭვინტისადმი“ (1706-1712 წწ.).

„შეწირულების წიგნი კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძისა ბიჭვინტისადმი“ (1696-1712 წწ.).

„ნუსხა ხობის შესავალი და შეწირული სანთლისა“ (1696-1742 წწ.).

„შეწირულების წიგნი გაბრიელ ჭყონდიდელისა მარტვილის ტაძრისადმი“ (1753 წ.).

ზ. ქირია, სოფელ ყულევის ისტორიიდან: ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ძიებანი, VI, თბ., 2004 (ქირია, 2004).

თ. ყალიჩავა, წიფურიას ლოკალიზაციის საკითხისათვის: საისტორიო კრებული, VII, თბ., 1977 (ყალიჩავა, 1977).

ა. შანიძე, სვანური კულტის ტერმინი ჯგერანგ: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, № 2, 1971 (შანიძე, 1971).

ბ. შონია, აღმოსავლეთ აფხაზეთის ტოპონიმის შესწავლისათვის: ძეგლის მეგობარი, კრებული ოცდამეერთე, თბ., 1970 (შონია, 1970).

გ. ჩიტაია, ფოთისა და ხობის ეპარქია. ისტორიული ძეგლები, თბ., 2007 (ჩიტაია, 2007).

დ. ცხადაია, სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, I (წალენჯიხის რაიონი), თბ., 2004 (ცხადაია, 2004).

ე. ძაძამია, „ანაკლიის წარსულიდან“, ურნ., „ენგური“, 1969 (ძაძამია, 1969).

ვ. ძოწენიძე, ზემო იმერული ლექსიკონი, თბ., 1974 (ძოწენიძე, 1974).

ა. ჭანტურია, ისტორიულ-არქეოლოგიური ძიებანი სამეგრელოში: თსუ შრომები, ტ. 227, 1982 (ჭანტურია, 1982).

ბ. ჭითანავა, „ალერტის ეტიმოლოგიისათვის“: კრებ. "საქართველოს ქრისტიანობა", თბ., 2001 (ჭითანავა, 2001).

გ. ჭითანავა, ყულისკარის ეტიმოლოგიისათვის: ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ძიებანი, IV, თბ., 2002 (ჭითანავა, 2002).

დ. ჭუმბურიძე, ტოპონიმური ძიებანი (სუჯუნა): თსუ ფილოლოგიის ფაკულტეტის XVII სამეცნიერო სესია, თბ., 1976 (ჭუმბურიძე, 1976).

ე. ჭუმბურიძე, დედაენა ქართული, თბ., 1987 (ჭუმბურიძე, 1987).

ხობის მონასტერი, შემდგენლები ანზორ სიჭინავა და გოგიტა ჩიტაია, ხობი-თბილისი, 2000 (ხობის მონასტერი, 2000).

ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი მეორე, თბ., 1948 (ჯავახიშვილი, 1948).

ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. I, თბ., 1979 (ჯავახიშვილი, 1979).

ქ. ჯერვალიძე, ნ. პეტრიაშვილი, ტოპონიმ ანაკლიას ეტიმოლოგიისათვის: ჟურნ. „ქართველოლოგია“, თბ., 2016 (ჯერვალიძე, პეტრიაშვილი, 2016).

ვ. ჯოჯუა, ქართული ტოპონიმები ბერძნულ წყაროებში: ტოპონიმოლოგია, I, თბ., 1976 (ჯოჯუა, 1976).

კ , , 1937 (მონპერე, 1937).

, , 1974 (ბლაუბა, 1974).

: , 1909, . 40 (ჰანი, 1909).

, , 1976 (ინალ-იფა, 1976).

() : , ., 1967 (შერვაშიძე, 1967).

თავი მეორე

ფონეტიკური პროცესები მებრუნ ტოპონიმიასა და საზოგადო სახელებში

ზოგადი შესავალი

გავრცელებული ტრადიციული შეხედულებით, ქართველურ ენებში 4 წევრი გამოიყოფა: ქართული (სამწერლობო ენა ოთხივე ქართველური ენისათვის) და სვანური, მეგრული, ლაზური (უდამწერლობო ენები). მეგრული ქართველთა ერთ-ერთი ტომის – მეგრელების – სამეტყველო ენაა. სხვა შეხედულებით, მეგრულ-ლაზური ერთი ენის დიალექტებია. ამ ენას პირობითად უწოდებენ ზანურს (ანუ კოლხურს). აღ. ცაგარელი თავის „მეგრულ ეტიუდებში“ (Мингрельские этюды, СПб, I, II, 1880 г.) საგანგებოდ აღნიშნავდა, რომ ქართველურ ენებზე სრული და ნათელი წარმოდგენა „შეიძლება მხოლოდ მაშინ შევისწავლოთ, როცა შედგება ამ ენათა საერთო შედარებითი ლექსიკონი და შედარებითი გრამატიკა, რასაც წინ უნდა უსწრებდეს ყოველი ამ ენათაგანის გამოკვლევა ცალ-ცალკე“. დასახელებული წიგნის გამოცემიდან თითქმის საუკუნენახევრის მანძილზე ბევრი რამ დაიწერა და გაირკვა ქართველურ ენათა, მათ შორის მეგრულის შესახებაც, მაგრამ გასარკვევიც საკმაოდ დარჩა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ 2010 წელს გამოვიდა საგრანტო პროექტით შესრულებული „მეგრულის გრამატიკული ანალიზი“ (ავტორები, გ. კარტოზია, რ. გერსამია, მ. ლომია, თ. ცხადაია).

პირველი, ვინც მეგრული ენა მონოგრაფიულად შეისწავლა, იყო იოსებ ყიფშიძე, მისი „
()“ (СПб, 1914) დღემდე

რჩება არა მარტო პირველ, არამედ მეტად მნიშვნელოვან და ჭეშმარიტად მაღალმეცნიერულ გამოკვლევად ქართველოლოგიაში. ი. ყიფშიძე საგულდაგულოდ აღნიშნავდა, რომ სამეგრელოს უკიდურესი აღმოსავლეთი თუ დასავლეთი ტერიტორიის მცხოვრებნი თავისუფლად უგებენ ერთმანეთს, მაგრამ მაინც ფონეტიკურ და ლექსიკურ მონაცემთა გათვალისწინებით გამოიყოფა ორი დიალექტი: **აღმოსავლური** (სენაკური) და **დასავლური** (სამურზაყანულ-ზუგდიდური). აღმოსავლური დიალექტის ერთ-ერთ ფონეტიკურ თავისებურებად მკვლევარი მიიჩნევდა ლ ბგერის დასუსტებას და ბოლოს დაკარგვას $ლ \rightarrow \varnothing \rightarrow 0$, ხოლო დასავლურ დიალექტებში განსაკუთრებულ ყურადღებას ამახვილებდა ი, ო, უ $\rightarrow \varnothing \rightarrow \emptyset$ პროცესზე: ამასთანავე, გ. კარტოზია კი ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ განსხვავება ამ ორ დიალექტს შორის „უმთავრესად ლექსიკურია“ (კარტოზია, 2008, გვ. 68).

ჩვენი აზრით, ყველა ზემოთ აღნიშნული თავისებურება – ფონეტიკურ-მორფოლოგიური თუ ლექსიკური – ერთმანეთს ავსებს როგორც მეგრულის აღმოსავლურ და დასავლურ კილოებად დაყოფის საფუძვლები. ამასთანავე, ი. ყიფშიძე საგანგებოდ აღნიშნავდა:

” , - , “.

საბოლოოდ მეგრული დიალექტების სახელწოდებანი ასე დამკვიდრდა: **ზუგდიდურ-სამურზაყანული** დიალექტი და **სენაკურ-მარტვილური** დიალექტი.

როგორც ცნობილია, ტოპონიმს, განსაკუთრებით მიკროტოპონიმს (რომლის გავრცელების არეალი უმეტეს შემთხვევაში მშობლიური უბანია), შეიძლება მოეპოვებოდეს **ლექსიკური** (ორენოვნობისა, სახელის ქრონოლოგიური ცვლისა თუ მოტივაციისადმი

სხვადასხვაგვარი მიდგომის გამო) ან ფონეტიკური ვარიანტები. ფონეტიკური პროცესებიდან ზოგი ისტორიულადაა ჩამოყალიბებული და ტრადიციული, ორთოგრაფიულ ნორმად მიღებული, ზოგიც კი დიალექტებში, მის კილოკავებსა თუ თქმებში მიმდინარე პროცესების გამოხატულებაა. ამის გარდა, მნიშვნელოვან როლს ასრულებს წერა-კითხვისა და საყოველთაო სასკოლო განათლების ფართოდ გავრცელება, უმაღლესი განათლების ხელმისაწვდომობა: მასწავლებლის, ექიმის, აგრონომის, ინჟინრის, თუნდაც სტუდენტის მეტყველება მშობლიური კილოსა თუ თქმის გარემოცვაშიც კი ფონეტიკური თვალსაზრისით ერთგვარად განსხვავდება კიდევაც მამა-პაპათა მეტყველებისაგან (გავისხენოთ: აღ. ცაგარელი ზუგდიდურ-სამურზაყანულ დიალექტში გამოყოფდა ჯვარულ თქმას, რომლის თავისებურებასაც წარმოადგენდა დ ბგერის შეცვლა ჯ ბგერით. ბავშვობაში მეც გამიგონია ხანდაზმულთაგან, რომ სოფელ ხუდონისა და ფურაშის (სვანეთის საზღვარზე ენგურის ხეობაში) მცხოვრებლებს რაღაც განსაკუთრებული წარმოთქმა ჰქონდათ, კერძოდ „ჯუჯალანდეს“, ე. ი. ლულლულულებდნენ (რაგადი „ლაპარაკი“ → რაგაჯი, უბედური → უბეჯური, დუდი „თავი“ → ჯუჯი. იხ. ამასთან დაკავშირებით „ჯუჯელია-ჯუჯელიას“ განმარტება ი. ყიფშიძის მეგრულ-რუსულ ლექსიკონში), მაგრამ ამგვარ მეტყველებას ახლა ვერ გაიგონებთ.

1. **გ და დ ბგერები მეგრულ ენის სენაკურ-მარტვილური დიალექტის ლექსიკასა და ტოპონიმიაში**

ა. ლ, რ → დ → ∅

მიკროტოპონიმთა პარალელური ფორმები სწორედ ამ გარემოებითაა გამოწვეული. მარტვილის რაიონის ტოპონიმთა ჩაწერისას სწორედ ის ქმნიდა სირთულეს, რომ ოფიციალურ (სამართლებრივ, საარჩევნო, სამეურნეო თუ სხვა სახის) დოკუმენტებში იწერებოდა და კოლმეურნეთა შეკრებებზე წარმოითქმოდა ღემასხულიე (და არა დემასხუდე), ღეკვესელე (და არა დეკვესედე), ღესულაბერიე (და არა დესუდაბერიე), ღლაგვიღავა (და არა დაგვიდა), ჭღლაგანიძე (და არა ჭღადაგანია), სულავა (და არა სუდა თუ სვია) და ა. შ. და ამიტომაც რესპოდენტი, თუ არ ჩაეძია, სწორედ ამგვარ „ნორმებს“ მიმართავს უბნის მიკროტოპონიმთა ჩამწერთან საუბრისას. ხშირად შევსწრებივარ ისეთ სიტუაციას, როცა რესპოდენტები დაობდნენ იმის თაობაზე, თუ რომელია სწორი ფორმა, მეიტონიმ ტყა თუ მეღიტონიმ ტყა, ობუდე თუ ობულე, პავიემ ნოდისუ თუ პავლემ ნოდისუ, ადემ ჭადე თუ აღემ ჭადე, ეაშ წისქვი თუ ელიაშ წისქვილი... ბოლოსდაბოლოს, ვისაც **დ** ბგერის ხმარება ეუხერხულება, თავის გასამართებლად შეიძლება თქვას: ბავშვობისას მეც მომისმენია **დ**, მაგრამ დღეს ასე არ ვამბობთო.

საქმე ძირითადად შეეხება პალატალიზებულ **დ** ბგერას. როგორც ცნობილია, მეგრულში ლ ისედაც რბილია, ხოლო ბ.-მ. თქმაში ლ → დ → ∅ (იშვიათად: რ → დ → ∅).

კ. დანელია აღნიშნავს: „ლ, როგორც ფონემა, წარმოითქმაში არ არსებობს. ბანძურ-მარტვილურ

თქმაში ღ ხმოვანთა წინ ან შუაში დ-დ იქცევა ან სულ იკარგება: დეხი „ავადმყოფი“, დუკა „ლუკა“, მადახონი „მაღახონი“, დული „ლეღვი“, ან ღ → ∅. ე.ი. ღ დასუსტების შედეგად ვოკალიზაციას განიცდის, გადადის მეზობელ ხმოვანთა თვისებრიობაში: დაბაი „დაბალი“, დადუი ← დადული „დედალი“, ფურცეი ← ფურცელი „ფურცელი“, ჩიი ← ჩილი „ცოლი“, ბაიში „ბალიში“, ბურჭუი „წაღდი“ (კ. დანელია, კოლხური (მეგრულ-ლაზური) ენა. შემდგენლები: რუსუდან ამირეჯიბი-მალენი (რედაქტორი), ნანა დანელია, ინგა დუნდუა, თბ., 2006, გვ. 35). ყოველივე აქედან გამომდინარე, ტოპონიმურ მასალაში, სადაც ღ იყო მოსალოდნელი, იგი: 1. ან საერთოდ არ ჩანს, ან შეიძლება გამოჩნდეს ბ.-მ. თქმის ზონის პერიფერიულ სოფლებში; 2. წარმოდგენილია დ-ს სახით, ოღონდ გარკვეულ შემთხვევებში: **ხმოვნის წინ**: ლე→დე (ლეკი „შლამი“ → დეკი); ლა → და (ლაგვანი „ქვევრი“ → დაგვანი; ლაკარდა „მზისკენ მიქცეული ფერდობი“ → დაკარდა); ლუ → დუ (ლუკა → დუკა); ლე → დე (პავლე/პაულე → პაულე/პავე) და ა. შ. ინტერვოკალურ პოზიციაში დ ზოგ კონკრეტულ გარემოცვაში აუცილებლად იკარგება, ან შეიძლება დარჩეს. ჩვენი დასკვნა ასეთია:

1. დ-ს წარმოთქმა პრაქტიკულად შეუძლებელია ორი ი ხმოვნის შიგნით. მაგალითები: **წისქვი** (← წისქვილი); **გოჩეხი** (← გოჩეხილი „გაკაფული ტყე“ ან „წისქვილის არხის სათავესთან გადაკედლილი ღელე“), **გოხორხი** (← გოხორხილი „გახერხილი“, რაც, ჩვეულებრივ, აღნიშნავს ვიწრო გასასვლელს კლდეებში ან ორ ბორცვს შუა“); **მარსი** (← მარსილი „შემომესრილი“), **მარტვი** (← მარტვილი) და მრ. სხვ. მარტვილის

მუნიციპალიტეტის სამხრ. ნაწილის ტოპონიმაში ბევრი ასეთი მაგალითია.

2. **ღ** ძნელი წარმოსათქმელია და ამიტომაც, ჩვეულებრივ, არც ისმის შემდეგ კომპლექსებში (ან მის წარმოთქმას სამეტყველო აპარატის დაძაბვა სჭირდება):

ალი → ***ადი** → **აი** (ღაი „ღელე“; **გინაძირაფაი** „გადასანახულებელი“; **ოჭკირაი** ← **ოჭკირალი** „მოსაჭრელი“); **დაბაი** (← **დაბალი** „დაბალი“: ოროგრაფიულ ტერმინადაა ქცეული და აღნიშნავს დაბალ ადგილს. (შდრ. მაღაი. იხ. ტოპონიმი მაღაიშ დაბაი) და **სხვ.**

ელი → ***ედი** → **ეი**: **ბერგიასირეი** (← **ბერგი** ლასირელი „თოხი აღესილი“ (სახნავია სოფ. აბედათში); **საეიო** (← **საეიო** ← **ედია** ← **ელიავა**) და **სხვ.**

ოლი → ***ოდი** → **ოი**: **ოღუმი** (← **ოღუმოლი** „საღომე ყანა“; **ოჯიმი** ← **ოჯიმოლი** „სამარილო, ადგილი, სადაც საქონელს მარილს უყრიან“) და **სხვ.**

ული → ***უდი** → **უი**: **სხუი** (← **სხული** „მსხალი“); **მამუი** (← **მამული** „მამული“); **თარგამუი** (← **თარგამეული** – სოფელი მარტვილის მუნიციპალიტეტში) და **სხვ.**

ყველა ზემოთ დასახელებულ შემთხვევაში ი ხმოვნის წინ მოქცეული **ღ**, ჩვეულებრივ, მომდევნო ხმოვანს ერწყმის და წარმოთქმაში არ ჩანს.

3. **ღ** შენარჩუნებულია ხმოვანთაშორის პოზიციაში და, ჩვეულებრივ, ისმის (უმეტესად მამა-პაპათა მეტყველებაში).

აღა → **აღა**: **ჭაღაგანიძე** (← **ჭაღაგანიძე**); **კაღამონა** (← **კაღამონა**); **ბაღახუნა** (← **ბაღახონა** „**ბაღახოვანი**“); **ნაღაგვანუ** (← **ნაღაგვანუ** „ნაქვევრალი ადგილი“); **გირგა აშ ღიხა** (← **გირგალაშ ღიხა**. **გირგალა** იგივე

გრიგალაშვილია); **კადაპოტიშ ჭადე** (← კალაპოტიშ ჭალე) და სხვ.

ალე ადე (შესაძლებელია ადე აე): **ოყარყა-დეში/ოყარყაეში** (← ოყარყალეში „საყიყინო“); **ჭა-დე/ჭაე** (← ჭალე „ჭალა“); **ნადესუ//ნადესუ** (← ნალეფსაო – სოფელი მარტვილის რ-ნში); **გადენჭადე/გაენჭაე** (← გალენი ჭალე „გაღმა ჭალა“) და სხვ.

ალო → **აღო: ზაკადონი** (← ზაკალონი „ზანარი“); **ქუადონი** (← ქუალონი „ქვაენარი“). დავაკვირდეთ: ზაკადონი და ქუადონი უფრო ადვილად წარმოსათქმელიცაა და მოტივაციაც აშკარად ჩანს, ვინემ ზაკაონი და ქუაონი ფორმებში.

ალუ → **აღუ: ნახარჩადუ** ← ნახარჩალუ ← ხარჩალი „ჩხრიალი“. შდრ. **ოხარჩადე** ← ოხარჩალე „სახხრიალო“; **ნაქობადუ** ← ნაქობალუ („ნახორბლევი“) და სხვ.

ელა → **ედა: თე(ა)აჯინჯი** (← თელაჯინჯი „თელისძირი“); **კამეჩგელაფუ** (← კამეჩგელაფუ „კამეჩის გადასავარდნი“); **ქობაიგინაკედა** (← ქობალგინაკედა „სადაც ხორბალს ლეწდნენ“); **კვესედა** (← კვესელავა. გვარსახელია) და სხვ.

ელე → **ედე: ღე(ა)ე** (← ღელე); **(ა)ეჯეჯე(ა)ე** (← ღეჯეჯელე ← ჯეჯელავა. გვარსახელია); **პუმპულედე** (← პუმპუს ღელე „პუმპუს ღელე“) და სხვ.

ელუ → **ედუ: ნაკურდღედუ** (← ნაკურდღელუ „აკურდღელიას ნასახლარი“).

ილა → ***იდა** → **ია: ნაჩი(ა)აჩოუ** (← ნაჩილაჩოუ ← ჩილაჩავა); **იღარიონი** (← იღარიონი. პირსახელია); **ბაჩი(ა)ახეშ გინადაფუ** (← ბაჩიხალეშ გინადაფუ „ბაჩილავას (ქალის) გადასავარდნი“); **წყურგი(ა)ა** (← წყურგილა „წყარო“).

ილე → იდე → იე (არაიშვიათად: → იე): **წყურ-გი(ღ)ე/წყურგი** (← წყურგილე „წყარო“); **ოძიდე-ში/ოძიეში** (← ოძილეში „ჯილე“); **ეღბაჩიდე/ეღბაჩიე** (← ლეღბაჩილე ← ბაჩილაღა); **კირი(ღ)ე/კირიე** (← კირილე პირსახელია). ფრჩხილებში **ღ-ს** მოქცევით იმაზე მივა-ნიშნებთ, რომ იგი ფაკულტატიურია: ამ პოზიციაში მოსაუბრემ შეიძლება წარმოთქვას ან არ წარმოთქვას აღნიშნული ნახევარხმოვანი.

ილო → იდო → იო: **სამარტვი(ღ)ო შარა** (← სამარტვილო შარა, ე. ი. გზა, რომელიც მარტვილისაკენ მიემართება); **საწისქვი(ღ)ო/საწისქვიო** (← საწისქვილო) და სხვ.

ილუ → იდუ → იუ: **გინაარჩქი(ღ)უ** (← გინაარჩქილუ „გადასაყურადებელი“); **ნაწყურგი(ღ)უ** (← ნაწყურგილუ „ნაწყაროვალი“); **ნაწისქვი(ღ)უ** (← ნაწისქვილუ) და სხვ.

ოლა → ოდა: **გოდა** (← გოლა „მთა“); **ოდაგირძე** (← ოლაგირძე „წაგრძელებული; მდინარისპირას ან მთისძირას გრძლად მდებარე“); **ოდაკვეში** (← ოლაკვეში „სალეკვია“). მსგავს შემთხვევებში **ღ-ს** არწარმოთქმა ერთგვარად სემანტიკას დაუკარგავდა სათანადო სიტყვას და სხვ.

ოლე → ოდე: **ოკიბოდე** (← ოკიბოლე „საკიბორჩხლე“); **მოღენჭადე** (← მოღენჭალე „გამოღმა ჭალა“) და სხვ.

ოლო → ოდო: **ოდონტყეში** (← ოლონტყეში „სალაფაო“); **ქოდოში** (← ქოლოში ← ქოლო „კოდი, კოდნადგმული წყარო“); **ჯოდო** (← ჯოლო. სახელწოდება ჯოლევის ადგ. ვარიანტი). ყველა შემთხვევაში **ღ-ს** ადგილი სტაბილურია.

ულა → უდა: **დისაკურზუდა** (← დისაკურზულა „მიწაზვინული“); **სუდაშ ნოხორი** (← სულაშ ნოხორი „სულაგას ნასახლარი“); **ესუდაბერიე** (← ლესულაბერიე

← სულაბერია. გვარსახელია). **ღ** ყველა შემთხვევაში სტაბილურია და სხვ.

ულე → უდე: **ობუდე** (← ობულე „საბლე“. შდრ. ობუე „საბუე“. ამ შემთხვევაში **ღ**-ს ჩართვა-არჩართვას აქვს სიტყვათგანმასხვავებელი ფუნქცია); **წყურგუ(ღ)ე** (← წყურგულე „წყარო“); **პაუდენეძი** (← პავლენეძი „პავლეს კაკლის ხე“ – მინდორი სოფ. ლეკეკელეში) და სხვ.

ულო → უდო: **ბერწუღონა** (← ბერწულონა „ბროწეულნარი“); **თხომუ(ღ)ონა** (← თხომულონა „თხმელნარი“) და სხვ.

ულუ → უდუ: **მასხუღური** (← მასხულური „მასხულიას ყოფილი“ ← მასხულია. გვარსახელია); **კაკუღური** (← კაკულური „კაკულიას ნაქონი“); **ნაგუღუ** (← ნაგულუ. გულუა გვარსახელია) და სხვ.

პრეფიქსი ღე-, ჩვეულებრივ, გვაძლევს **ღე**-ს, მაგრამ ამ შემთხვევაში თავკიდური **ღ** იშვიათად თუ ისმის: **ეჯღარკე** ← (ღ)ეჯღარკე (← ლეჯღარკე „ჯღარკავების უბანი“); **ეჯანაშიე** ← (ღ)ეჯანაშიე (← ლეჯანაშიე „ჯანაშიეების უბანი“).

პირსახელთა თავკიდურში ლ + ხმოვანი → **ღ** + ხმოვანი: **ლუკა** → **ღუკა** (ღუკაიაშ ნაწისქვი უ); **ლევანი** → **ღევანი** (ღევანიშ კოდე – კბოდე აბაშის მარცხ. მხარეს, სოფ. ბანძაში); (ღ)ომაიაშ **ოისგრე** (← ლომაიაშ **ოისგრე** „ლომაიას საისლე“).

თავკიდური ლა → **ღა**: **ღაგვანდღუდი** „ქვევრისთავი“; **ღაკარღა** → **ღაკარღა** (შდრ.: **ღაკაღა** „მზისკენ მიქცეული ფერდობი“); **ღაზარეშ წყარი** (← ლაზარეშ წყარი „ლაზარეს წყარო“).

2. გ ბგერა სამეგრელო-სამურზაყანოს ლექსიკისა და ტოპონიმთა ფუძეებში

სპეციალურ წერილში მ. ციკოლია აღნიშნავს: „სამურზაყანულში **გ** სიტყვათა დიდ უმრავლესობაში წარმოდგენილია როგორც სრულფუნქციანი, მარცვლის შემქმნელი ხმოვანი“ (ციკოლია, 1954, გვ. 323). თუმცა იქვეა აღნიშნული, რომ დროთა განმავლობაში **გ** იზღუდება უმცროს თაობაში წერა-კითხვის ფართოდ გავრცელებისა და „ქართულისებური“ წერის ტრადიციის გაბატონებითაც (იქვე, გვ. 324).

როგორია **გ** ბგერის მდგომარეობა 30-35 წლის წინანდელი სამურზაყანოს სოფლებში?

როგორც ცნობილია, ქართულსა და სხვა ქართველურ ენებში მთელი რიგი ფონეტიკური გარდაქმნები ხდება მახვილის მიზეზით. ეს შეეხება ი, უ (იშვიათად ე) ხმოვნების დასუსტებას და **გ** ბგერად გადაქცევას, ბოლოს კი, საერთოდ, დაკარგვას. ამ მხრივ სამურზაყანოს ტოპონიმიაში ასეთი ვითარებაა:

ა. **გ** შენარჩუნებულია იმ სიტყვებში, რომლებიც მეგრულში ქართულის სრულხმოვნიან ვარიანტებს წარმოადგენენ, მაგალითად: ქართ. ღლავი → მეგრ. **ღგლაში** „ღლავი“ → **ო-ღგლაშ-ე** „საღლავე“ (მორევი ერისწყალზე, სოფ. მეორე შეშელეთი); სხვა მასალა: **ქგლორი** „ხოხობი“ → ქილორია (გვარსახელის ოფიც. ფორმა) → **ქგლორია** (გვარსახელის არაოფიც. ვარიანტი) → **სა-ქგლორი-ო** (ეწოდება ქილორიების უბანს წკვიბღალის ნაპირას, სოფ. თაგილონში); **თიფუ** „თეო; თივა, ბალახი“ → **სა-თფუ-ო** „სათივე, სათეო“ (საძოვარი ოჭაკის აღმ. ნაწილში, აკიბოს მთის კალთაზე); ქირი//ქერი „ქორი“ → ქირია (გვარსახელი. არაოფიც. ვარიანტი ქერია) → **ქერიეფიშ** ნაიშალ „ქირიების კიბე“ (ტყე ჯოცობასთან, სოფ. პ. გუდავაში. აქ, ქირიების ნასახლარზე, კარგა ხანს იდგა სახლის **იშალგ** „ასასვლელი“, ე.ი. კიბე). გვარი ქირია ჩანს სხვა

მიკროოიკონიმებშიც: ქირიების უბანს ხაიის ნაპირას, ჭუბურხინჯის თემის სოფ. ზენში, ეწოდება საქირიო//საქერო; მეგრულისათვის ერთგვარი „ნორმა“ ცქიმინტური//ცქუმენტური „ზღმარტლი“. ერისწყლის ერთ-ერთ მარჯვ. შენაკადს კი ეწოდება ცქიმინტურღალ//ცქე(მუ)ნტურღალ „ზღმარტლის ღელე“ (სოფ. მუხური ტოგონი); სხვა მაგალითები: ცუ, ცვ „თელა, თელადუმა“ (ა. მაყაშვილი). მიკროტოპონიმად დასტურდება: **ცვონი** „თელნარი“ – ტყე ერწყარის ნაპირას (სოფ. გუდავა). შდრ.: **ცუონა** „თელნარი“ – ტყე წიფონასა და ჭიჭე ოჯოლორეს შუა (სოფ. ხუმენი-ნათოფურუ).

გ ცვლის ფუძისეულ ი-ს მრავალ ლექსემაში. მათ შორისაა: ჭიფე//ჭგფე „ვიწრო, წვრილი“. ამას ადასტურებს ტოპონიმები: ჭიფე ღალ „ვიწრო ღელე“ – ღელე სოფლების – ნაკარღალისა და ვეშკუღელის – საზღვარზე. შდრ. ხუთ მიკროტოპონიმში დადასტურებული **ჭგფე** ვარიანტი: 1. **ჭგფე ეწერი** – ჭენჭყი სოფ. საბჭოთა ჩაიში; 2. **ჭგფე ნანოცუნ** „ვიწრო ნაყანევი“ – მინდორი ფართო ნანოცუნის გვერდით, სოფ. რეჩხში; 3. **ჭგფე ღალ** „ვიწრო ღელე“ – ა) ღელე, აბდახარის მარცხ. შენაკადი (სოფ. ხუმენი-ნათოფურუ); ბ) ღელე, გაგიდაღალის მარჯვ. შენაკადი (სოფ. გაგიდა).

სხვა მაგალითები: **ჩირე** „ტლაპო, საფლობი“ – ღელე, შაშიკვარის მარცხ. შენაკადი სოფ. აკვარიკვაში და ტლაპო ქირის მარჯვ. მხარეს, სოფ. ნაბაკევიში. შდრ. **ჩგრე** „ტლაპო, საფლობი“ – გუბე სოფ. ნაკარღალში, ღელე სოფ. ზ. ბარღებში, ტლაპო სოფ. ბეღიაში და სხვ. ჩგრე შესულია აფხაზურში. აფხაზთა მიერაა შერქმეული სამურზაყანოს მთაში საძოვრისათვის ჩგრასთრა.

მეგრულის დას. კილოში, კერძოდ ზუგდიდის მუნიციპალიტეტში, ქართ. ნათლისმცემელი ფონეტიკურ გარდაქმნათა გზით იძენს მოკლე ფორმას **ნაციმერი/ნასმერი**. ენგურის მარჯვ. მხარეს, სოფ. ღვაშგვერდში, წყლისპირა ფერდობს ეწოდება **ნაცემერი/ნასმერი**. აშკარაა ფონეტიკურ გარდაქმნათა გზა: ი → გ (სრული ხმოვნის დავიწროება) → ∅ (დავიწროებული ბგერის დაკარგვა). მიკროტოპონიმის სემანტიკის გაბუნდოვანებამ გამოიწვია გადააზრება – ცრუ ხალხური ეტიმოლოგია: „აქ ხალხი დაღუპულა. ამიტომ დარქმევია **ნაციმერი**, „ჩამონაცვენი; ვინც ან რაც ჩამოცვივა“. მართალია, მეგრ. **ციმა** „ცვენა“; დაღუპვა“ მართლაც წარმოქმნის წარსული დროის მიმღეობას ნა-ციმერი-ი. მაგრამ ისტორიულად ამ ადგილას მართლაც მდგარა ნათლისმცემლის სახელობის ეკლესია.

ქართ. სიტყვა ორი მეგრულში წარმოდგენილია როგორც **ჟირი**, რომელსაც ი → გ ნიადაგზე მიუღია ფორმა **ჟგრი**, რაც უფრო „კანონიკურია“ ზუგდიდურ-სამურზაყანულში (ზუგდიდის, წალენჯიხის და გალის რ-ნები). ფაქტობრივი მასალა: იტალიელი მისიონერის არქანჯელო ლამბერტის „კოლხეთის ანუ სამეგრელოს აღწერას“ (დაიბეჭდა ნეაპოლში იტალიურ ენაზე 1654 წ.) ახლავს რუკა, სადაც ერისწყლის სათავესთან აღნიშნულია **Girpigi**, რომელიც ზოგმა მკვლევარმა ქართულად გადმოიტანა როგორც **გირპიგი**. სინამდვილეში ესაა **ჟირპიჯი** „ორპირი“. როგორც ჩანს, ასე ეწოდებოდა რთომის ორ სათავე მდგენლის შეერთების ადგილს. ამჟამად აქ სოფელს ეწოდება ჟირდალიშქა, ხოლო თვით შეერთების ადგილზე მინდორს დარქმევია ჟერთომი//ჟერთომშქა. ლექსემა ჟგრი „ორი“ დასტურდება სამურზაყანოს 15-მდე მიკროტოპონიმში. დავასახელებთ რამდენიმე მაგალითს:

ჟერი ჯიმა ჭყონი „ორი ძმა მუხა“ – ტყე სოფ. მახუნჯიაში; **ჟერნები** „ორი კაკლის ხე“ – ტყე სოფ. რეჩხში; **ჟეროფუჯეშქა** „ორ ოფუჯეს შუა“ – სამოვარი სამურზაყანოს მთაში; **ჟერწიფური** „ორი წიფელი“ – ტყე გინძე ეწერში; **ჟერწყარშქა** „ორ წყალშუა“ – სახნავეები გალის რ-ნის რამდენიმე სოფელში და სხვ. აქვე აღვნიშნავთ: სიტყვაში **ჟინი** „ზემო“ არ ხდება ი → გ (ტოპონიმები: ჟინბარღევი, ჟინი თაგილონი, ჟინი წიფურონი და სხვ.).

ეროვნების აღმნიშვნელი სიტყვა რუსი გვხვდება რჯსი ფორმითაც. ტოპონიმში დასტურდება ორივე ვარიანტი:

რუსევიშ ნოხორი „რუსების ნასახლარი“ – მინდორი სოფ. ბედიაში; **რუსიშ ნაშქვიდა** „სადაც რუსი დაიხრჩო“ – მორევი ალენ-ხუმუშქურის შესართავთან, სოფ. ბოკვეთში; **შდრ.: რჯსიშ ფონი** (მორევი მდ. ოქუმწყარზე, სოფ. მუხურში); **ნარჯს** „ნარუსალი“ (სამგან ეწოდება სხვადასხვა ობიექტს სამურზაყანოში: ბორცვს სოფ. ნაჯიხურში, ვაკე-ბორცვს სოფ. თაგილონიში, ნაგზურს ელაღირის ხეობაში, სადაც სამეგრელოსაკენ მიმავალ რუსს გაუვლია (შდრ. აფხაზური ვარიანტი ამ სახელწოდებისა: აურჯსრუმუა).

ხინდა მეგრულში აღნიშნავს ჭუჭყს, მაგრამ, როგორც ოროგრაფიული ტერმინი, მიემართება ოღროწოდრო, უსუფთაო ფერდობს, კლდეს. ეს სიტყვა სამურზაყანოს ტოპონიმიაში დაფიქსირდა მხოლოდ ხინდა ფორმა. კერძოდ, ასე ეწოდება ოქუმწყარის მარჯვენა მორღვეულ ნაპირს, რომელიც 3-4 მ. სიმაღლისაა (სოფ. აჩიგვარა). ხინდას ვარიანტია ხენჯა და ხეჯუ: ხეჯონი ქვაენარის სახელია ჭითა წყურგილში (სამურზაყანოს მთა); ა. მაყაშვილი განმარტავს: გიგობი, გეგებები „სოჭი“. სამურზაყანოს ტოპონიმიაში ეს ლექსება მხოლოდ ერთგან გვხვდება: გეგებონა

„სოჭნარი“ (ეწოდება კლდე-ფერდობებს სამურზაყანოს მთაში, ანარაღალსა და ოკალმახეს შუა).

ქართული „გრძელი“ მეგრულში წარმოდგენილია სრულხმოვანი ვარიანტით **გირძე, გინძე**. სამურზაყანოში ეს ლექსემა გვხვდება მხოლოდ ერთი ნასოფლარის სახელწოდებაში. ესაა **გინძე ეწერი//გინძე ეწერი** (შავი ზღვის პირას, ოქუმწყარსა და გაგიდაწყარს შუა), ხოლო რაც შეეხება გ ბგერიან ვარიანტებს **გგნძე, გგრძე**, იგი გვხვდება რამდენიმე ტოპონიმში: **გგნძე ბორკი** „გრძელი ფეხი“ – შქერნალი ხევი აქედგრაში (ბორკი „ფეხი“, როგორც ოროგრაფიული ტერმინი, აღნიშნავს შუროს); **გგნძე კოკი** „გრძელი კუნძული“ – სახნავი ენგურის კუნძულზე (სოფ. ზენი, ჭუბურხინჯის თემი); **გგნძე მინდორი** „გრძელი მინდორი“ – მინდორი ენგურის მარჯვ. მხარეს, სოფ. ნაბაკევი; **გგნძე ბოგა** „გრძელი ბოგირი“ – ქვის ხიდი ოხურეიწყარზე, სოფ. ილორში; **გგრძე კოკი** „გრძელი კუნძული“ – კუნძული ენგურზე (სოფ. ზენი, დიხაზურგის თემი).

მონაცვლეობა ი → გ დასტურდება გი- ზმნისწინ- თანაც (გი → გგ). მაგალითები: **გგნასოფა** „განაგლეჯი, განახლეჩი“ – ტბორი ზღვისპირას, სოფ. ნაგვალოში; **გგთორთელი აჭაფუ** „გადმოსრილი გამოქვაბული“ – კლდით გადმოსურული გამოქვაბული სოფ. რეჩხში; **გგნაჯინუ** „გადასახედი, გადასაცქერი“ – ბორცვი ოქუმის მარჯვ. მხარეს (სოფ. ნახინგუ); **გგნოტახილი წიფური** „გადატეხილი წიფელი“ – წიფლის ხე სოფ. ტოგონში; **გგნოს** „გადაღმა“ – ტყე-ფერდობი სერის გადაღმა სოფ. ქვალონსა და სოფ. მიშველში; **გგშა- ხორხილი** „გამოხერხილი“ – ვიწრო გადასასვლელი სოფ. ლეკუხონაში.

ქართული დრეკა ზმნა მეგრულში აღიდგენს სრულხმოვნობას თავკიდურ თანხმოვანთკომპლექსში ი ხმოვნის ჩასმით: **ღირაკუა//ღვრაკუა** „დრეკა“ → **გედირაკუა//გედვრაკუა** „ჩადრეკა“ → **გედირაკილი//გედვრაკილი** „დადრეკილი, ჩადრეკილი“, ეს მიმდებარა ქცეულა ოროგრაფიულ ტერმინად და აღნიშნავს უღელტეხილისებურ ჩაზნექილ ადგილს სერზე და, როგორც წესი, შემდეგ მთელი ქედის, მთის, სერის, ბორცვის სახელად იქცევა. სამურზაყანოში აიცი-აშთაწყარის წყალგამყოფ მთას და სერს სოფ. მზიურში ეწოდება **გედვრაკილი**.

ორიოდე შემთხვევაში გ ენაცვლება ე ხმოვანს:

აღემი//აღგმი – ქირის შენაკადი სოფ. ბარღებში;
აღენი//აღგნი//აღენწყარი – ხუმუშქურის მარცხ. შენაკადი სოფ. ბოკვეთსა და თხინაშკარში (შენიშვნა: **აღემი//აღგმი** და **აღენი//აღგნი** მეგრულის ლექსიკონებში არ ჩანს).

იშვიათად **გ** ენაცვლება „კანონიკურ“ ო ხმოვანს. მაგალითად: ფარონი (1. ხშირი ტყე; 2. მაღალ სვეტებზე შემდგარი ხულა-საფუჩენე), ფარონი ეწოდება მიკროობიექტს რამდენიმე სოფელში (ილორგანი, ჩხორთოლი, ცხირი, აგვავერა და სხვ.), მაგრამ ნატყევარს სოფ. ჭუბურხინჯში შერქმევი **ფარგნი**.

საერთოდ, სამურზაყანო აფხაზთა და მეგრელთა თანაცხოვრების ადგილი იყო XVII ს. დამლევებიდან თითქმის საუკუნენახევრის მანძილზე. საბოლოოდ კი აფხაზებმა სამურზაყანოში მხოლოდ დალიძგის მარცხ. ნაპირის სოფლებში შექდეს დამკვიდრება. არაა გამორიცხული, აფხაზურის გავლენა იყოს სამურზაყანოს მეგრელთა მეტყველებაში გ ბგერის შედარებითი სიმრავლე (შდრ. ასგპრა „სიპი კლდე

სოფ. ფოქვეშში. ქართულ-მეგრული სიპი აფხაზურში შესულა როგორც სკპ. თვით აფხაზთა სუპერსტრატულ მიკროტოპონიმებს სამურზაყანოში ეწოდებათ **ასგბკვარა, არგმუ, არგმ(დ)უა, აფთახერა, ავსთათერა, აფშერა, აქვდრა, აშვცრა, აჩგზქვა** და სხვ.

რა ვითარებაა უ, ი, ე → გ → ∅ თვალსაზრისით ზუგდიდურ-სამურზაყანული დიალექტის გავრცელების სხვა მუნიციპალიტეტებში (წალენჯიხა, ზუგდიდი, ხობი, ჩხოროწყუ).

**ზუგდიდის მუნიციპალიტეტი: ი → გ > ∅
თანხმოვანთა შუაში**

ანჩბაიაშ ნადელი – სახნავი ენგურის რიყეში (სოფ. ანაკლია). ი ხმოვნის დასუსტება და ბოლოს დაკარგვა მომხდარა ანთროპონიმის დონეზე: ანჩბაია → //ანჩბაია.

ელსაბედიშ ნოხორი – სახნავი ყულიწყარის ხეობაში (სოფ. ალერტკარი). ი-ს დასუსტება და დაკარგვა მომხდარა ანთროპონიმის დონეზე: ელისაბედი → ელსაბედი.

მაქსმეშ ნოხორი – ნასახლარი უმპიის ხეობაში (სოფ. ხეცერა). ამ შემთხვევაშიც ი-ს დასუსტება და დაკარგვა მომხდარა ანთროპონიმის დონეზე: მაქსიმე → მაქსმე → მაქსმე.

სემეტამი ბენა//სიმეტამი ბენა – მღვიმე სახასიოში (სოფ. ალერტკარი). სიმეტი „სვეტი“ → სემეტი. მიკროობიექტის სახელდების მოტივაცია: „მღვიმეს იატაკიდან ჭერამდე აჰყვება ბუნებრივი ქვის სვეტები, დიდი და მაღალი“.

ჩემნეფიშ ნადიხგ – სახნავი სოფ. ახალკახათში. ჩემინავა ოფიციალური გვარსახელია, ხოლო მისი

არაოფიც. (ადგ.) ვარიანტია ჩემნა(ვა). მაშასადამე, ტოპონიმის ფუძიდან ი ხმოვნის დასუსტება და დაკარგვა მომხდარა ტოპონიმამდელ საფეხურზე.

სინწა//სენწა – მდინარე, ჯუმის მარჯვ. შენაკადი (ქ. ზუგდიდი). ტოპონიმის მეორე ვარიანტში წარმოდგენილია პირველი ვარიანტის ი ხმოვნის დასუსტების შედეგად მიღებული გ (რესპ.: „სინწა//სენწა საერთოდ ხევისწყალია“).

სელიმხანი//სელემხანიშ ჩაი – ჩაის ფართობი ლეაფშილეში (სოფ. ახალსოფელი). სელემხანი//სელიმხანი პირსახელია. ცხადია: ი → გ.

ნალიმა//ნალგმა – სოფ. კოკის ნაწილი. 1855 წელს აქ გაიმართა ბრძოლა ომერ ფაშას მოთარეშე რაზმთან. **ლიმა//ლგმა** „ომი, შებრძოლება“ → **ნალიმა//ნალგმა** „ნაომარი“.

ოზენტხუე – მორევი ენგურზე (სოფ. ორსანტია). ზინთხუ „ზუთხი“ → ზენტხუ → ოზენტხუე „საზუთხე“.

ჟუჟნაშ ნოხორი – ჩაის ფართობი სოფ. ოქტომბერში. ჟუჟნა (ქალის სახელი) → ჟუჟნა → ჟუჟნა.

ბოლოკიდური უ (სუფიქსი) → გ → ∅ **სამეგრელო-სამურზაყანოს ტოპონიმიაში**

მახვილის ზემოქმედების შედეგი ჩანს ნა- პრეფიქსიან ტოპონიმებში ბოლოკიდური უ ხმოვნის დასუსტება, ე.ი. გ ბგერად გადაქცევა და, ბოლოს, სულაც დაკარგვა, მაგრამ ცალკეული ტოპონიმისთვის ყველა ამ საფეხურის გავლა აუცილებელი არაა: ნა-პრეფიქსიანი სახელების ბოლოში გვხვდება როგორც უ, ისე გ (← უ) და ნულოვანი დაბოლოებაც.

წარმოვადგენთ ზემოთქმულის დამადასტურებელ მასალას:

ბოლოკიდური უ შენარჩუნებულია:

ნა-გაბჩ-უ – ზღვისპირა მინდორი სოფ. ნაგვალოში. ამოსავალია გვარი გაბეჩა(ვა). მაშასადამე: გაბეჩია → ნაგაბეჩუ → ნაგაბჩუ.

ნა-თფუ-უ – მინდორი სოფ. რეხში. ამოსავალია თიფუ „თივა, ბაღახი; თეო“ – მწყემსის სადგომი და ტერიტორია მის გარშემო. მაშასადამე, თიფუ → ნა-თიფუ.

ნა-თურქ-უ „ნათურქალი“ – ტყე სოფ. ანარიაში და მორევი სოფ. ჭყონხუმლაში. მეგრულში „თურქი“ აღნიშნავს თურქსაც და ლაზსაც (ე.ი. მაჰმადიანებს).

ნა-კაზარმ-უ – სახნავი სოფ. ხუმენი-ნათოფურში. რუს. казарма → მეგრ. კაზარმა „კაზარმა“ → ნა-კაზარმ-უ.

ნა-კარ-უ „ნაკარვალი, ნასადგომევი“ – სახნავი სოფ. ფიცარღალში და ტყე სოფ. ჭუბურხინჯში. ქართ. კარავი → მეგრ. კარაი → კარეი → კარედ → კარე „მწყემსის სადგომი“ → ნა-კარ-უ.

ნა-ღებ-უ – სერი სოფ. ბეღიაში და ნაჭაობარი სოფ. რეხში. ნაღებუ ის ადგილია, სადაც უწინ მოიპოვებოდა ღები „ჭაობის მიწა“, რომელსაც საღებავად იყენებდნენ.

იზღორეშ ნაკარუ//დარჩელიშ ნაფერმუ – საძოვარი სოფ. ერგეტაში (შდრ.: სარაპიონიშ ნაკარ(უ) – სახნავი ურთის მთაზე, სოფ. ცაიშში).

მაქაცარიამ ნაკარუ//ყამუშ ნაკარუ – საძოვარი სოფ. ერგეტაში. შდრ.: სარაპიონიშ ნაკარუ//სარაპიონიშ ნაკარუ – სახნავი ურთის მთის კალთაზე (სოფ. ცაიში).

ნაიგუტუ – ჩაის ფართობი სოფ. ჭკადუაშში. ეგუტია (ვარსახელი) → ნაეგუტუ → ნაიგუტუ (აე → აი დისიმილაცია).

საერთოდ, უ იშვიათად იკარგება, თუ კი მის წინ ორი თანხმობანია: ნაკაზარმუ, ნაფერმუ, ნათურქუ... თუმცა შდრ.: ნაფაცხე, ნაბრინჯე...

არაა იშვიათი ადგილის სახელებში ასეთი პარალელური ფორმები:

აღჩბაიეფიშ ნადიხუ//აღჩბაიეფიშ ნადიხ – სახნავი სოფ. ჭკადუაში.

ნაოხვამ//ნაოხვამუ „ნასაყდრალი“ – ბორცვი ლეჭითანეში (სოფ. ჭკადუაში).

ნაოჩუ//ნაოჩ – სახნავი სოფ. ჯიხაშკარში.

ნაფაცხუ//ნაფაცხ – ჩაის ფართობი სოფ. ჭითაწყარში.

ანაშ ნადიხუ//ანაშ ნადიხ – მინდორი კოკიაში (სოფ. ჭითაწყარი).

ნასაჩიხუ//ნასაჩიხ – ღელე სოფ. ურთაში. ამ ღელის პირას ჰქონიათ საჩიხე „საქონლის დასამწყვედევად შემოღობილი ადგილი.

ნა- პრეფიქსიანი ტოპონიმებია აგრეთვე: ნამარკილუ, ნარამუ, ნაქურუ, ნაღულათუ, ნაჭუკუ, ნახვამუ (← ნაოხვამუ), ნააკარდამუ, ნააფხაზურუ, ნათანაფუ, ნაჯვარუ, ნაჯიხუ, თურქიშ ნაკარუ, ნალამუ, ნალაღუმუ და მრ. სხვა.

სამურზაყანოს ნა- პრეფიქსიანი ტოპონიმთა ბოლოში არაა იშვიათი -უ სუფიქსის დასუსტების შედეგად მიღებული ნახევარხმობანი გ:

ნა-ბად-გ – სახნავი ნაცმერში (სოფ. ღვაშგვერდი). ამ ადგილას მდგარა **ბადუ** „ბეღელი, სიმინდის შესანახი ხულა“.

ნა-ფურნე – მინდორი გირძე ეწერში. ფურნე „თონე“.

ნა-ფაცხე//ნაფაცხეში ჩაი – ჩაის ფართობი სოფ. სიდაში. **ფაცხა** „ფაცხა. წნელით მოღობილი ნაგებობა“

→ *ნა-ფაცხე-უ → ნაფაცხე.

ნაჭკადირ(გ) – მინდორი სოფ. ურთაში. ოჭკადირე „სამჭედლო“ → ნაოჭკადირუ „ნასამჭედლარი“ → ნაჭკადირ(გ).

ნალაგერ(გ) – ერქვა მინდორს დადიაშ გოჭოფირთან (სოფ. რიყე). რუს. → ბანაკი.

ნაბრინჯ(გ) „ნაბრინჯალი“ – სახნავი სოფ. ორულუში.

ნალიმონგ//ნალიმონ – სახნავი სათორიოში (სოფ. ორსანტია).

პესუმ ნადიხ(გ) – სახნავი სოფ. ზედა ეწერში.

ლაერენტიშ ნადიხ(გ) – სახნავი სოფ. ზედა ეწერში.

ნაიონჯ(გ) „ნაიონჯარი“ – სახნავები სოფ. ჭკადუაში.

ნაბერძემ(გ) – მინდორი სოფ. ჯიხასკარში.

აფშირაშ დგნაღგემგ//აფშერიშ დგნაღგემგ „სადაც აფშირა დადგეს“ – მინდორი სამურზაყანოს მთის უღელტეხილზე. ამ უღელტეხილს ეწოდება აფშირაშ გინალ. მოტივაცია: ჯვარელი მწყემსი ჯაბუ მთა აკიბოდან მოერეკებოდა საქონელს. თოვლმა მოუსწრო და აქ დატოვა **აფშირა** – ყველის ჩასაწყობი ხის მაღალი ჭურჭელი. აფხაზური სიტყვა ა-ფშერჰა მეგრულში შესულია აფშირა, აფშერა ფორმით.

-უ სუფიქსის დასუსტებამ გამოიწვია – გ → Ø:

ნაკობ – ბორცვი სოფ. მუხურში. ომის დროს აქ ამოუთხრიათ აკობი (რუს. окоп „სანგარი“).

ნაანგურ „ნაანგურალი“ – სააგურე მიწის კარიერი სოფ. ქვიშონაში და ტყე სოფ. ფართოდალში (ცხირის თემი).

ნაანკირ „ნასაკირალი“ – დავაკება ერისწყლის ნაპირას (სოფ. ლეჭარაიე). ონკირე „საკირე“ → ნაონკირუ → ნაანკირ.

ნარგუს „ნააგვისტოვარი“ – ტყე სათანჯოს კალთაზე (სოფ. დიხაზურგა), ნატყევი სოფ. ნაბაკევი. საერთოდ, ნააგვისტოვარი ის ადგილია, სადაც საშეშე და საფიცრე ხეტყეს აგვისტოში ჭრიან.

ნააფთგრ – მინდორი სოფ. რეხში, ტყე სოფ. ჩხორთოლში და საძოვარი სოფ. მუხურში. აფხაზ. **ააფთრა** → მეგრ.: აფთარა, აფთურა, აფთარა//აფთურა „მწყემსების საზამთრო სადგომი ბარში“ → ნააფთგრ.

ნახკარ – მინდორი ზღვის პირას (სოფ. ნაგვალოუ) და ჩაის ფართობი სოფ. მუხურში. აფხაზ. ახკარა → მეგრ. ახკარა „საქონლის საძოვრად სახლთან ახლოს შემოკავებული ადგილი“.

ნაბაბაყ „ნაბამბარი“ – საძოვარი სათანჯოს კალთაზე (სოფ. ჭუბურხინჯი) და ფერდობი სოფ. ცხირში.

ზოგ **ნა-** პრეფიქსიან ტოპონიმს დაჰკარგვია ფუძისეული ან პრეფიქსისეული ხმოვანი (იხ. მაგალითები წინა გვერდებზე).

მაშასადამე, სამურზაყანოში **ნა-** პრეფიქსიან ტოპონიმთა უმრავლესობაში შენარჩუნებულია ბოლოკიდური -უ, ხშირად გვხვდება **ნა- Ø** პრეფიქს-სუფიქსიანი ტოპონიმები, ხოლო ბოლოკიდურ პოზიციაში გ ბგერა იშვიათია. ამასთანავე, რამდენიმე შემთხვევაში დასტურდება ასეთი პარალელური ტოპონიმები: **ნა-კარკუნტ-უ//ნაკარკუნტ** – ტყე სოფ. ნაგვალოუში. აქ ჭრიდნენ კარკუნტს, სახურავის საყრდენ თავხეს; **ნამარულუ//ნამარულ** – ტყე სოფ. გაგიდაში, მინდვრები სოფ. ზარწუფასა და თავილონში; **ნაციც** – უბანი სოფ. სუკში.

ი → გ და სუფიქსი უ → 0 წალენჯიხისა და ზუგდიდის მუნიციპალიტეტებში

ფონეტიკური პროცესი ი, უ, ე → გ → ∅, როგორც მოსალოდნელი იყო, გვხვდება წალენჯიხისა და ზუგდიდის რაიონების ტოპონიმიაშიც. წარმოვადგენთ ნიმუშებს:

ა. სიტყვის ფუძეში ი, უ → გ:

გნძე ქუა „მაღალი ქვა“ – ქვასვეტი სოფ. ჭველეში.

გვრძე ბული „მაღალი ბალი“ – ტყე-ხევი სოფ. ნაგურუში. გნძე, გვრძე აღნიშნავს გრძელსაც და მარალსაც.

გნძე ღალ//გვრძელალ – დედეები სოფ. მაზანდარასა და სოფ. საჩინოში (შდრ.: გირძე სუკი//გვრძე სუკი „გრძელი სერი“ – სერი სოფ. ობუჯში).

დვრჩონი – მინდორი მაგანის სატყეოში. ტოპონიმმა გაიარა ფონეტიკურ გარდაქმნათა ასეთი გზა: ჯინჯი რჩე „ძირთეთრი“ (ბოტ. უცუნა) → ჯვრჩე (ჰაპლოლოგია) → დვრჩე → დვრჩონი.

ნაოჭკადვრ „ნასამჭედლარი“ – ჩაის ფართობი სოფ. ნაკიფუში, სერი სოფ. კუხეშში და სხვ. **ჭკადუა** „ჭედვა“ → ოჭკადურე „სამჭედლო“ → ოჭკადვრე → ნაოჭკადვრ.

ნახუტურ – სახნავი ორსანტიაში. სრული ფორმაა ნახუტურუ „საფლავი, რომელიც არაა ნაკურთხი“.

ნესტორიშ ნანოხორ – ჩაის ფართობი სოფ. ოდიშში.

ნაინგირ „ნაენგურალი“ – მდ. ენგურის რიყე სოფ. განარჯიის მუხურში.

ნაწისქვილ „ნაწისქვილარი“ – სახნავი მდ. ყულიწყარის ნაპირას, სოფ. ოფანხაფუში.

ნაჯიხ//ნოჯიხ//ნაოხვამ – სასაფლაო სოფ. ახალ აბასთუმანში.

ნაქობალ „ნახორბლარი“ – სახნავი სოფ. ურთაში (შდრ. ნაქობალ(გ) – მინდორი სოფ. ჩხორიაში).

არაიშვიათად გვხვდება ასეთი პარალელური ფორმები:

ნალუმუ//ნალუმ – სახნავები სოფ. ლეხარჩილეში, ჭკველეში და სხვ.

ნაწრუბელუ//ნაწრუბელ „ნაწურბლარი“ – ბორცვი სოფ. ნაკიფუში.

ნაჯიხურუ//ნაჯიხურ „ნაციხარი“ – ბორცვი სოფ. ობუჯში, ნაციხარი სოფ. ფახულანში და სხვ.

ნა- პრეფიქსთან -უ სუფიქსი უმეტეს შემთხვევაში შენარჩუნებულია:

ნაკორზუ – ბორცვი სოფ. სამესხიოში. კორზუა გვარია.

ნაკიფუ „ნაკანაფარი“ ← კიფი „კანაფი“ – სოფელი წალენჯიხის რ-ნში.

ნაკარუ „ნაკარვალი“ – ჩაის ფართობი სოფ. ობუჯში, ბუჩქნარი სოფ. ლეთკანთში და სხვ.

ნაკვალუ „ნაწალდარი“ – სახნავი სოფ. სამესხიოში. მოტივაცია: ეს მიწა კაციებს წალდში გაუცვლიათ.

ნაოხვამუ „ნასაყდრალი“ – ნასაყდრალი სოფ. ულურიში.

დასახელებულ მუნიციპალიტეტებში ასევე

ხშირად დასტურდება ნა-უ → ნა - ∅.

ნააგვარ – დავაკება სოფ. ნაშამგუში. აგვარა „ბაკი“ → ნააგვარუ → ნააგვარ.

ნანგურ „ნაგურალი“ – სახნავი სოფ. ჯაღრაში (შდრ.: ნანგურუ – მინდორი სოფ. ჭკადუაში, აღმართი ქ. ჯვარში და სხვ.).

ნაბაკურ – ფერდობი სოფ. ფუქში. ბაკურია გვარია.

ნაბინეს „ნავენახარი“ – სახნავი სოფ. ქალაღალში.

ნაბუხარ „ნაბუხრალი“ – სახნავი სოფ. ობუჯში.

ნაღაგვან „ნაქვევრალი“ – დაგაკება სოფ. ჯაღრაში, ფერდობი ქ. ჯვარში და სხვ.

ზემოთ დასახელებული ფონეტიკური პროცესები და მათი შედეგები, რა თქმა უნდა, თავს იჩენს ხობის მუნიციპალიტეტის ტოპონიმიაშიც. განსაკუთრებით ხშირია ნა–უ ფონეტიკური გარდაქმნის გარეშე:

ნამუნჩუ – ტბორი, მდ. მუნჩიის ნაკალაპოტარი სოფ. ბულიწყეში.

ნაჟღერუ – ბორცვი სოფ. საკვიკვინიოში. ჟღერია გვარია.

ნაფოშტუ „ნაფოსტარი“ – მინდორი სოფ. ბულიწყეს ცენტრში.

ნაწისქვილუ „ნაწისქვილარი“ – სახნავი მდ. ჭანისწყლის ნაპირას (სოფ. ჯაპშაქარი).

ნაფატუ „ნაფეტვარი“ – სახნავი სოფ. ხამისქურში.

ნაზავოდუ – მინდორი სოფ. ყულევში. ზავოდი (← რუს. завод) მეგრულში აღნიშნავს სახერხ ქარხანას.

ნათუთუმუ – ჩაის ფართობი სოფ. ძველ ხიბულაში. ქართ. თუთუნი → მეგრ. თუთუმი „თამბაქო“ → ნათუთუმუ.

ნატაბადუ – ტყე სოფ. გამოდმა შუა ხორგაში. ტაბადუა გვარია.

ნაკლასუ – ბუჩქნარი სოფ. საღვამიჩავოში. კლასი ოგივე სკოლაა.

ასევე ხშირია ნა–უ → ნა – Ø

ხობის მუნიციპალიტეტში:

ნანგურ „ნანგურალი“ – სახნავი სოფ. ყულევეში.

ნადოხორ (← დოხორე „სასახლე“) – სახნავი სოფ. ძველ ხიბულაში.

ნატრაქტორ – ჩაის ფართობი სოფ. გაშვერდში. მოუხნავთ ტრაქტორით.

ნააბან – მინდორი სოფ. ბიაში (მდრ.: ნააბანუ – მინდორი სოფ. ნოჯიხევეში)/

ნაბოსელ „ნაბოსლარი“ – საძოვარი სოფ. ბია-საშონიოში.

ნაქობალ – ტყე სოფ. საკვიკვინიოში (ითესებოდა ქობალი „ხორბალი“).

ნადუქან „ნადუქნარი“ – მინდორი სოფ. მეორე გურიფულში.

ნაფაცერ – სახნავი ხობისწყლის ნაპირას, სოფ. მეორე გურიფულში. აქ დადგმული ჰქონიათ ფაცერი, ანუ გეჩა, თევზის შესაპყრობი ძარა.

უნდა აღინიშნოს, რომ ხობის რაიონში მხოლოდ ორიოდ ტოპონიმში დასტურდება ნა-უ → ნა - გ:

ნაბოსტანგ „ნაბოსტნარი“ – სახნავი სოფ. ზემო ბიაში.

ნაიონჯგ – სახნავი სოფ. გაღმა საჯიჯაოში.

შენიშვნა: ნა-უ → ნა - მ ძალზე იშვიათია მარტვილისა და ჩხოროწყუს მუნიციპალიტეტების ტოპონიმიაშიც, რაც მეგრულის ორი კილო-თქმის გამოყოფის საფუძველი არ უნდა იყოს.

ასიმილაცია და დისიმილაცია

ასიმილაცია და დისიმილაცია კომბინატორულ ბგერათცვლილებათა სახეებია. იგულისხმება ბგერის არტიკულაციის ცვლა სხვა ბგერის არტიკულაციით ერთი (იზოლირებული) სიტყვის (მარტივის ან რთულის) ფარგლებში. ეს ფონეტიკური პროცესები

ფართოდაა გავრცელებული როგორც ქართულსა და მის დიალექტებში, ასევე მონათესავე ენებში.

ი. ყიფშიძემ სპეციალურად შეისწავლა მეგრულში ასიმილაციისა და დისიმილაციის თავისებურება ქართულთან მიმართებით და დაასკვნა: „ქართულსა და მეგრულში თუმცა ყველა სახის ასიმილაცია და დისიმილაცია გვხვდება, მაგრამ უპირატესნი და დამახასიათებელნი არიან რეგრესული ასიმილაცია და პროგრესული დისიმილაცია“ (ი. ყიფშიძე, ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მეგრულში. იხ. მისივე: რჩეული თხზულებანი, თბ., 1994, გვ. 730).

ასიმილაცია

როგორც ცნობილია, ზოგ სიტყვაში ასიმილაცია ისტორიულ წარსულში არის მომხდარი და ასიმილირებული ფორმა დამკვიდრებულია როგორც ორთოგრაფიული ნორმა. მაგალითად: სეშა → **შეშა**, დინჭველი → **ჭინჭველი**, სიმშილი → **შიმშილი** და სხვ.

ასიმილაცია ხდება როგორც თანხმოვანთა, ისე ხმოვანთა შორის სამი მარკერით, ხოლო დისიმილაცია – ორით. კერძოდ, ასიმილაციის სახეებს განარჩევენ **მანძილის, მიმართულებისა და შედეგის** მიხედვით.

ასიმილაცია ანუ დამსგავსება გულისხმობს ასიმილატორ (ბგერა, რომელიც იმსგავსებს სხვა ბგერას) და ასიმილირებულ (ბგერა, რომელიც სხვა ბგერას ემსგავსება რაიმე ნიშნით) ბგერებს. მეგრულში ასიმილაცია ფართოდაა გავრცელებული როგორც თანხმოვნებს, ისე ხმოვნებს შორის. გავიმეოროთ: ასიმილაციას განარჩევენ სამი მარკერის – **მანძილის** (კონტაქტური, დისტანციური), **მიმართულების**

(პროგრესული, რეგრესული) და **შედგის** (სრული ან ნაწილობრივი) მიხედვით. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ასიმილაციური და ასიმილირებული ბგერები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან ერთი რომელიმე არტიკულაციური ნიშნის მიხედვით. გამოყოფენ რთულ ასიმილაციასაც, რომელიც არის შედეგი ორი ან მეტი ასიმილაციური პროცესისა. ამასთანავე, ასიმილაცია მეგრულში შეიძლება იყოს: ა. ისტორიულად მომხდარი პროცესი, რომლის შედეგიც დამკვიდრებულია ენაში, მაგალითად: ქართ. კარავი შესულია მეგრულში კარე ფორმით (კარავი → *კარაი → *კარეი → *კარედ → კარე). ეს კარე და მისგან წარმოქმნილი **ნაკარუ** და **ნოკარენი** ხშირად გვხვდება სამეგრელოს ტოპონიმიაში; ბ. ენაში მიმდინარე ცოცხალი პროცესი, რომელიც თვალნათლივ ჩანს როგორც საზოგადო სიტყვებში, ისე საკუთარ სახელებშიც (განსაკუთრებით ტოპონიმიაში და ანთროპონიმიაში).

ასიმილაცია-დისიმილაციის საკითხებისადმი მიძღვნილ სპეციალურ ნარკვევებში ი. ყიფშიძე აღნიშნავს, რომ ძველი ქართული ენა ებრძვის „წმინდა ფონეტიკურ დასაბამს“ და, შესაბამისად, მკაცრად იცავს მორფოლოგიურ და ეტიმოლოგიურ სტრუქტურას. „მეგრულში კი, რომელიც სალიტერატურო ენა არ არის, პირიქით, უპირატესობა ეძლევა ფონეტიკურ დასაბამს, რომელიც არ არის შემოზღუდული არავითარი პირობითი მწიგნობრული საგრამატიკო კანონით (ყიფშიძე, 1994, გვ. 723). აქვეა აღნიშნული: „ქართულსა და მეგრულში ყველა სახის ასიმილაცია გვხვდება, პროგრესული, რეგრესული და საურთიერთო; მაგრამ მაშინ, როცა პირველი და, განსაკუთრებით, უკანასკნელი იშვიათია, რეგრესული ასიმილაცია გაბატონებულია და ამ ენების დამახასიათებელს თვისებას წარმოადგენს“.

მეგრულის სამურზაყანულ-ზუგდიდური კილოკავის ფონეტიკისადმი მიძღვნილ ნაშრომში მ. ციკოლია აღნიშნავს: „ასიმილაციის ხვედრითი წონა სხვადასხვაგვარია... მეგრულის კილოკავებშიც. მეგრულის სენაკურ კილოკავში ბგერათა ასიმილაცია უფროა გავრცელებული, ვიდრე სამურზაყანულ-ზუგდიდურში“ (ციკოლია, 1954, გვ. 327-328). ამავე ნაშრომის სხვა ადგილას აღნიშნულია: „ხმოვანთა ასიმილაცია სამურზაყანულში ფერმკრთალადაა წარმოდგენილი, მაშინ როდესაც მას სენაკურში დიდი უფლებები აქვს მოპოვებული. ზუგდიდურში ასიმილაციური ფორმები სჭარბობს უასიმილაციო ფორმებს (იქვე, გვ. 330). ხოლო „თანხმოვანთა ასიმილაციის მხრივ სამურზაყანული და ზუგდიდური ერთმანეთს მიჰყვებიან. აქ უკვე არა გვაქვს ის სხვაობა, რაც ვნახეთ ხმოვანთა ასიმილაციის დროს“.

ქვემოთ დავასახელებთ ხმოვანთა ასიმილაციის რამდენიმე ათეულ შემთხვევას:

ბინოხონა – ტყე ჩეღალის მარცხ. მხარეს, სადაც ჭკვიტლური ჯიშის ვაზი თხმელებზე ყოფილა აშეებული. ქართული სიტყვა **ვენახი** მეგრულში გავრცელებულია **ბინეხი** ფორმით. მაშასადამე, ბინეხი „კანონიკურია“ მეგრულისათვის. ზემოთ დასახელებულ ტოპონიმში კი მომხდარა ხმოვანთა დისტანციური ასიმილაცია: ე-ო → ო-ო. ასიმილაციის შედეგად წინა რიგის ხმოვანი ე იქცა უკანა რიგის ხმოვნად.

ბოხ(უ)ტური/ბოხთური/ბოხუაშ ნოხორი – სერი სოფ ნაკიანში. ბოხუა გვარია, ხოლო ბოხუთური ნიშნავს: ბოხუას შთამომავლობა, ბოხუასანი. ფორმა ბოხუტური ასიმილაციის შედეგია: ყრუ მკვეთრმა ხ ბგერამ ყრუ ფშვინვიერი თ ბგერა გადააქცია მკვეთრ ტ ბგერად. ასიმილაცია ნაწილობრივია.

ზინდი – ნატბევარი ტაფობი სოფ. ქოყოში. სავარაუდოა: ზენი დიდი „ვაკე დიდი“ → ზენდი-დი//ზენინდი → ზინდი. მაშასადამე, ბოლო ეტაპზე მომხდარა სრული ასიმილაცია, რომელიც დამთავრდა ბგერათა შერწყმით: ე – ი → ი – ი → ი.

ქეხორცოშ ნოხორი – სახნავი სოფ. ახუთში. მიკროტოპონიმის პირველი კომპონენტი ქართ. ქაიხოსროს მეგრ. ვარანტია. მაშასადამე პროცესი ისტორიულია: ქაიხოსრო → *ქეიხოსრო (ასიმილაცია აი → ეი) → ქედხორსო → ქეხორცო (ს → ც აფრიკატიზაციით).

თხუმულონი „თხმელნარი“ – ტყეები სოფლებში – თაია, კირცხი, ნაკიანი, სარაქონი და სხვ. როგორც ცნობილია, მეგრულში ქართული თხმელა-ს ფონოლოგიურ-სემანტიკური ეკვივალენტია თხომუ. აქედან გამომდინარე, თხუმუ მეორეულია. წარმოქმნილია სრული დისტანციური ასიმილაციის გზით: თხომუ → თხუმუ (ო-უ → უ-უ). შდრ.: თხომლონი და თხომულონი – სხვადასხვა ობიექტთა სახელები ნაფიჩხოვოში, კერცხში, თაიაში, ნაკიანში და სხვ.

მულურონი//მულრონი//მოდლონი – ერქვა ჭაობს ჯვარზენში (ქ. ჯვარი). ტოპონიმისათვის ამოსავალია ქვემო სამეგრელოში გავრცელებული სიტყვა „მულურია დისა“, რაც აღნიშნავს ფხვიერ მიწას. აღნიშნული ჭაობის ნაპირებზე სწორედ ასეთი მიწა იყო. მაშასადამე, ამოსავალია ფორმა მულურონი, რომლისგანაც უ-უ → უ-ო დიდიმილაციის მიგვიღია მულრონი, ხოლო ამ ვარიანტიდან უ-ო → ო-ო სრული ასიმილაციით – მოდლონი.

ნანაკირეში – ტლაპო სოფ. აღერტკარში (ზუგდიდის რ.). კირი „კირი“ → ონკირეში „საკირისი“ → ნაონკირეში „ნასაკირალი“ → ნანაკირაში (სრული

კონტაქტური ასიმილაცია: ა-ო → ა-ა). შდრ.: ნა(ა)ნკი-რეში – ბორცვი სოფ. ჯიხაშკარში.

ცაიში//ცეიში//ცეში – სოფელი ზუგდიდის რ-ნში. თავდაპირველი ფორმაა ცაიში „ცისა, ზენაარისა“, ეს ფორმა დადასტურებულია საისტორიო წყაროებშიც: კერძოდ 1271-1299 წწ. „საპატრიარქოს დაწერილში“ და 1616-1621 წწ. მოსაკრებლობის დაგთარში“ აღნიშნულია, რომ ცაიშში იჯდა ეპისკოპოსი და მის საეკლესიო სამფლობელოს ეწოდებოდა საცაიშლო. ისტორიულ წყაროებშივე დასტურდება ვარიანტი ცაისი. რა ფონეტიკურმა პროცესმა გამოიწვია ცეიში და ცეში ფორმების გაჩენა? როგორც ჩანს, ნაწილობრივმა ასიმილაციამ! **ი** ხმოვანმა ნაწილობრივ დაავიწროვა **ა** ხმოვანი და აქცია იგი შუა აწეულობის **ე** ხმოვნად. რის შედეგადაც მივიღეთ კომპლექსი ეი: (ცაიში → ცეიში) და ეე → ე (ცეეში → ცეში).

სარემანძო – ერემანძეების უბანი სოფ. ჭაქვინჯში, მაშასადამე: საერემანძო → საარემანძო (სრული კონტაქტური ასიმილაცია აე→აა) → სარემანძო (შერწყმა: აა → ა). შედარებისათვის საინტერესოა: საერემანძო//საირმანძო – უბანი სოფ. პირველ გურიფულში. ცხოვრობენ ერემანძეები (ქართ. ირემანძე → მეგრ. ერემანძე). მაშასადამე, საერემანძო გვაძლევს საირემანძოს, რაც დისიმილაციაა.

ლეკოზუე//ლოკოზუე – კოზუების უბანი სოფ. ჭკადუაში. სრული დისტანციური ასიმილაციის საფუძველზე ე-ო → ო-ო.

მეისარონი//მისარონი – ბორცვი ლაჩახვის სათავესთან (ფუქი, ლეხარჩილე). სახელწოდების მეორე ვარიანტი მიღებულია სრული ასიმილაციის გზით: ეი → იი → ი.

ნაბოკუჩუ//ნაბუკუჩუ – სახნავი სოფ. ღიაში. ბოკუჩავა (გვარსახელი) → ნაბოკუჩუ → ნაბუკუჩუ (სრული დისტანციური ასიმილაცია ო–უ → უუ).

ნანკირეში – ფერდობი ქ. ჯვარში, ბუჩქნარი სოფ. მუჟავაში და სხვ. კირი „კირი“ → ონკირეში „საკირისი“ → ნაონკირეში „ნასაკირალი“ → ნანკირეში (სრული ასიმილაცია: ა–ო → აა) → ნანკირეში (აა → ა). უდრ.: ნაონკირეში ფერდობები ეწერფერდსა და ღესაღესში. იგივე პროცესი: ნარაგუ//ნაორაგუ – ტყე სოფ. ნაგურეში.

ონწეიში//ონწიში – სერი სოფ. ჭაღეში (საზიარო სოფ. მუჟავასთან). ონწე „აკვანი“ (სერი ვიწროა და ჰგავს აკვანს) → ონწეიში → ონწიში (სრული კონტაქტური ასიმილაცია).

საონჩხოლო//საანჩხოლო – ვაკე-ფერდობებ სოფ. ნაშამგუში. გადმოცემით, ონჩხოლიების ნასახლარი ადგილებია. მაშასადამე, მეორე ვარიანტი: ა–ო → აა (სრული კონტაქტური ასიმილაცია).

ხულ(ო)ური//ხულური – ნასოფლარი სოფ. ფახულანში. ამოსავალი ფუძე ჩანს ხულა „ბეღელი. მარცვლის შესანახი ძელური ნაგებობა“. მაშასადამე ფონეტიკური პროცესები ასე წარიმართა: ხულა → ხულაური → ხულური (ნაწილობრივი ასიმილაცია) → ხულური (სრული ასიმილაცია).

ნაოფთურე//ნაფთურე – ბორცვი საკვიკვინოში. წარმოქმნილი ტოპონიმისათვის ამოსავალია აფთურა (← აფხაზ. ააფთრა „ცხვრის სამწყვდევი“ ან ზოგადად „მწყემსის საზამთრო სადგომი ბარში“). ამავე სოფელში დადასტურებული ტოპონიმი ოფთურე (ეწოდება მინდორს) ცხადყოფს, რომ დასახელებული ტოპონიმის პირველი ვარიანტისათვის ამოსავალია სწორედ ოფთურე. მაშასადამე, ფონეტიკური პროცესები ასე წარიმართა: ოფთურე → ნაოფთურე → ნააფთურე

(ასიმილაცია ა-ო → აა) → ნაფთგრ (შერწყმა: აა → ა; ფუძისეული ბგერის დასუსტება: უ → გ).

ჯაკონური/ჯაკუნური – ფერდობი ნატბევართ სოფ. ხანწკში. „კანონიკური“ ფორმაა ჯაკონური: უწინ ეს ადგილები თურმე ჯაკონიას ეკუთვნოდა. ჯაკონია გვარსახელია (სულ საქართველოში 307 სული, მათგან ზუგდიდის რ-ნში 80). გვარსახელი დასახელებულია 1621 წელს შედგენილ საეკლესიო საბუთში. აკ. შანიძე ამ გვარს უკავშირებს სიტყვა დიაკონს. ჯაკონური ნიშნავს: „რაც უწინ ჯაკონიას ეკუთვნოდა“. მაშასადამე, ჯაკუნური წარმოქმნილია ო-უ→უ-უ ასიმილაციის ნიადაგზე.

ლეშადანე/ლეშედანე – შედანიების უბანი დღურუს მარცხ. ნაპირზე, სოფ. ოდიშში. სამეგრელოში საპასპორტო ფორმებია როგორც შედანია, ისე შადანია. მათგან გვარ შადანიას ატარებს მხოლოდ 50 სული. კომპაქტური დასახლება არც მოეპოვება. ზემოთ დასახელებულ უბანში კი ცხოვრობენ შედანიები. XX ს-ის დამლევისათვის გვარ შედანიას საქართველოში ატარებდა 543 სული. პირსახელი შედანა გვხვდება XVI ს-ის წერილობით წყაროებში (იხ. პალ, I, 62). ყოველივე აქედან გამომდინარე, გვარის თავდაპირველ ფორმად უნდა ჩავთვალოთ შედანია. მაშასადამე, შადანია მეორეულია. მომხდარა ასიმილაცია: ასიმილატორია ა, ხოლო ასიმილირებული ე: ე-ა → ა-ა. ასიმილაცია დისტანციურია. სხვა მაგალითი: საშედანო//საშადანო – უბანი ახალკახათის საზღვართან, სოფ. კახათში. ცხოვრობენ შედანიები.

მედანი – სოფელი წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში. ქართ. მაიდანი → მეგრ. მეიდანი (ასიმილაცია: ვიწრო ი ხმოვანმა ნაწილობრივ დაავიწროვა ა: ა-ი → ე-ი) → მედანი → მედანი.

სამეგრელო-სამურზაყანოს ტოპონიმიაში გვხვდება **თანხმოვანთა ასიმილაციაც**. დავესახოთ ი. ყიფშიძეს „უმეშვეოდ მეზობელ თანხმოვან ბგერათა შორის ქართულსა და მეგრულში წარმოებს მხოლოდ ნაწილობრივი ანუ არასრული ასიმილაცია, უმეტესად რეგრესული (ყიფშიძე, 1994, გვ. 725). გასაგებია: ქართული სიტყვა ერთმანეთის მეზობლად ვერ იტანს ორ ერთნაირ თანხმოვანს. შესაბამისად, „სრული რეგრესიული ასიმილაცია თანხმოვნებისა თანხმოვნებთან მხოლოდ მაშინ არის ხოლმე, როცა მათ შორის ერთი ან რამოდენიმე ბგერა დგას“ (ყიფშიძე, 1994, გვ. 726). ზემორე ნათქვამს ადასტურებს ქვემოთ დასახელებული ტოპონიმები:

შაშარდენო – კლდეები სოფ. ქოყოში. ამ კლდეებში ბუდობდა, როგორც გადმოსცემენ, შარდენი „შევარდენი“. მაშასადამე, ქართ. შევარდენი → მეგრ. შარდენი → საშარდენო → შაშარდენო (სრული დისტანციური ასიმილაციაა: ს-შ → შ-შ).

ჯაკაჯა – მინდორი სოფ. შამგონაში. გადმოცემით, ეს ადგილი ეკუთვნოდა ძაკას (მამაკაცის სახელია). აქედან გამომდინარე: ძაკაშ ჯა → ძაკაჯა → ჯაკაჯა (სრული დისტანციური ასიმილაციაა: ძ-ჯ → ჯ-ჯ).

ნაჭიშკარ//ნაჭიჭკარ – მინდორი სოფ. მეორე გურიფულში. პირველი ვარიანტი ამოსავალია მეორე ვარიანტისათვის, სადაც მომხდარა სრული დისტანციური ასიმილაცია: ჭ-შ → ჭ-ჭ.

თანხმოვანთა დისტანციური ნაწილობრივი ასიმილაციის ნიმუშებია:

ბეხვეშ ნოხორი//ფეხვეშ ნოხორი – ტყე სოფ. სარაქონში. ბეხვე, ბეხვეია, ბეხუია მეგრულში გავრცელებული პირსახელებია. მაშასადამე, ფეხვე მეორეული ფორმაა, ასიმილაციის გზით წარმოქმნილი.

თაკიდური მჟღერი ბ ნაწილობრივ დაიმსგავსა ყრუ მკვეთრმა ხ ბგერამ (ე.ი. ბ-ხ → ფ-ხ).

კათაჯვარი – სერი ნაფიხხოვოში. კათა მეგრულში აღნიშნავს ხალხს. აქედან გამომდინარე წარმოიქმნა ცრუხალხური ეტიმოლოგია: კათაჯვარი „ხალხის ჯვარი“. სინამდვილეში ამ კომპონენტისათვის ამოსავალია მთიან სამეგრელოში გავრცელებული სიტყვა **კადარი** „მზისკენ მიქცეული ფერდობი“. ამიტომაც შეგვიძლია ვივარაუდოთ: კადარიშ ჯვარი → კადარჯვარი → კადაჯვარი (ორი ერთნაირი ბგერიდან ერთ-ერთი დაიკარგა) → კათაჯვარი. ამ უკანასკნელ საფეხურზე მომხდარა დისტანციური ნაწილობრივი ასიმილაცია: კ-დ → კ-თ.

ნამალამ/ნამალან – ფერდობები სოფ. ჯაღრაში. ობიექტი ითვლება მალანიების ნასახლარად. მაშასადამე: მალანია → ნამალან → ნამალამ: სრული დისტანციური ასიმილაცია მ-ნ → მ-მ.

შაქარკალა/შაკარკალა – სახნავი ბორცვზე სოფ. ნაკიფში. გადმოცემით, შაქარს (პირსახელია) აქ ჰქონია კარე „კარავი, სადგომი“. თუ პირველ ვარიანტს ძირეულ თავდაპირველ ვარიანტად ჩავთვლით, მაშინ მეორე ვარიანტი სრული დისტანციური ასიმილაციის ნიმუშად უნდა ჩაითვალოს; შაქარკალა → შაკარკალა (ქ-კ → კ-კ).

ინჭეში – ბუჩქნარი ოისინდეში (ქ. ჯვარი). ტოპონიმი წარმოქმნილია ასიმილაციის გზით. ინჭა (ჭა) → ინჭაიში → ინჭეში → ინჭეში → ინჭეში.

წარმოვადგენთ რამდენიმე ნიმუშს **ხობის** რაიონიდანაც:

ლეტაიში/ლეტეში – ტყე-ჭალა ხობისწყლის მარჯვ. ნაპირას. პირველი ვარიანტი იშვიათია. მეორე ვარიანტი მიღებულია ამგვარი ფონეტიკურ გარდაქმნათა გზით:

ლეტა „ტალახი“ → ლეტაიში → ლეტეიში → ლეტეფში
→ ლეტეში.

სასქური//შქასქური – დღე სოფ. პირველ ხორგაში.
როგორც ჩანს: შქასქური „შუა სქური“ → სქასქური
(ასიმილაცია: შ-ს → ს-ს) → სასქური (წინა ქ-
თანხმოვნის დაკარგვით).

სობწყარი//სოპწყარი – ერთ-ერთი დიდი მდინარე
სამეგრელოში. შეერთვის შავ ზღვას ყულეფთან. ყრუ ხ
ბგერამ დაიმსგავსა მჟღერი ბ და აქცია იგი ყრუ
მკვეთრ პ ბგერად.

ჭიფეში//ჭიპეში – ტყე შავი ზღვის ნაპირას.
სობისწყალსა და ჭურიაწყალს შუა დევს ვიწრო
ზოლად. **ჭიფე** „ვიწრო, წვრილი“ → ჭიფეში → ჭიპეში:
ყრუ მკვეთრმა ჭ ბგერამ დაიმსგავსა ასევე ყრუ
ფშვინვიერი ფ და აქცია იგი ყრუ მკვეთრ ბგერად (ჭ-ფ
→ ჭ-პ).

ხვაჭაჭამწყარი//ღვაჭაჭამწყარი – წყარო სოფ.
ღედარსალეში. რესპოდენტთა განმარტებით, „წყალში,
ლოდებს ქვეშ რომ რაღაც ნიჟარების მსგავსი ასხია,
ისაა ხვაჭაჭი“. მაშასადამე, ღვაჭაჭი ფონეტიკური
სახეცვლილებით მიღებული ვარიანტია. ე. ი. ხვ → ღვ.
რაც შეიძლება განვიხილოთ როგორც ასიმილაციური
გამჟღერება, რადგანაც ვ მჟღერმა მკვეთრი ყრუ ხ
დაიმსგავსა და გადააქცია იგი ნაპრალოვანთა
ორეულის ღ მჟღერ ბგერად.

**დაჩქელიანეფიშ მინდორი და დაჩქელიანეფიშ
ნაოხვამ(გ)** – ადგილის სახელებია სოფ. ორსანტიაში.
თხზული მიკროტოპონიმის მსაზღვრელი კომპონენტი
წარმოადგენს სვანური გვარსახელის – დადეშქელიანის
– ფონეტიკურ ვარიანტს: თავდაპირველად მომხდარა
მარცვლის ამოვარდნა ანუ ჰაპლოლოგია:
დადეშქელიანი → დაშქელიანი. ამას მოჰყვა შქ → ჩქ.
მაშასადამე სამეულის ყრუ ფშვინვიერმა ქ ბგერამ

ნაწილობრივ დაიმსგავსა წყვილეულის ყრუ მკვეთრი შ (ასიმილაცია).

გალებერიშ მინდორი – სახნავი კახათწყარის ნაპირას; **გალობერიშ დისა** – მინდორი ალონწყარისა და ჩხოუშიის შესართავთან (ორივე სოფ. ოქტომბერში). ქართულში გვარი მგალობლიშვილი ცნობილია. სამეგრელოში გადასახლებულებისათვის შეურქმევიათ გალებერი და გალობერი. როგორც ცნობილია, 1750-1780 წლებში შედგენილ სათავადებო წიგნში დასახელებულია გვარი გალობერი (სოსელია, 1960, გვ. 19). მაშასადამე, მეგრულისათვის ამოსავალი ჩანს გალობერი, ხოლო გალებერი მისი ფონეტიკური ვარიანტი. მომხდარა სრული დისტანციური დამსგავსება შუა აწეულობის ხმოვნებისა ო-ე → ე-ე. შდრ. სოფ. ჭაქვინჯში მგალობლიშვილების უბანს ეწოდება საგალობერო//სამგალობლიშვილო.

ნაცხომარუ//ნაჩხომარუ – სახნავი ხობისწყლის ნაპირას, სოფ. გაღმა ქარიატაში. ცხომარია გვარია. ხოლო ჩხომარია მისი ასიმილირებული ვარიანტი. ასიმილაცია მომხდარა გვარის ეტაპზე. ყრუ ხ ბგერა წარმოების ადგილის მიხედვით იმსგავსებს სამეულის ყრუ ფშვინვიერ ბგერას და გადააქცევს მას ჯჩჭ სამეულის ყრუ ფშვინვიერ ბგერად.

გგრძე ბარცხონი//გგრძე ფარცხონი „გრძელი ბაძენარი“ – ტყე ხევი სოფ. ობუჯში. ასიმილატორია ყრუ მკვეთრი ხ, რომელმაც მუდერი ბ თავისი რიგის ყრუ ფშვინვიერ ბგერად აქცია.

საკინჯიო//საკენჯიო – კინჯიების უბანი სოფ. ნახინგუში. ასიმილაცია მომხდარა ანთროპონიმის დონეზე. ა-ი → ა-ე (ა ხმოვანმა ვიწრო ხმოვანი ი ერთი საფეხურით მიიახლოვა).

დისიმილაცია

დისიმილაცია, ანუ განმსგავსება, კომბინატორულ ბგერათცვლილებათა ერთ-ერთი სახეა. ასიმილაციისაგან განსხვავებით, დისიმილაცია გულისხმობს ორი მსგავსი ბგერიდან ერთ-ერთის შეცვლას საერთო ნიშნის დაკარგვის შედეგად. შეეხება ხმოვნებსაც და თანხმოვნებსაც. განმამსგავსებელ ბგერას ეწოდება დისიმილატორი, ხოლო განმსგავსებულს – დისიმილირებული. გ. ახვლედიანი შენიშნავს: „ორი ერთმანეთის მსგავსი (ან ერთგვარი) ბგერიდან სიტყვაში ერთი იცვლება და ამით მატულობს განსხვავება მა შორის. ამის შედეგად შესაძლოა დაიკარგოს შეცვლილი ბგერა“ (ახვლედიანი, 1956, გვ. 161).

დისიმილაცია ხდება ორი მარკერით:

1. მანძილის მიხედვით: **კონტაქტური** (მუხამმაზი → მუხამბაზი), **დისტანციური** (ლელწამი → ლერწამი). ქართველურ ენებში დისტანციური დისიმილაცია უფროა გავრცელებული.

2. **პროგრესული** (წინა ბგერა განიმსგავსებს მომდევნო ბგერას): გორი → *გორური → გორული) და **რეგრესული** (მომდევნო ბგერა განიმსგავსებს წინა ბგერას სუნნელი → სურნელი). ქართველურ ენებში უფრო გავრცელებულია პროგრესული დისიმილაცია.

დისიმილაციის იშვიათი შემთხვევებია: ა) დისიმილირებული ბგერის დაკარგვა (პირჯვარი → პიჯვარი); ბ) მთელი მარცვლის ამოვარდნა (ჰაპლოლოგია); გ) დისიმილაციური გამქლერება (ჭაბუკი → ჭაპუკი, ბილწი → პილწი).

ჯერ კიდევ ი. ყიფშიძე აღნიშნავდა: „დისიმილაცია ქართულსა და მეგრულში წარმოებს ნარნარა და ცხვირისმიერ თანხმოვანთა შორის. ამასთანავე

მეგრულში ჯერჯერობით შემჩნეულია მხოლოდ პროგრესული დისიმილაციის შემთხვევები, ხოლო ქართულში ადგილი აქვს უმთავრესად რეგრესულ დისიმილაციას“ (ყიფშიძე, 1994, გვ. 730).

საერთო დასკვნა ასეთია: „ქართულსა და მეგრულში უპირატესნი და დამახასიათებელნი არიან რეგრესული ასიმილაცია და პროგრესული დისიმილაცია“ (იქვე, გვ. 730). კ. დანელია აზუსტებს: „კოლხურში დისიმილაცია საკმაოდ გავრცელებული პროცესია. დისიმილაციას განსაკუთრებული ადგილი აქვს მეგრულის ყველა კილოკავში“ (დანელია, 2006, გვ. 67).

მ. ციკოლია ეყრდნობა ა. შანიძის დებულებას: „დისიმილაციის შემთხვევები ქართულში უმთავრესად რ ბგერაზე მოდის. ერთ სიტყვაში ორი რ ვერ ძლებს და ერთი მათგანი (უფრო ხშირად მეორე) ლ-დ გადაიქცევა“ და შენიშნავს: „ჭანურში ხშირად ძლებს ორი რ ერთად, მეგრულში ასეთ შემთხვევებში თითქმის ყოველთვის დისიმილაცია გვექნება“ (ციკოლია, 1954, გვ. 334-335). ამისი კლასიკური მაგალითია ჩვენ მიერ ხობის რაიონში ჩაწერილი ტოპონიმი **ლეზერვი**. ასე ეწოდებოდა სარეზერვო არხს, რომლითაც უღლუდან წყალი გაედინებოდა ხობისწყლისაკენ. მაშასადამე, რეზერვი → ლეზერვი. სხვა მაგალითები:

საერემაძო//საირმაძო – ერემაძეების უბანი სოფ. პირველ გურიფულში, ხობის საზღვართან. ა-ე → ა-ი არის პროგრესული დისიმილაციის შედეგი: ა ხმოვანმა, რომელიც დაბალი აწეულობისაა, განიმსგავსა შუა აწეულობის ე და აქცია იგი მაღალი აწეულობის ბგერად.

ბაღჩა//ბახჩა – ჭალა სოფ. ყულევში. მომხდარა დისიმილაცია. მუღერმა ბ ბგერამ წარმოების ადგილის

მიხედვით განიმსგავსა მქლერი ღ ბგერა და გადააქცია იგი ყრუ მკვეთრ ხ ბგერად.

ლეანთაღე//ლიანთაღე – სერი სოფ. ოდიშში. წინათ ეკუთვნოდა ანთელავას. მაშასადამე, ე-ა → ი-ა. მომხდარა ნაწილობრივი კონტაქტური დისიმილაცია: შუა რიგისა და დაბალი აწეულობის ა ხმოვანმა განიმსგავსა წინა რიგის შუა აწეულობის ე ხმოვანი და აქცია იგი მაღალი აწეულობის ი ხმოვნად.

ნაერქი//ნაირქი – ვაკე სოფ. ოდიშში. ქართული იფქლი მეგრულში შესულია როგორც ირქი. მაშასადამე, მომხდარა ხმოვანთა კონტაქტური ნაწილობრივი დისიმილაცია: ნაერქი → ნაირქი (აი-აე).

ომენჯია – დაფერდება სოფ. ოხვამეკარში (ხობის მუნიციპ.). ცნობილია: ქართ ვეძა : მეგრ. მენჯი, სადაც ნ ჩანართია. მაშასადამე, ომენჯია წარმოქმნილია ამგვარად: მენჯი „ვეძა“ → ომენჯე „სავეძე (ადგილი)“ → ომენჯეა → ომენჯია (კონტაქტური დისიმილაცია: ეა → ია). შდრ.: პეტრე → პერტე → პერტეა → პერტია (გეგრსახელია) → საპერტო „პერტიების უბანი“.

წყვაფანა//წკვაფანა – ხრამი სოფ. ნაკიანში. მართალია, „მეგრულ-ქართულ ლექსიკონში“ სალექსიკონო ფორმად გატანილია წკვაფანა „ხრამი, ჯოჯოხეთი“ (ო. ქაჯაია), მაგრამ ძირითადი და უფრო გავრცელებული ფორმაა წყვაფანა „ხრამი, უფსკრული; მოუსავლეთი“. მაშასადამე, წყვაფანა → წკვაფანა. ბგერათკომპლექსის ნაპრალოვანი ე დისიმილაციის საფუძველზე შეცვალა სამეულის ხშულმა კ ბგერამ.

ხინწკა//ხინჯკა – დელე სოფ. ლედარსალეში. თავდაპირველი ფორმა ჩანს ხინწკა (შდრ.: ხინწკონა – ეკალბარდიანი ფერღობი სოფ. ლესიჭინეში. რესპოდენტის განმარტება: „ხინწკონა ეწოდება წვრილ კაჟიან ადგილს“). სხვათა გადმოცემით, „ხინწკი“ კაჟია, მაგრამ კენჭზე უფრო წვრილი“. „მეგრულ-ქართულ

ლექსიკონში“ დასახელებულია ხინჭკი „ქვის პატარა წვეტიანი ნატეხი; პატარა მჭრელი კენჭი“). ტოპონიმი ხინჭკა წარმოქმნილია დისიმილაციის გზით: წკ კომპლექსში წ ხშულთა სამეულის მკვეთრი ბგერაა, ხოლო კ – ასევე ხშულთა სხვა სამეულის მკვეთრი ბგერა. დისიმილაციური პროცესის შედეგად წკ → ჭკ (მაშასადამე, კ მკვეთრმა თანხმოვანმა წარმოების ადგილის მიხედვით „განიშორა“ ბოლო სამეულის ჭ მკვეთრი).

ნაკაბარჭუ//ნაკაპარჭუ – დღე, ტარჩიის შენაკადი სოფ. ჯიხასკარში. ამ დღეში სცოდნია თევზი კაბარჭინა. მაშასადამე, მომხდარა დისიმილაცია: კ-ბ → კ-პ. ამავე ფუძისგანაა წარმოქმნილი აგრეთვე კაბარჭელა//კაპარჭელა – დღე სოფ. ლესალეში. როგორც ცნობილია, კაპარჭინა თევზია ერთგვარი. სახელი დარქმევია მდ. კაპარჭინის მიხედვით, რომელიც პალეოსტომის ტბიდან გაედინება (ქეგლ, ტ. IV). მაშასადამე, კაპარჭინა მეგრულში შესულა გურული დიალექტიდან კაბარჭინა ფორმითაც, რაც მიღებულია ორმაგი დისიმილაციით. ოღონდ სხვადასხვა მიმართულებით: კ-პ → კ-ბ. მკვეთრ კ ბგერას განუმსგავსებია ასევე მკვეთრი, ოღონდ სხვა საწარმოთქმო რიგის პ ბგერა და გაუმჟღერებია იგი. მეორე გზა: პ-ჭ → ბ-ჭ. ამ შემთხვევაში დისიმილატორია მკვეთრი ჭ, ხოლო შედეგი ისეთივე – მკვეთრი პ-ს გამჟღერება.

ხვიბიში//ხვიპიში – კლდე ჯუმის მარცხ. ნაპირზე (სოფ. საჭურღული). მეგრულში **ხვიპი** ღრმა თეფში ქცეულა ოროგრაფიულ ტერმინად და აღნიშნავს ჩაღრმავებულ ადგილს. მაშასადამე, ხვიპი „კანონიკურია“ მეგრულისათვის, ხვიბი კი – მეორეული, ფონეტიკური პროცესების შედეგად წარმოქმნილი. ცხადია, ხვიბი დისიმილაციის შედეგია: ხ-პ → ხ-ბ, ე.ი.

წყვილეულის ყრუ მკვეთრი ხ სამეულის ბაგისმიერ პ მკვეთრ ბგერას აქცევს ბ ბგერად.

მახუტანაკარუ//მახუთანაკარუ – საძოვარი ხობისწყლის ხეობაში, სადაც მახუტას (პირსახელია) კარე „სადგომი“ ჰქონია. მაშასადამე: მახუტაშ კარე → მახუტაშ ნაკარუ → მახუტანაკარუ → მახუთანაკარუ. ღ-ხ წყვილეულის მკვეთრმა ხ ბგერამ ყრუ ფშვინვიერ ბგერად აქცია სამეულის მკვეთრი ტ. ე.ი. ხ-ტ → ხ-თ.

მოედანსუკი//მოიდანსუკი – ვაკე-ბორცვი სოფ. ლეახალეში. ქართული სიტყვა მოედანი მეგრულშიც ამავე ფორმით გვხვდება, მაგრამ დასახელებული ტოპონიმის მეორე ვარიანტი **მოიდანი** წარმოქმნილია დისიმილაციის გზით ო-ე → ო-ი.

დისიმილაცია ნარნარა ბგერებს შორის

ნაფარონი//მაფარონი – ბუჩქნარი სოფ. ნაკიანში ფარონი საზოგადო სიტყვაა და ნიშნავს: ა) ყაზარმის ტიპის დროებითი ნაგებობა; ბ) ნაღის მსგავსად მოღობილი და ბოძებზე შემდგარი ნაგებობა. ნაწინავითარების მაჩვენებელი პრეფიქსია. მაშასადამე, მომხდარა დისტანციური დისიმილაცია: ნ-ნ → მ-ნ.

შონდორა//შონნორა – ბორცვი სოფ. ნაფიხსოვოში. სავარაუდოა: შონური (ვაზის ჯიშია) → შონურონა → შონრონა (უ-ს დაკარგვით) → შონნორა (მეტათეზისით: ნრ → ნნ) → შონდორა (შდრ. ძვ. ქართულში ცნობილი დისიმილაცია: ნნ → ნდ: არაბ. ჯაჰანნამა → ქართ. ჯანნაბა → ჯანდაბა). შდრ. ტოპონიმი შონურონა. ასე ეწოდება ტყეს სოფ. ნაკიანში.

ხმოვანთა დისიმილაცია

ჩაკაწყუ//ჩეკაწყუ – წყარო სოფ. ლეახალეში. ჩაკა პირსახელია (შდრ. გვარი ჩაკაბერია). მომხდარა დისტანციური დისიმილაცია: ა-ა → ე-ა. ჩაკაწყუ → ჩეკაწყუს ხელი შეუწყო ცნობილმა 4K ჩეკამ.

ჩამათი//ჩემათი – უბანი სოფ. კირცხში. ჩამა პირსახელია, ხოლო ჩამათი – „ჩამას შთამომავლობა; ჩამასანი“ ჯგუფური ანთროპონიმია, რომელიც კონვერსიის წესით იმ ადგილის სახელად ქცეულა, სადაც ჩამას შთამომავლები ცხოვრობდნენ. მაშასადამე, ამოსავალი ფორმაა ჩამათი, ხოლო ჩემათი მისი დისიმილაციური ვარიანტია (ა-ა → ე-ა)

ჩეთიერი//ჩეთიორი – ფერდობი სოფ. ახუთში. თუკი პირველ ვარიანტს ძირითად ფორმად ჩავთვლით, მეორე ვარიანტი წარმოგვიდგება როგორც მისი დისიმილაციური სახეობა ი-ე → ი-ო (წინა რიგის ი ხმოვანმა წინა რიგის ე ხმოვანი უკანა რიგის ხმოვნად აქცია).

ობორიანწე//ობორიე ენწერი – ბორცვი სოფ. ბიაში. ამოსავალია ობორიე ენწერი, რომელსაც პირველ საფეხურზე მიუღია ფორმა ობორიენწერი (ე-ე → ე), ამის შემდეგ მომხდარა დისიმილაცია – წინა რიგის ვიწრო ი ხმოვანმა ერთგვარად გააფართოვა საშუალო აწეულობის ე ხმოვანი: იე → ია (ბოლოკიდური რე მოკვეცილია).

განვიხილავთ სხვა მაგალითებსაც:

გოკირილი „შეკრული; შეკირული“ – ტყე მუხურში, ღელე ფართო ნოსორში; **გომბარილი** „გაბერილი; დატბორილი ადგილი“ – 1. ასე ეწოდება გალის ზღვას; 2. სახნავი წარჩეში; **გონთხორილი** „გათხორილი; არხი“ – არხი გაგიდაში; **გოხორგილი** „ჩახერგილი“ – ღელე პ. ოტობაიაში; **გოხორხილი** „გახერხილი“ – გზა-გასასვლელი სერზე სოფ. სუკში, გზა სოფ.

სამარქველოში, გორგილი „შემორგული“ – წყარო ლეთკანთში; გოშერილი „გაცვეთილი, ჩაცვეთილი“ – ვიწრო გასასვლელი სოფ. ლეთკანთში; გოჭკერილი „გაჭრილი“ – გზა სქურის სატყეოში, ნაგზაური ფოცხოეწერში; გონორხილი „გახერხილი“ – საურმე გზა სოფ. ფუქში; კლდეში ჩახერხილი გზა ჭველეში და სხვ. ყველა შემთხვევაში ბოლოკიდური ილ არის ირ სუფიქსის ვარიანტი. ყველგან მომხდარა დისიმილაცია რ-რ → რ-ლ. თუმცა -ილ დასტურდება მაშინაც, როცა ფუქეში რ არ მოიპოვება:

გორხილი „გადახერგილი“ – საბანაო ჩეგემღალზე, სოფ. დიხაზურგაში; **გოჭკადილი** „გაჭკადილი“ – ხიდი მდ. ოქემწყარზე, სოფ. პ. გუდავაში; **გოჭოფილი** „შემოკავებული“ – ტყე სოფ. სიდაში.

მხოლოდ ორიოდ ტოპონიმში გვაქვს -ირ სუფიქსი: **გონინჯოლირი** „გახიდული“ – ჭეჭყობი სოფ. შაშიკვარაში;

მოდგლაკირი//მოდგლოკირი//მგკოდგლაკირი

„მოდრეკილი, დადრეკილი, მოგრეხილი“ (← ღგლოკუა, ღგრაკუა „მოდრეკა“) – წყარო, ნაკადული სამურზაყანოს მთაში. 200 მ. გავლის შემდეგ მიწაში იკარგება.

მაგრამ ამ რაიონებშიც -ილ მაშინაც დასტურდება ტოპონიმში, როცა ტოპონიმში რ ბგერა არ ურევია. მაგალითები: **გილაშქვაფილი, გობოგილი, გობონჯილი, გოჭკილი, გოჭკადილი** და სხვ. და მხოლოდ ერთადერთ შემთხვევაში დასტურდება -ირ სუფიქსი: **გგლაკილარი**. „ჩასაკეტი, ჩასახერგი“ – მინდორი ჯვარის სატყეოში. ჩხოროწყუს რაიონში დასტურდება ტოპონიმები:

გოდგრაკილი „გადრეკილი“ – აღმართი სოფ. ლეწურწუმეში (ჩხოროწყუს რ.); **გოშერილი** – უღელტეხილი სოფ. ახუთში და სხვ. **გონარცქილი** „გაპობილი“ – ლოდი ხობისწყლის ხეობაში;

გოხორხილი „გახერხილი“ – გზა-გასასვლელი ბორცვზე, სოფ. ზუმში, მუხურში, სარაქონში და სხვ. ამ რაიონშიც -ილ გვხვდება არადისიმილირებულ ფორმაშიც: გოჩიხილი, გოჭკადილი, გობოგილი და სხვ. და მხოლოდ ერთი ტოპონიმში გვაქვს მიმდევობის მაწარმოებელი -ირ: გოკიდირი//გოკიდილი – კლდე სოფ. ლეახალეში.

ხმოვანთა შორის დისიმილაციის მაგალითებს კიდევ დავასახელებთ:

ობინეხე//ნაბინოხ – ხეხილნარი სოფ. მ. შეშელეთში. ფონეტიკური პროცესის კვალი ატყვია საწარმოებელ ფუძეს: ბინეხი → ბინოხი. მაშასადამე, ი-ე → ი-ო. წინა რიგის მაღალი აწეულობის ი ხმოვანმა წინა რიგის ე აქცია უკანა რიგის ასეთივე აწეულობის ო ხმოვნად.

სავარზგანიო//სავარზგენიო – ვარზგანიების უბანი სოფ. ნახინგუში. ვარზგენია დისიმილაციური ფორმა: ა-ა → ა-ე.

საჯეჯეიო//საჯიჯეიო – უბანი ნიშონის ნაპირებზე. სამურზაყანო-სამეგრელოში გავრცელებულია გვარსახელები ჯეჯეია (სულ 399 სული საქართველოში. მათგან ზუგდიდში 121, წალენჯიხაში 64), რაც შეიძლება მიღებული იყოს სრული ასიმილაციით ჯეგესაგან. თუ ჯეჯეიას ამოსავალ ფორმად მივიჩნევთ, მაშინ ჯიჯეია დისიმილაციის შედეგია.

გიოხუნალი ქუა – ქვა მთის გზაზე, სოფ. ნაფიხხოვოში. გეხუნა „დაჯდომა“ → გეოხუნალი „დასაჯდომი“ → გიოხუნალი. მომხდარა კონტაქტური დისიმილაცია ე-ო → ი-ო.

გიოლაფუ – თავდადმართი სოფ. ახუთში. გელაფა „გადავარდნა“ → გეოლაფუ „გადასავარდნი“ → გიოლაფუ. აქაც ისევე, როგორც გიოხუნალ მიმდევობასთან, ჩანს დისიმილაციის კვალი: ე-ო → ი-ო.

გიოცოთამუ „გადმოსაგდები“ – სვანი სოფ. ჯგალში და მორევი ჭანისწყალზე, სოფ. ობუჯში. ამოსავალია გეცოთამა „გადაგდება ფერდობზე ხისა, ქვისა“ → გეოცოთამუ → გიოცოთამუ. მაშასადამე, მომხდარა დისიმილაცია: უკანა რიგის შუა აწეულობის ო ხმოვანმა განიმსგავსა ასევე შუა აწეულობის, ოღონდ წინა რიგის ე ხმოვანი და აქცია იგი ამავე რიგის მაღალი აწეულობის ი ხმოვნად. ზუსტად ასეთივე ვითარებაა ტოპონიმებში:

გიოჩარხალუ//გიოხარჩალუ ← გეჩარხალუ//გეხარჩალუა „წყლის ნაკადის გადმოღვრა“ – მორევი, ჩანჩქერი სამართალზე (სოფ. ფუქი) და **გიოხვენჯი** „დასაჯდომი“ (← გეხუნა „დაჯდომა“) – ბორცვი ბოგაშში, მთის გზაზე (სოფ. მედანი).

საომარულო წყუ//საუმარულო წყუ//სამარულო წყუ – ქართული უმარული მეგრულში შემოსულა ომარული ფორმით. მაშასადამე უ-უ → ო-უ დისიმილაცია მომხდარა სიტყვის შესხებასთან ერთად.

თეუფლეშ წყარი – წყარო სოფ. აბასთუმანში. ფონეტიკურ გარდაქმნათა გზა ასეთია: თეოფილე → თეოფლე (ფუძისეული ი-ს ამოვარდნით) → თეუფლე. მომხდარა დისიმილაცია ე-ო → ე-უ.

გუჩუური//გუჩოური – სერი სოფ. ფახულანში. ეკუთვნოდა გვარად გუჩუას. მაშასადამე: უ-უ → ო-უ სრული დისიმილაციაა.

თანხმოვანთა დისიმილაცია:

წკვიპსორო//წკვიბსორო – ღელე სოფ. გიმოზგონჯილში. წკვიპი „წვრილი. ვიწრო“ ითვლება ძირითად, ხოლო წკვიბი – მეორეულ ფორმად. მაშასადამე, წკვიპი → წკვიბი. მომხდარა ნაწილობრივი დისიმილაცია (დისიმილაციური გამჟღერება). წ-პ → წ-ბ. მკვეთრმა წ ბგერამ სხვა რიგის მკვეთრი პ ბგერა

განიმსგავსა და გადააქცია იმავე რიგის მუდერ ბ თანხმონად.

ნოღაბარზენი//ნოთაბარზენი – სახნავები სოფ. წინაგოლაში. ქართული **ღარბაზ** სიტყვა მეგრულში შესულა დაბარზი (რ-ს ადგილგაღანაცვლებით) ფორმით, შემდეგ კი მომხდარა დისიმილაცია: მუდერმა ბ ბგერამ ნაწილობრივ განიმსგავსა მუდერი დ და შეცვალა იგი იმავე რიგის ყრუ ფშვინვიერი ბგერით. მაშასადამე, მომხდარა ნაწილობრივი დისიმილაცია სიტყვის სესხების შემდეგ.

კუბეციაშ ტყა – ბუჩქნარი სოფ. ახუთში. რუსული სიტყვა **куча** მეგრულში შესულა როგორც კუბეცი, ქცეულა პირსახელად, ხოლო შემდეგ – გვარსახელის ფუძედ. მაშასადამე, მომხდარა დისიმილაციური გამუდერება: კ-პ → კ-ბ.

ლეწახნავე//ლეწახნაკე – წახნაკიების უბანი მეორე ჭოლაში. წახნაკია ოფიციალური გვარსახელია. წყვილეულის ყრუ მკვეთრი კ შეცვალა ამავე რიგის მუდერმა გ-მ. ეს დისიმილაციაა.

ლექონაქე//ლექონავე – ქონაქიების უბანი სოფ. ლეშამუგეში. როგორც ვხედავთ, მომხდარა დისიმილაცია: ქ-ქ → ქ-გ.

ლიაკობე – აკობიების უბანი სოფ. ეწერფერდში. მაშასადამე: აკობია (გვარსახელია) → ლეაკობე → ლიაკობე. ე-ა → ი-ა, რა თქმა უნდა, დისიმილაციაა. ზუსტად ასევეა: **ლიარსანე//ლეარსანე** – ხეობა აღერტში, წალენჯიხის რ-ნის საზღვარზე. აქაც კონტაქტური ნაწილობრივი დისიმილაციაა. არსანია გვარია: ე-ა → ი-ა. კიდევ ერთი ამგვარი მაგალითი: **ლიასგმე** – ჭანისწყლის შენაკადი (ჯგალი, ლეთკანთი). ასევეა გვარია. აქაც ე-ა → ი-ა.

კამპარი//კამპური „ჯონჯოლის ხე“ – იგივეა რაც კაპარი (ი. ყიფშიძე. იხ. აქვე ტოპონიმი კაფარი).

კამპურონი ეწოდება ტყეს სამურზაყანოს მთაში, მაგრამ სამურზაყანოშივე დასტურდება კაფარ ვარიანტიც. კაფრონსუკი – სერი სოფ. მ. ოხურეში. რესპოდენტთა განმარტებით, აქ დღესაც ხარობს კაფრაჯა, იგივე კაფარი, ანუ კამპარი. მ ჩართულია სესხებისას. მაშასადამე, სამურზაყანულ მეგრულში გვხვდება როგორც კაპარი, ისე კაფარი. ეს მეორე ვარიანტი მიღებულია დისიმილაციით. მკვეთრმა კ ბგერამ განიმსგავა სხვა რიგის მკვეთრი კ და გადააქცია იგი ყრუ ფშვინვიერ ბგერად: კ-პ → კ-ფ. სხვა მაგალითი: **კამფარონია** ტყე წისქვილარის მარცხ. მხარეს (სქურის სატყეო).

ღებლოუნი//ღებნოყუნი – დაფერდება სოფ. მონგირში. ამოსავალია თხზული ფორმა ღებიშ ნოყუნი „ღების ნაყანევი“ (ღები „ჭაობის რბილი მიწა, მოღურჯო-მოცისფრო ფერისა“) → ღებნოყუნი (ნათეს. ბრუნვის ნიშნის მოკვეცა და ბგერის დაკარგვა ინტერვოკალურ პოზიციაში) → ღებლოუნი (დისიმილაცია: ნ-ნ → ღ-ნ. სხვა თვალსაზრისით: ღ-ნ → ღ-ღ, ე.ი. ასიმილაცია).

ნაესებუ//ნაისებუ – წყარო ურთის მთის ძირას (სოფ. ოხვამეკარი). ტოპონიმისათვის ამოსავალია გვარი ესებუა. მაშასადამე, ნაესებუ → ნაისებუ (დისიმილაცია ა-ე → ა-ი).

სამეჯნებო//სამეჯნობო – სახნავი სოფ. ურთაში. ქართ. მეჯინიბე → მეგრ. მეჯნებე „მესაქონლე“ → სამეჯნებო → სამეჯნობო (ე-ე → ე-ო დისიმილაციის საფუძველზე).

რედუქცია

რედუქცია (← reductio „შემცირება, შეკუმშვა“), როგორც ფონეტიკური პროცესი, აღნიშნავს ბგერის

არტიკულაციურ-აკუსტიკური მახასიათებლების შეცვლას, რასაც იწვევს მისი წარმოების სისრულის შემცირება (ნაწილობრივი რედუქცია) ან ბგერის მთლიანად ამოვარდნა (სრული რედუქცია). რედუქციას განიცდიან როგორც ხმოვნები, ისე თანხმოვნები (ნ. იმნაძე, 2008, გვ. 330).

რედუქციის მთავარი მიზეზია ძლიერი დინამიკური სიტყვათმასვილი, რაც ხმოვანთა მკაფიობის დაკლებას იწვევს. ძველ ქართულში მახვილი მოუდიოდა ბოლოდან მეორე (ორმარცვლიან სიტყვებში) ან მესამე (სამ- და მეტმარცვლიან სიტყვებში) მარცვალზე. ეს მახვილი იყო ინტენსიური, დინამიკური და არაფიქსირებული (ჩიქობავა, „მოამბე“, ტ. VII, გვ. 208). იგივე ვითარებაა მეგრულ-ჭანურშიც. სამურზაყანული კილოკავის ფონეტიკურ მიმოხილვაში აღნიშნულია: „მახვილი მიგვანჩნია რედუქციის ერთ-ერთ მთავარ მიზეზად სამურზაყანულ მეგრულში“ (ციკოლია, 1954).

პრეფიქსის მარედუცირებელი ძალისათვის მეგრულში (ტოპონიმური მასალის მიხედვით)

სვანურში ფუძის კვეცასა და კუმშვას იწვევს როგორც პრეფიქსი, ისე სუფიქსი (ა. შანიძე, ვ. თოფურია) ქართულშიც პრეფიქსს მეტი სარედუქციო ძალა აღმოაჩნდა, ვინემ თავდაპირველად ივარაუდებოდა (გ. გოგოლაშვილი). მეგრულ-ჭანურში, სადაც საერთოდ ცოტაა შეკუმშული ფორმები, პრეფიქსის გავლენის „დადგენა მასალების სიმცირის გამო ჭირს“ (ვ. თოფურია“).

ტოპონიმიკურ მასალაზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ მეგრულში პრეფიქსს დღემდე შემორჩენია გარკვეული მარედუცირებელი ძალა. სინკოპეს იწვევენ ღუ-, ნა-, ნო-, ო-, სა- პრეფიქსები (თანხმულე

სუფიქსებთან ერთად ან მათ გარეშე). ამასთანავე, საწარმოებელი ფუძეები უმეტესწილად გვარსახელებია, ხოლო რედუქცია მოსდით როგორც პირველი, ისე მეორე მარცვლის ხმოვნებს.

ლე-ე: კაჭარა(ვა) → ლე-კაჭ(ა)რ-ე, ხარება(ვა) → ლეხარბე, გოგილა(ვა) → ლე-გოგ(ი)ლ-ე, ჩომახია → ე-ჩმახი-ე, ფართუხია → ლე-ფართხ-ე; ლესოსელია → ლესოსლე, შარაბია → ლეშარაბე, სამელია → ლესამლე...

ნა-, ნო-: მაკალათია → ნა-მკალათ-უ, მიკოლა(ვა) → ნა-მკოლ-უ, მიქა(ვა) → ნა-მ(ი)ქ-უ, უბილა(ვა) → ნა-ბ(ი)ლ-ოუღალ, შომახია → ნა-შმახ-უ, ნაშომახ-ოუ, ოთიფური//ოთიფურე → ნათ(ი)ფურ-ე//ნა-თიფრ-ენ-ი → ნა-თფურ-ენ-ი; კირი → ნა-კ(ი)რ-ეში, ჯიხა „ციხეკოშკი“ → ნო-ჯ(ი)ხ-ენ-ი, ბალიღე „ბელელი“ → ნო-ბაღლ-ენ-ი, ღარიბი → ნო-ღარბ-ენი, ღიმა//ღგმა „ომი, ბრძოლა“ → ნა-ღ(ე)მ-ა, ნაჩიხ-ა „ჯებირი, საგუბარი“ → ნა-ნაჩხ//ნა-ნაჩხ-ოუ... ნაზმაკოჩუ (მეტსახელი) ← ზმაკოჩი „ტანმცირე კაცი“ და სხვ.

ო-: თიფუა „თიბვა“ → ო-თ(ი)ფ-ური, რიკუა „რიკტაფელას თამაში“ → ო-რ(ი)კ-ეში//ორკეში, კვინორი „კვერნა“ → ო-კნორ-ე (ოფიც.: ოკვინორე), სინჯი „სირი, წყლის იხვი“ → ოსინჯალ-ე//ო-სინდ-ალე → *ოსდალე → ოზდალე, პურასქია „პრასი“ → ოპ(უ)რასქი-ე, ტურა → ო-ტრ--ე-ღალ (← ო-ტურ(ე)ღალ), ქირი//ქერი „ქორი“ → ო-ქ(ი)რ-ეში, ჯიკი „ჯირკი, კუნძი“ → ო-ჯკ-ეში//ოჭკ-ეში, მუნჩქვი „მაჩვი“ → ომ(უნ)ჩქვეხურუ, ტორონჯი „მტრელი“ → ოტორონჯე...

სა-: ომარული//უმარული „უმარილი. ქალთა პირსაცხებელი“ → სა-ომარულ-ო წყუ//სა-უმარულ-ო წყუ → სამარლო წყუ, მაჭარი → სა-მაჭრო//სა-მარტ-ო, რიკუა → სა-რ(ი)კ-ი, აბულაძე → სააბლანძო...

პრეფიქსის დართვა არაიშვიათად იწვევს საწარმოებელი ფუძის თავკიდური ხმოვნისა თუ თანხმოვნის მოკვეცას, ფუძიდან მთელი მარცვლის ამოღებასაც კი.

შენიშვნა: ზოგ შემთხვევაში რედუქცია განუცდია გვარს და არა მისგან წარმოქმნილ ტოპონიმს: გამისონია → გამსონია → ნაგამსონუ; შამუგია → შამგია → ლეშამგე; ციმინტია → ციმტია → ლეციმტე; აქუბარდია → აქბარდია → სააქბარდიო; ხუბულავა → ხუბლა → ლეხუბულე...

სუბსტიტუცია და მეტათეზისი

სუბსტიტუცია, ანუ ბგერათხანაცვლება, იმ რიგის ფონეტიკური მოვლენაა, რომელიც არაა განპირობებული და კანონზომიერი ფონეტიკური თვალსაზრისით. იქნებ ამგვარი განსაზღვრება უფრო შთამბეჭდავია: სუბსტიტუცია არის ბგერის ერთბაში შემთხვევითი სპორადული ცვლილება სიტყვაში. თუმცა კი მონაცვლე ბგერები „წააგვანან ერთმანეთს აკუსტიკურად... ბგერათსუბსტიტუცია წარმოიქმნება ბგერათა არასწორი (არაადექვატური) აღქმის ნიადაგზე. ამიტომ ეს მოვლენა უმთავრესად აკუსტიკურია“ (ახვლედიანი, 1956, გვ. 179).

ბგერათსუბსტიტუცია ორგვარია: 1. ჩანაცვლება უცხოურიდან ნასესხებ სიტყვაში; 2. ჩანაცვლება მშობლიური ენის სიტყვაში და ისიც მხოლოდ სიტყვის ძირეულ, აუცილებელ ნაწილში.

მართალია, სუბსტიტუცია არაა კანონზომიერი ფონეტიკური მოვლენა, მაგრამ კი იგი უმეტესად განპირობებულია ბგერათა არტიკულაციური ნათესაობით. მაგალითები სამეგრელო-სამურზაყანოს ტოპონიმიდან:

ნათუთუმი – მინდვრები სოფ. ნაგვალოუსა და ჭუბურხინჯში. თურქულ სიტყვა თუთუნ მეგრულში შესულია თუთუმი ფორმით (მოხდა მ-ნ შენაცვლება).

ოღლაძე „საღლაძე“ – მორევი ერისწყალზე, სოფ. მ. შეშელეთში. ქართული **ღლაძე** მეგრულში შესულა **ღგლაძე** ფორმით. მაშასადამე, ქართული სიტყვის ვ-თანხმოვანს მეგრულში ჩაენაცვლა მ თანხმოვანი. ამასთანავე, ორ თავკიდურ თანხმოვანს შორის გაჩნდა ე.წ. ნახევარხმოვანი გ.

რეიცა – ჩაის ფართობი სოფ. ილორში. რესპოდენტის მოტივაცია: „რკინიგზის რელსი იყო დაგებული და ვაგონებით ეზიდებოდნენ ნახშირს. შემდეგ კი ჩაი გააშენეს“. აქაც ენათაშორისი სუბსტიტუციაა: რუს. рельс მეგრულში შესულა რეიცა ფორმით. იხ. აგრეთვე: ნარეიც – ნაგზაური სოფ. გუდავაში. რესპ.: „ფოქვეშიდან იყო გამოყვანილი რეიცა, ვაგონებს ცხენები ეწეოდნენ“.

ინჯილერიშ ნაჭკკრა „ინჟინრის ნაკაფი“ – ბორცვი სოფ. პ. აკვალაში. მოტივაცია: აქ ინჟინერს ტყე გაუკაფავს და სატრიანგულაციო ანბა დაუსვამს. მაშასადამე: რუს. → მეგრ. ინჯილერი (ორმაგი სუბსტიტუცია: ჟ/ჯ, ნ/ლ).

ნაკამცლარუ – სახნავი სოფ. ახუთში. ამოსავალია სიტყვა კანცელარია, რომელიც რუსულიდანაა შემოსული ქართულსა და მეგრულში (რუს. канцелярия). მაგრამ მეგრულში მომხდარა სუბსტიტუცია: ნ-ს ადგილას ჩამჯდარა მ და გავრცელებულა კამცლარია ფორმით (კამცლარია ეწოდებოდა კოლმეურნეობის კანტორას).

კუნტურა – ქარსაფარი ზოლი ბუის მარჯვ. მხარეს (სოფ. ორულუ). კუნტურა (შდრ. რუს.-ქართ. კულტურა) ხელოვნურად გაშენებულ ტყეს აღნიშნავს.

საფრონდო – ტყე სოფ. ჭკადუაში. ტოპონიმი-სათვის ამოსავალია ფრონტი ← რუს. фронт: ამ სიტყვაში სიტყვის τ თანხმოვანს მეგრულში შენაცვლებია დ.

ნამუხუტ – ფერდობი სოფ. ფახულანში. მუხუტო იგივეა, რაც ქართული მუხუდო, ე.ი. სიტყვაში ქართულდ-ს მეგრულში ჩაენაცვლა წარმოების თვალსაზრისით მონათესავე ბგერა ტ (მუხუდო → მუხუტო).

კადალიონი//კატალიონი – ჭაობი სოფ. პატარა ფოთში. რესპ.: „ომის წინა წლებში აქ გააშენეს მცენარე, რომელსაც კატალიპა ერქვა“. მეგრულში გავრცელებულა როგორც კატალია, ისე კადალია ფორმა. მაშასადამე: უცხო სიტყვის ტ ბგერას მეგრულში ჩანაცვლებია მონათესავე (რიგის მიხედვით) მუღერი დ.

ამტონიშ სორო – ტბორი სოფ. გამოღმა შუა ხორგაში. ქართულში შემოსული უცხოური საკუთარი სახელი ანტონი მეგრულში ამტონი ფორმითაც გვხვდება.

ყველა დასახელებულ შემთხვევაში ბგერის ჩანაცვლება მომხდარა სხვა ენიდან შემოსულ სიტყვაში. ქვემოთ კი ვასახელებთ ტოპონიმებს, რომლებშიც ბგერის ჩანაცვლება ხდება მეგრულისავე ლექსიკურ ერთეულში:

ნარაკალუღალ//ნარაყალუღალ – დეღე სოფ. ნოჯიხევში. მართალია, არაა გარკვეული, რომელი ვარიანტია მეგრულისათვის „კანონიერი“, მაგრამ კ/ყ (თუ ყ/კ) სუბსტიტუციას წარმოადგენს.

კარცხაბი//კარცხაპი – დეღე სოფ. გამოღმა პირველ ხორგაში. აქაც იგივე შემთხვევაა: სიტყვის მნიშვნელობა არაა დადგენილი, მაგრამ აშკარაა სუბსტიტუცია ბ/პ.

ბურკონე/გურკონე – ღელე სოფ. საქირიოში (ხობის რ.). ტოპონიმის სემანტიკა და მოტივაცია უცნობია, მაგრამ ფაქტია სუბსტიტუცია ბ/გ.

კოკჭალე/კობჭალე – საბანაო ხობისწყალზე (სოფ. გამოღმა პ. ხორგა). გადმოცემით, კოკი ამ ჭალის პატრონს ერქვა. მაშასადამე, კობჭალე სუბსტიტუციითაა წარმოქმნილი.

ნაგელუანი//ნაგერუანი//ლაგერვანი – ბორცვი სოფ. ძველ ხიბულაში, ნახაჯღალის სათავესთან. ეს ადგილი თავად გელოვანის ნასახლარია. ამიტომაც ეწოდება ნაგელუანი. მისგან სუბსტიტუციითაა (ლ/რ მონაცვლეობით) წარმოქმნილი პარალელური სახელწოდება „ნაგერუანი“. არაა გამორიცხული გადააზრების გავლენაც: გერი „მგელი“. ბოლო ვარიანტში ორმაგი სუბსტიტუცია მომხდარა: თავკიდურში ნ/ლ, ხოლო ფუძეში – უ/ვა.

ლაჯიმონი//ნაჯიმოლი – ტაფობი სოფ. რენხში. აქვეა ბორცვი ნაჯიმსუკი. ჯიმუ „მარილი“ → ჯიმოლუა „დამარილება; მარილის დაყრა საქონლისათვის“ → ნაჯიმოლ „დამარილებული; მარილდანაყარი ადგილი“. მაშასადამე, ლაჯიმონი ნ/ლ სუბსტიტუციის შედეგია.

ნაპალუ//ნაფალუ – ბორცვი სოფ. თაიაში. რესპოდენტების გადმოცემით, ადგილის სახელი დაკავშირებულია გვარ ფალიასთან. მაშასადამე, უნდა გვქონოდა **ნაფალუ**. სინამდვილეში კი ჩნდება მისი პარალელური ფორმა ნაპალუც: ფ/პ ერთი რიგის თანხმოვნებია და ადვილად შეენაცვლებიან ერთმანეთს.

ონტყოლტები//ონტყორტები – ტყე მ. ლესიჭინეში. **ნტყოლუა** „ლაფაობა; ღრმა ტალახში ნებივრობა“ → ონტყოლი „სალაფაო“. გადმოცემით, აქ, ტყის შუაგულში, ყოფილა გუბურა-საფლობი. ამიტომ დარქმევია ონტყოლტები. ქართ. ტვერი → მეგრ. ტები,

აგრეთვე სუბსტიტუციის ნიმუშია (ვ თანხმობის დაკარგვის გათვალისწინებით). მაშასადამე, ონტყორტები სუბსტიტუციითაა წარმოქმნილი.

ჟირომუშქა – ხეობა სოფ. მ. ჭოღაში. აქ ორი ღელე-ხევი ერთვის ერთმანეთს. მაშასადამე, თავდაპირველი ფორმაა ჟირირობუშქა „ორხევეს შუა“. ჟირომუშქა ბ/მ თანხმობების სუბსტიტუციის შედეგია. ჟირომუშქა პაპლოლოგიის შედეგია.

წკვიბღალ/წკვიბღალ – ღელე, ხევი სოფ. კირცხში. მეგრულში გავრცელებული ძირითადი ფორმაა **წკვიბი** „ვიწრო, წვრილი“. მაშასადამე, წკვიბი სუბსტიტუციის შედეგია.

კვატელი/კვატერი/ყვატელი – ვაკე-ხეობა სოფ. ნაფიხსოვოში. ეკუთვნოდა კვატი ბერიას. მაშასადამე, კვატელი/კვატერი (სუბსტიტუცია ლ/რ) ნიშნავს „კვატის ყოფილს“. ყვატელი ფორმაც სუბსტიტუციითაა წარმოქმნილი (კ/ყ).

ოცონუარი/ოკონუარი – ტყე ხობისწყლის ხეობაში. ოცონუარი (← ცონა „ყანა“) ყანაში მომუშავეთა სიმღერაა. მაშასადამე, პარალელური სახელწოდება ოკონუარი ც/კ ჩანაცვლებითაა მიღებული.

ჭვიტრონა/ჭვიტნორა – სახნავი სოფ. ღარჩვაში. მეგრულში ჭვიტლური ვაზის ერთ-ერთ ჯიშს აღნიშნავს. ადგილს, სადაც ეს ვაზი უხვად ხარობდა, დარქმევია, ჭვიტლურონა. ამოვარდნილა **ლუ** კომპლექსი და მიგვიღია ტოპონიმი ჭვიტრონა, ხოლო ბოლოს – ბგერათა გადანაცვლებით ანუ მეტათეზისით – ჭვიტნორა. საერთო სურათი ასეთია: ჭვიტლური → ჭვიტლურონა → ჭვიტრონა → ჭვიტნორა.

მეტათეზისი, ანუ ბგერათგადასმა, არის კომბინატორული ბგერათცვლილება, რომლის შედეგადაც სიტყვაში ხდება ბგერის გადანაცვლება-

გადაადგილება. ემართებათ მეტწილად სონორ თანხმონებს (რ ლ მ ნ აგრეთვე ფ-ს, რომელიც ერთგვარად წააგავს სონორებს), მაგრამ გვაქვს ჩქამიერ თანხმოვანთა მეტათეზისის შემთხვევებიც. მეტათეზისი შეიძლება იყოს მარტივი ან საურთიერთო, კონტაქტური ან დისტანციური. ბგერათგადასმას, როგორც ცნობილია, ხსნიან ენისათვის უფრო ბუნებრივი ბგერათკომპლექსებისაკენ მოსაუბრის მიდრეკილებით (ახვლედიანი, 1956, გვ. 172-173). აღნიშნულია ისიც, რომ „მეტათეზისი განსაკუთრებით ახასიათებს მეგრულს. გადასმა ძირითადად რ ბგერას მოსდის როგორც ნარნარას. გადასმა ხდება სხვა ბგერისაც (დანელია, 2006, გვ. 76-77).

ყოველივე ზემოთქმულს ადასტურებს სამეგრელო-სამურზაყანოს ტოპონიმიაც. როგორც ცნობილია, თითქმის ყველა შემთხვევაში, სადაც გვაქვს თანხმოვანი + რ, ეს რ ამ თანხმონის წინ დაჯდება (გამონაკლისი: ქართ. ორბი → ობრი. სოფ. ნაგვალოუში ტყეს ეწოდება **ობრიშ ოგვაჯე** „ორბის ბუდე“. რესპ.: „აქ ერთი მაღალი თელის კენწეროზე ორბს ჰქონია ბუდე“). ბევრ შემთხვევაში ამგვარი ნამეტათეზისარი სიტყვა ტოპონიმიაშიც დასტურდება:

ნაერქი//ნაირქი – ცივის ჭალა სოფ. მ. ღესიჭინეში. ამოსავალია ფორმა ერქი//ირქი. ეს სიტყვა შემოსულია ქართულიდან: იფქლი → მეგრ. იქლი (ფ-ს დაკარგვით) → იქრი (ღ → რ) → ირქი.

ოწრუბელე „საწურბლე“ – ღელე სოფ. ძველ ხიბულაში. მეტათეზისი მომხდარა სიტყვის სესხებისას. ქართ. წურბელი → მეგრ. წრუბელი. იხ. აგრეთვე **ოწრუბელე/ოწურბელე** – ჭეჭყობი სოფ. ყულიშკარში. მეორე ვარიანტი (ოწურბელე) გალიტერატურებული ფორმაა.

გორგიდი/გოგირდი – მინდორი სოფ. ჯიხაშკარში. როგორც ვხედავთ: ქართ. გოგირდი ← მეგრ. გორგიდი. რ თანხმოვანმა გი კომპლექსის წინ გადაინაცვლა.

დრიმიტიშ დიხა – სახნავი ხობისწყლის ჭალაში (სოფ. ზუბი). სალიტერატურო ენის დიმიტრი → მეგრ. დრიმიტი. მეტათეზისი დისტანციურია: ბოლო კომპლექსის რ „გადამხტარა“ და ადგილი დაუკავებია თავკიდური დ-ს შემდეგ. იხ. აგრეთვე: დრიმტეშ ნაწყურგილ – წყარო და დრიმტეშ ნოხორი – სახნავი სოფ. ბია-საშონიოში.

მეტათეზისის იშვიათი შემთხვევაა: **ლეაფშილე/ელაფშილე** – ასე ეწოდება უბანს სოფ. ახალსოფელში. ტოპონიმისათვის ამოსავალია გვარი აფშილავა. ცხადია: ლეაფშილე → ელაფშილე.

აფრიკატიზაცია

ცნობილია, რომ აფრიკატიზაციას განიცდის როგორც ხშული, ისე სპირანტი თანხმოვნები. განსაკუთრებით გავრცელებულია სპირანტის გააფრიკატების შემთხვევები (ჯორბენაძე, 1998, გვ. 478). ისიც გარკვეულია, რომ ქართველურ ენებში აფრიკატიზაციის რამდენიმე გზა არსებობს: ა. თანხმოვანთა კომბინაციური შერწყმა (ხშული + ნაპრალოვანი); ბ. ნებისმიერ ხშულ თანხმოვანთან მეზობლობა; გ. ანალოგია; დ. სუბსტიტუცია.

ამათგან მეგრული ტოპონიმია გამოავლენს აფრიკატიზაციის ორ გზას: ხშულთან მეზობლობასა და სუბსტიტუციას.

თავდაპირველად განხილული იქნება **ხ** სპირანტის აფრიკატიზაციის საკითხი. აფრიკატიზაციას განიცდიან როგორც წინანუნისმიერი, ისე უკანანუნისმიერი

სპირანტები. ჩვენც ამ თანმიმდევრობით განვიხილავთ მასალას.

წინანუნისმიერ სპირანტთა აფრიკატიზაცია.
იგულისხმება სპირანტის ჩანაცვლება იმავე ლოკალური რიგის ხშულ-ნაპრალოვანი თანხმოვნით. მაშასადამე, ეს მონაცვლეობა წარმოადგენს ფშეინვიერთა ურთიერთმიმართებას.

ს → ც

ს → ც ჩვეულებრივია ხშული თანხმოვნების, მათ შორის სონორების (მ, ნ, რ, ლ) მეზობლობაში. ამასთანავე, ს თანხმოვნის აფრიკატიზაცია ხდება სპირანტი თანხმოვნების მეზობლობის დროსაც, რაც გამოწვეულია იმით, რომ ამ შემთხვევაშიც ხდება ხშვა, თუმცა ნაწილობრივი. სამეცნიერო ლიტერატურაში საილუსტრაციოდ ასახელებენ ტოპონიმებს: მესხ-ეთ-ა → მსხ-ეთ-ა → მცხეთა; სა-მესხ-ე → სა-მსხ-ე → სამცხე.

მეგრულში "ს → ც ძალიან ხშირია ხ სპირანტის წინ" (ლომთაძე, 1999, გვ. 38), მაგრამ დასახელებულია ერთადერთი მაგალითი: სხენი → ცხენი. სამეგრელოს ტოპონიმიაში აღმოჩნდა ამ სახის აფრიკატიზაციის რამდენიმე შემთხვევა:

ა. **ზეცხილნი** ეწოდება ურთის მთის ფერდობებს სოფ. ხამისკურში (ხობის მუნიცი.). ფერდობებზე ჩანს ზეთისხილის ნარგავების ნაშთები, რაც თავისთავად მიგვანიშნებს, რომ **ზეცხილი** იგივეა, რაც ქართული **ზეთისხილი**. მაგრამ საჭიროა გაირკვეს, რა ფონეტიკური პროცესები ახლდა ქართული სიტყვის მეგრულში ადაპტაციას?

უპირველეს ყოვლისა, უნდა გამოირიცხოს კომბინაციური შერწყმა თს → ც (დაუშვებელია: ზეთისხილი

→ ზეთსხილი, ე.ი. ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის ხმოვნითი ნაწილის ამოვარდნა და თანხმოვნითი ნაწილის დარჩენა). რჩება ერთადერთი გზა: ს სპირანტის აფრიკატიზაცია ხ თანხმოვნის მეზობლობაში. ამ პროცესს წინ უძღვოდა ჰაპლოლოგია. ფონეტიკურ მოვლენათა თანმიმდევრობა ასეთია: **ზეთისხილი** → **ზესხილი** (თი- კომპლექსის ამოვარდნა) → **ზეცხილი** (აფრიკატიზაცია). ტოპონიმი ზეცხილონი წარმოქმნილია მცენარეთა კრებითობა-სიმრავლის აღმნიშვნელი **-ონ** სუფიქსით.

ბ. ჭამურცხულა//ჭამურცხულონი//ჭამურსხულონი არის ხევის სახელი საგუგუნაოს უბანში (სოფ. შუახორში, სენაკის მუნიციპ.). ინფორმატორთა განმარტებით, "ჭამურსხული არის მსხლის ჯიში, მწიფდება აგვისტოში, რბილია და თეთრი, მრგვალი, არომატული". შდრ.: "ჭანური მსხლის ჯიშია" (მეგრ.-ქართ. ლექსიკონი, ტ. III, 2002, გვ. 458).

ამ შემთხვევაშიც ფონეტიკური მოვლენები მიმდინარეობდა საზოგადო სახელის დონეზე: **ჭანურსხული** → **ჭამურსხული** (ნ – მ მონაცვლეობით) → **ჭამურცხული** (ს → ც) ხ სპირანტის წინ. ამ საწარმოებელ ფუძეს დართვია **-ონ** სუფიქსი.

გ. ცნობილია, რომ მეგრულში ს სპირანტის აფრიკატიზაცია ხდება როგორც წმინდა ხშულების, ისე სონორების (მ, ნ, რ, ლ) მომდევნო პოზიციაშიც. კოლხური ენის ფონოტაქტიკის შესაბამისად, ქართული **ქუსლ-**ი მეგრულში ადაპტირებულ იქნა როგორც **ქურს-**ი, საიდანაც სონორის მეზობლობაში ს სპირანტის აფრიკატიზაციის შედეგად წარმოიქმნა **ქურც-**ი ვარიანტი (ეს მაგალითი სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილი ფაქტია). ამ ფუძეთაგან მომდინარეობენ

გვარები **ქურსუა** და **ქურცუა**. მათი წარმოქმნის გზა ასე გვესახება: **ქურსუა** "დაწიხვლა, დაქუსვლა", გადატანითი მნიშვნელობა: "მამლაყინწობა, ყოყლოჩინობა, უდიერობა". სათანადო სასუბიექტო მიმდევობა იქნებოდა ***მ-ქურს-უ** ("დამჩაგრავი, ყოყლოჩინა, მამლაყინწა") → **ქურსუ** (მეტსახელი და ეპონიმი) → **ქურსუა//ქურცუა** (გვარსახელი). შდრ.: ჭკადუა "ჭედვა" → ***მ-ჭკადუ** "მჭედელი" → **ჭკადუ** (პროფესიის აღმნიშველი სახელი) → **ჭკადუ** (მეტსახელი და ეპონიმი) → **ჭკადუა** (გვარსახელი); **ჩუალა** "შენახვა, დაცვა" → ***ტყაშ მჩუ** "ტყისმცველი" → **ტყაჩუ** და **სხვ.**

ოფიციალური მონაცემებით, 1995 წელს საქართველოში ცხოვრობდა 144 სული ქურსუა (ძირითადად ზუგდიდის მუნიციპ.) და 64 სული ქურცუა (ძირითადად გურიაში). გარდა ამისა, სამეგრელოში ქურცუა ქურსუა-ს ვარიანტად ითვლება, რასაც ადასტურებს ტოპონიმი **ლექურსუე//ლექურცუე** (ბორცვი კადარღალსა და შქედღალს შუა ჩხოროწყუს მუნიციპალიტეტის სოფ. ლეახალეში). ამ ტოპონიმის წარმოქმნის გზა ასეთია: ქართ. ქუსლ-ი → მეგრ. ქურს-ი//ქურც-ი → ქურსუა//ქურცუა "დაქუსვლა" (ნასახელარი ზმნა) → ***მქურსუ//*მქურცუ** (სასუბიექტო მიმდევობა) → **ქურსუ//ქურცუ** (მეტსახელი და ეპონიმი) → **ქურსუა//ქურცუა** (გვარსახელი) → **ლექურსუე//ლექურცუე**.

აქვე უნდა აღინიშნოს შემდეგი: კოლხურ **ქურც-ფუძესთან** უნდა იყოს დაკავშირებული პირსახელი **ქურცანა** (დამოწმებულია "ტბეთის სულთა მატიანეში") და გვარსახელი **ქურცაძე** (გავრცელებულია იმერეთში).

დ. ქართული პირველადი საწყისი "სრიალი" მეგრულში, როგორც მოსალოდნელი იყო, ადაპტირებულია **"რსიალი"** ფორმით. მაგრამ მეგრულშივე დასტურდება **"რსიოლი"**, რომელიც ასევე ქართულ

"სრიალ-" ფუძეს უნდა უკავშირდებოდეს, ოღონდ ფუძის შიგნით ა - ო მონაცვლეობით და მნიშვნელოვანი სემანტიკური გადაწვეით. **რსიოლი** ნიშნავს: "ბრუალი, თავბრუსხვევა; ტრიალი". სწორედ ეს რსიოლი მეტყველებაში გვხვდება **რციოლი** ფორმითაც, რასაც ადასტურებს ჰიდრონიმი **მარსიოლე//მარციოლე//მირსიოლე**. ესაა დღე, ნახურის მარჯვ. შენაკადი, რომელიც ამჟამად არხით უერთდება ტეხურს (სოფ. ძველი სენაკი, სენაკის მუნიცი.). ინფორმატორი განმარტავს: "ღეღე გარს უვლის ბორცვს, უტრიალებს მას და აკეთებს დიდ მოსაბრუნს. ამიტომ დარქმევია." მაშასადამე, ძირითადი ფორმაა მარსიოლე, საიდანაც ს → ც მონაცვლეობით წარმოქმნილა ვარიანტი **მარციოლე**.

ე. ქართული გვარი ცისკარიძე მეგრულში გადმოსულა როგორც **ცისკარავა** (ცისკარიძე – 262 სული საქართველოში, ძირითადად აჭარასა და ქართლში; ცისკარავა – 34 სული საქართველოში, ძირითადად ზუგდიდის მუნიციპალიტეტში). ს სპირანტის აფრიკატიზაციის შედეგად მიგვიღია ცისკარავას არაოფიციალური (ადგილობრივი) ვარიანტი **ციცკარა//ციცქარა**. ზუგდიდის მუნიციპალიტეტის სოფ. დიდი ნეძის კახათში უბანს ეწოდება **საციცკარო//ციცკარაშ მუხური**.

ვ. ს სპირანტის ც აფრიკატიზაციით ჩანაცვლება ხდება ხმოვანთა მეზობლობაშიც. მაგრამ ეს არის არა აფრიკატიზაცია, არამედ სუბსტიტუცია. კლასიკურ მაგალითად დასახელებულია ქართ. ანკესი → მეგრ. ანკეცი. სათანადო მაგალითები მეგრულ ტოპონიმიაში ერთგვარად მეტია, ვინემ ს-ს გააფრიკატებისა თანხმოვანთან მეზობლობაში.

ზ. **ადესა** ვაზის ჯიშია. მისი ყურძენი შეიძლება იყოს შავი ან თეთრი, მსხვილი მარცვლით. მთიან სამეგრელოში, ჩვეულებრივ, გავრცელებულია აფრიკატიზებული ვარიანტი **ადეცა**. ტოპონიმიაში დასტურდება ორივე ფორმა. **ადესა** – ტყე მარტვილში და ფერდობი ნახურცილაგოში (ორივე მარტვილის მუნიციპალიტეტში) და სხვ. **ადესონი** – სახნავი თამაკონში (მარტვილის მუნიცი.); **ადეცონი** – სერი ნაფინხოვოში (ჩხოროწყუს მუნიცი.); **ადეცონი//ადესონი** – სახნავი კირცხში (ჩხოროწყუს მუნიცი.); **ოადეცე** – სახნავი ყულისკურის მარჯვ. მხარეს (სოფ. ალერტკარი, ზუგდიდის მუნიცი.).

თ. **თხვესი** არის გაუვალი ეკალბარდიანი ადგილი, თანაც ოდნავ ჭაობიანი (სიტყვა ჯერ არაა დაფიქსირებული ლექსიკონებში). სიტყვის ბოლოში ხმოვანთა შორის **ს** სპირანტი შეცვალა ც აფრიკატმა. ტოპონიმური დადასტურებანი: **თხვესი//თხვეცონა** – ტყე-ჭაობი ეწერში (ტალერის თემი, მარტვილის მუნიცი.); **თხვესი//თხვეცი** – ჯაგნარ-ტორფნარი უინოთა-ნამიკოლაგო მეორის საზღვარზე (მარტვილის მუნიცი.).

ი. **საბეკი** "საბეკნი, სატკეპნი" დაკავშირებულია ქართულ ბეკ ზმნურ ფუძესთან ("ბეკა – ცხენის მიერ ფეხის ცემა მიწაზე და მიწის მოთხრა". იხ.: აბულაძე, 1973, გვ. 30; შდრ.: "ბეკა – ბეკნა მაგრად დარტყმა". იხ. სარჯველაძე, 2001, გვ. 23). **სა-** პრეფიქსით წარმოქმნილი მიმღეობა საბეკი მხოლოდ მეგრულშია ცნობილი და აღნიშნავს ადგილს, სადაც ქარ-წვიმისას ცხენები წრეში დგებიან შიგნით თავმიქცეულნი და გამოდარების მოლოდინში ფრუტუნებენ, მიწას ფეხს ურტყამენ. საამისოდ მოხერხებული ადგილია ამორჩე-

ული. ეს ადგილი ყოველთვის დატკეპნილია. დავაკებას ეწოდება **ნასაბეკ//ნაცაბეკ**. აქაც **ს → ც** მონაცვლეობა ხდება ხმოვანთა გარემოცვაში („საბეკი – ცხენების სადგომი“ უკვე შესულია აღ. ქობალიას „მეგრულ ლექსიკონში“).

კ. ქართულ **სურ-** (სურ-ო) ფუძის კანონზომიერი მეგრული შესატყვისია **სუჯ-**, რაც შემონახულია ტოპონიმ **სუჯონაში** (ფენრიხი, სარჯველაძე, 2000, გვ. 408), მაგრამ, როგორც ჩანს, მეგრულს იმერული დიალექტიდან შეუთვისებია **სურო** ფუძეც **სურუ-**ს ფორმით, ხოლო შემდეგ მომხდარა აფრიკატიზაცია **ს → ც**: ამას ადასტურებენ ტოპონიმები: **სურონა** – ტყე, ხევი სოფ. საგუნავოში (სენაკის მუნიცი.); **სურონი** – ტყე სოფ. სეფიეთში (სენაკის მუნიცი.); **სურუონი**, სურნა (← სურონა), სურუამრობუ, სურუამჯაპი და სხვ., რომლებიც ძირითადად აღმოსავლეთ სამეგრელოში გვხვდება. შდრ. იგივე ფუძე ზუგდიდურ-სამურზაყანული თქმის ზონაში: **ცურუამჯა** "სუროიანი ხე" – მინდორი სოფ. ხურჩაში (ზუგდიდის მუნიცი.), **ცურნა** (← ცურუონა) – ღელე და ხეობა სოფ. ღეხარჩილეში; **ცურუამდალ//ცურუონდალ** – ტყე, ხევი სოფ. სამესხიოში; **ცურუონი** – საძოვარი მედანში; **ცურ(უ)ონი** – ტყე, ფერდობი სოფ. ღესალეში (ყველა წალენჯიხის მუნიცი.). **ს → ც** აქაც ცხადია, ოღონდ ეს მოვლენა ტერიტორიულადაა შემოსაზღვრული.

ღ. ქ. წალენჯიხაში გორას ეწოდება **ნასაბუ//ნაცა-ბუ**. პირველი ვარიანტის პირველადობა და, მაშასადამე, ხმოვნებს შორის **ს → ც** აფრიკატიზაციის ფაქტი უეჭვო გახდება, თუ ვიცით, რომ ეს გორა საბა კალანდიას ნასახლარია. **ს-ც** სუბსტიტუციის მაგალითად გამოდგება წყაროს სახელი **ხუსენწყუ//ხუცენწყუ**. სუბსტიტუცია მომხდარა ანთროპონიმის დონეზე.

მ. სოფ. ზ. ხუნწში (მარტვილის მუნიცი.) ეჯიშკარიანესა და ეგახოკიძეს შუა მდებარე ბორცვს ეწოდება **ასანოური//აცანოური**. ასანა ძველ ქართულში გავრცელებული პიროვნული სახელია. ხოლო ამჟამად იმერეთში ფართოდ გავრცელებული გვარი ასანიძე, ჯერ კიდევ XVI ს. დამდეგის ისტორიულ საბუთშია დაფიქსირებული. სავარაუდოა, რომ ზემოთ დასახელებული პარალელური ტოპონიმებისათვის ამოსავალი იყოს ფორმა **ასანა** (ასანა-ურ-ი → ასან-ო-ურ-ი). მაშასადამე, **აცანოური** წარმოქმნილია ს → ც აფრიკატიზაციით ხმოვნებს შორის.

წარმოვადგენთ პარალელურ ტოპონიმებს, რომლებშიც ჩანს ს – ც მონაცვლეობა, მაგრამ იმის გამო, რომ ჯერჯერობით არაა დადგენილი თავდაპირველი ფორმა, ძნელი გასარკვევია, საქმე ს → ც აფრიკატიზაციასთან გვაქვს თუ ც → ს დეზაფრიკატიზაციასთან: **ოსინდალე//ოცინდალე//ოწინდალე; სალური//ცალური, ცანაფითონი//სანაფითონი** (სანაფითა//ცანაფითა ყურძნის ჯიშია), **ცოსორუა//ცოცორუა, ნაისუ//ნაიცუ, ნასანდარუ//ნაცანდარუ, ნასანუ//ნაცანუ, ნასახუ//ნაცახუ, ლესუდე//ლეცუდე, ნასლახუ//ნაც(ი)ლახუ** და სხვ.

ზ → ძ.

ქართული სიტყვა **საზღვარი** მეგრულში ადაპტირებულია როგორც **საზღვარი** და **სანზღვარი**, ისე **ზ → ძ** აფრიკატიზაციის შედეგად წარმოქმნილი **სანძღვარ-ი** ფორმით (ო. ქაჯაიას "მეგრ.-ქართ. ლექსიკონში" დაფიქსირებულია მხოლოდ "სანზღვარი"). ტოპონიმური მონაცემები ასეთია: სოფ. საგვიჩოში (ზ. ჭალადიდის თემი, სენაკის მუნიცი.) ღელეს ეწოდება **საზღვარდალ//სანძღვარდალ**, ხოლო სოფ. კოკში

(ზუგდიდის მუნიც.) ენგურის ტოტის სახელია **სანძღვარწყარი**.

კურზუ, კურზულე მეგრულში აღნიშნავს მცირე შემადლებას მდინარისპირა ვაკეებზე. ეს ოროგრაფიული ნომენი, ჩვეულებრივ, გამოიყენება მსაზღვრელ **დიხა**-სთან ერთად. **დიხაკურზუე** ეწოდება ბორცვებს მარტვილის მუნიციპალიტეტის სოფლებში – ლეციცხვაიეში, სერგიეთში, საკუთრივ ქ. მარტვილში და სხვ. ამ ბორცვების სიმაღლე 10-15 მეტრია, ჰგავს ხელოვნურს, ისევე როგორც დიხაგუძუბა. სოფ. ლებაჩეში აბაშისპირა მცირე ბორცვს ორი სახელი აქვს: **დიხაკურძუე/დიხაკურზუე**. რა თქმა უნდა, აქაც ზ → ძ.

უკანანუნისმიერი სპირანტების აფრიკატიზაცია (სპირანტს ჩაენაცვლება იმავე ლოკალური რივის აფრიკატი).

შ → ჩ

დღუდღუში ვაზის ჯიშია (ზოგი კრახუნასთან აიგივებს). ამოსავალი ფუძეა **დღუდღუ** (მისი მნიშვნელობა ჯერჯერობით არაა დადგენილი. -ში სუფიქსი კი ხშირია ვაზის ჯიშების სახელწოდებებში). ვარიანტებია: **დღუნდღუში** (იხ. "მეგრ.-ქართ. ლექსიკონი", ტ. I) და **დღურდღუში**. **დღუდღუშონა** ადგილის სახელია რამდენიმე სოფელში (დავაკებაა სოფ. ნაკიანში, მორევი – მდ. ჩხოუშიაზე სოფ. პ. გურძემში და სხვ.); ჰაპლოლოგირებული ფორმა **დღუშონა** სახნავის სახელია სოფ. პირველ კიწიაში (მარტვილის მუნიც.), ხოლო **დღუ(რ)ჩონა//დღუ(რ)შონა** ეწოდება ვაკე-სახნავს სოფ. ახუთში (ჩხოროწყუს მუნიც.). მაშასადამე: **დღურდღუშონა** → **დღურშონა** (ჰაპლოლოგიით) → **დღურჩონა** (შ → ჩ აფრიკატიზაციით).

მსგავსი აფრიკატიზაცია გვხვდება სხვა შემთხვევებშიც: ჩეში "თეთრისი" ვაზის ჯიშია. იმ ადგილს, სადაც ჩეში უხვად ხარობდა (სოფ. კეთილარი, აბაშის მუნიცი.) ეწოდება ჩეშონა//ჩეჩონა. ამის გარდა, ჩეჩონა ეწოდება ტყეებს სოფ. საჩიქობავოსა და სოფ. გახომელაში (სენაკის მუნიცი.) და სხვ.

შ → ჩ აფრიკატიზაციის კიდევ რამდენიმე შემთხვევას დავასახელებთ მარტვილის მუნიციპალიტეტის ტოპონიმიდან:

ჭიში, ანუ შხურიშ ჭი, კატაბარდაა. ი. ყიფშიძე რაფიელ ერისთავზე მითითებით განმარტავს: "შხურიჩი – (. ბურეხი)". "ბოტანიკურ ლექსიკონში" კატაბარდის მეგრულ სემანტიკურ ეკვივალენტებად დასახელებულია "შხურიში ჭი, შხურიში ჭუ, ჩიქვიში ჭი, წირღუ". ხურუ სიტყვის მნიშვნელობა კი "მეგრ.-ქართ. ლექსიკონში" ასეა ახსნილი: "სორო, ბუნაგი". ხურუ ლექსემის შემცველი ტოპონიმებით აღნიშნულ ობიექტებზე დაკვირვებითა და რესპოდენტთა განმარტებების საფუძველზე ჩვენეული განმარტება აღნიშნული სიტყვისა ასეთია: 1. ფერდობის ძირას მიმწყვდელი ვაკე, ღუბე; 2. მიდამოს კუთხე, წვეტი, რომელიც ფერდობშია შეჭრილი; 3. ვაკე-ხევი, თაროსებური შედრმაგება მთის კალთაზე.

ხურუ ათეულზე მეტ ტოპონიმშია დაფიქსირებული დამოუკიდებლად ან რთული ტოპონიმის ერთ-ერთ კომპონენტად. დავასახელებთ სამ სახელწოდებას (სამივე მარტვილის მუნიციპალიტეტში). ყველა შემთხვევაში დასტურდება **შ → ჩ** აფრიკატიზაცია: **ჭიშხურე//ჭიჩხურე** – სახნავი მარსილში (სოფ. ჯოღლევი); **ჭიშხურე//ჭიჩხურე** – ტყე-ფერდობები მდ. ონახუემის მარცხ. ნაპირზე (სოფ. ზ. ხუნწი); **ჭიჩხური//ჭიშხურე** – ღელე და ხევი თათულალის მარჯვ. შენაკადი (სოფ. ჭაბურთა).

ცხერის ნადგომ ადგილს ბევრგან შერჩენია სახელწოდება: ნაშხურუ, ნაშხური, ნაშხურეში... სოფ. ნაფიხსოვოში (ჩხოროწყუს მუნიცი.) მდ. წითიერის ზემო წელს და მის ხეობას ეწოდება **ნაჩხურუ//ნაშხურუ**. გადმოცემით, უწინ ამ ხეობაში ცხვარი ჰყავდათ. მაშასადამე, ნაშხურუ → ნაჩხურუ, ე.ი. შ → ჩ აფრიკატიზაცია. შხურ- სიტყვა "ნორმაა" მეგრულისათვის. მართალია, მეგრ. ჩხურ- ქართ. **ცხვარ-**ის კანონზომიერი ფონეტიკურ-სემანტიკური შესატყვისია, მაგრამ ეს მხოლოდ ისტორიულად. დღეს კი მეგრულში გავრცელებულია შხურ სიტყვა და ამის გამო ჩხურ "ცხვარი" ჩავთვალეთ მის ვარიანტად, რომელიც მიღებულია აფრიკატიზაციით.

ე. ახლო წარსულში მეგრულთა სამეურნეო ყოფაში გავრცელებული იყო სამიწათმოქმედო ტერმინი **მოშხუნაფა**. იგი ნასახელარი ზმნის საწყისი ფორმაა. ამოსავალი სიტყვა **შხუნა** (იშვიათად შხონა) აღნიშნავს ყამირს, დიდი ხნის შესვენებულ მიწას, რომელსაც უკვე დაწყებული აქვს გატყევა. მოშხუნაფა სწორედ მიწის დასვენებასა და გაყამირება-გატყევაბას აღნიშნავს. სამი-ოთხი წლის შემდეგ ნორჩ ტყეს გაკაფავდნენ, მოასუფთავებდნენ და ახოდ აქცევდნენ. **ოშხუნაფუ** სწორედ დასასვენებელ-გასატყევებელ და შხუნად გადასაქცევ მიწას აღნიშნავს. ტეხურის ჭალას (სოფ. დობერაზენი, მარტვილის მუნიცი.), სადაც მონაცვლეობით ხდებოდა გაყამირება-მოახოება, ამჟამად ეწოდება **ოშხუნაფუ//ოშხონაფუ//ოჩხონაფუ**. აქაც შ → ჩ. მართალია ამ აფრიკატიზაციას ხელი შეუწყო გადააზრებამ: **ოჩხონაფუ** ნიშნავს საცხონებელს. ვითომ აქ მოწეული მოსავლით უნდა ცხონებულიყო პატრონი.

იგივე პროცესი ჩანს ტოპონიმში **ნაშხვენ//ნაჩხვენ** (ტყე-ფერდობები მარტვილის მუნიციპალიტეტის სოფ.

ლექობაღეში). აქაც ამოსავალია შხუნა "ახო". ტოპონიმი **ნაჩხვენ** დასტურდება სხვა სოფელშიც: პირველ გურძემში (მარტვილის მუნიცი.) ნაჩხვენწყაროს სათავე წყაროს ეწოდება **ნაჩხვენ/ნაშხვენ**. მაშასადამე, **შხუნა → ნაშხვენ** (მონაცვლეობა უ-ვე ჩვეულებრივია) ნიშნავს ნაახოვარს. → **ნაჩხვენ** (აფრიკატიზაციით).

ვ. მიუხედავად იმისა, რომ **ხურშ-ონა**-ს ამოსავალი ფუძის სემანტიკა, გარკვეული არ არის, ადვილი მისახვედრია რომ **ხურშ**-ი ფორმაში **შ** ნაშთია მცენარეთა სახელების მაწარმოებელი **-იშ** სუფიქსისა (შდრ. ტოპონიმები: ხოროშინა და ხოროშონა. ამოსავალია ხოროში, ატმის ჯიშის სახელი, იგივე ხოროატამა). ნებისმიერ შემთხვევაში ხურშონა თავდაპირველი ფორმაა, ხოლო ხურჩონა არის მისი ვარიანტი, წარმოქმნილი **შ → ჩ** აფრიკარიზაციით. **ხურშონა/ხურჩონა** ტყე-ხევის დიდღალის ხეობაში (სოფ. ქვაითი, მარტვილის მუნიცი.).

ზ. კორშია მცირერიცხოვანი გვარია. მისი იშვიათი არაოფიციალური ვარიანტია **კოშია**, **კოჩია**. ორივე ფორმა ჩანს ტოპონიმში **ლეკოშიე//ლეკოჩიე**. გადმოცემით, ამ ფერდობებზე ყორშიებს უცხოვრიათ (სოფ. ახუთი, ჩხოროწყუს მუნიცი.). აქაც სავარაუდოა **შ → ჩ** (კოშია → კოჩია). მაგრამ თუ თავდაპირველ ფორმად ჩავთვლით **კოჩიას**, მაშინ საქმე გვექნება დეზაფრიკატიზაციასთან **ჩ → შ**.

შ → ჯ.

ჟღერია მცირერიცხოვანი გვარსახელია (სულ 163 სული საქართველოში. ამჟამად ძირითადად გურიაში გვხვდება). იგი უნდა მომდინარეობდეს ჟღერია-საგან (მაისურაძე, 1990, გვ. 136) მეორე მხრივ, არაა გამორიცხული, გვარისათვის ამოსავალი იყოს პირსახელი ჟღერო (რაჭაში). ჟღერიას ვარიანტია ჯღერია (ჯღერიაც მცირერიცხოვანი გვარსახელია,

ლექსიდან: ჯუჯი (← დუდი), რაგაჯი (← რაგადი), უბეჯური (← უბედური). ამასთან დაკავშირებით ი. ყიფშიძე აღნიშნავს, რომ მას ამ სიტყვებში ჯვარელთაგან ჯ არ მოუსმენია, მაგრამ ჯვარელთა ძველი თაობის მტკიცებით, ამ სიტყვებში დ-ს ნაცვლად ჯ მართლაც მოუსმენიათ მამა-პაპათაგან.

ბ. დ → ჯ აფრიკატიზაციის კიდევ ერთ მაგალითს დავასახელებთ: **ღაღდი** "ღელღელი" ტოპონიმიში გვხვდება **ღადი** ფორმით. **ღადი** ეწოდება ოჩხომურის შენაკადს სოფ. პ. ჭოღაში (ჩხოროწყუს მუნიცი.) და ჯიბადურის მარცხ. შენაკადს სოფ. გამოდმა ქარიატაში (ხობის მუნიცი.). აფრიკატიზებული ვარიანტი დასტურდება ხობის მუნიციპალიტეტის სოფ. ძვ. ხიბულაშიც, სადაც ჭანისწყლის მარჯვ. შენაკადს ეწოდება **ღადი**//**ღაჯიჯი**.

გ. დემურიების უბანს სოფ. ფოცხოში (სენაკის მუნიცი.) ეწოდება **ღედემურიე**. მაგრამ დაბალ სერს, რომელიც დემურიების ნასახლარად ითვლება, დარქმევა **ღეჯემ(უ)რე** (სოფ. ალერტკარისა და საჭურღულის საზღვარზე, ზუგდიდის მუნიციპალიტეტში). აქაც ცხადია, რომ დ → ჯ.

დ. **ხუნდიში**//**ხუნჯიში** სახნავია სოფ. ნალეფსაოში (მარტვილის მუნიცი.). ქართული სიტყვა ხუნდი მეგრულში შესულია ხუნჯი (ხუნჯგი) ფორმით. "ხუნდი – იგივეა, რაც ხუნჯი" (მეგრ.-ქართ. ლექსიკონი). ამის გათვალისწინებით, რა თქმა უნდა, ხუნჯი წარმოადგენს ქართ. ხუნდი სიტყვის ადაპტირებულ ფორმას, წარმოქმნილს დ → ჯ აფრიკატიზაციით.

ე. მეგრულში **ღურე** აღნიშნავს ხევისებურ ჩაღრმავებას. სოფ. ჯუმიტში (ხაბუმის თემი, ჩხოროწყუს მუნიცი.). **(ნ)ღურე** ხევის სახელია, მაგრამ სოფ. სანაჭყებოში (მარტვილის მუნიცი.), სახნავს

მცირედ ჩაღრმავებულ ადგილზე დარქმევიანობა ინონჯურია. დ → ჯ ცხადია.

მაშასადამე, აფრიკატიზაციის სახეობათა შორის მეგრულში (ტოპონიმთა მონაცემების მიხედვით) უფრო გავრცელებულია ს → ც (წინანუნისმიერი სპირანტის ჩანაცვლება წინანუნისმიერი აფრიკატით), ხშირად გვხვდება აგრეთვე შ → ჩ (უკანანუნისმიერი სპირანტის ჩანაცვლება უკანანუნისმიერი აფრიკატით), ხოლო რაც შეეხება ხშულის გააფრიკატებას, იგი წარმოდგენილია ერთადერთი სახით დ → ჯ. ყველა შემთხვევაში თანხმოვანთმონაცვლეობა ფონეტიკურადაა შეპირობებული.

დეზაფრიკატიზაცია

დეზაფრიკატიზაცია ხშულნაპრალოვანი ბგერის ჩანაცვლებაა ნუნისმიერი სპირანტით (ზ, ს, ჟ, შ) ან კბილისმიერი ხშულებით (დ, თ, ტ). პირველი შემთხვევა აღინიშნება ტერმინით სპირანტიზაცია, ხოლო მეორე შემთხვევა – ტერმინით დესპირანტიზაცია. თავის მხრივ, სპირანტიზაცია წარმომავლობის თვალსაზრისით შეიძლება იყოს დისიმილაციური ან სპონტანური. დისიმილაცია ხდება ხშულებისა და სონორების, აგრეთვე დ, ხ სპირანტების მეზობლობაში (რადგან დ, ხ სპირანტები შეიცავენ, თუმცა მცირედ ღოზით, ხშულობის ელემენტებს). სპირანტიზაცია ხდება დისიმილაციით ხშულობის მიხედვით. ხოლო რაც შეეხება სპონტანურ დეზაფრიკატიზაციას, მისი საფუძველია ხმოვნებთან მეზობლობა.

დესპირანტიზაციასაც იწვევს დისიმილაცია და იგი სამი სახისაა: ც → თ, წ → ტ, ჯ → დ. ამათგან, როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, მეგრულსა და სვანურს მხოლოდ ჯ → დ ახასიათებს.

საერთოდ მეგრული ამ თვალსაზრისით მეტ მრავალფეროვნებას გვიჩვენებს.

სპირანტიზაცია: აფრიკატი → წინანუნისმიერი ზ ან ს.

ც → ს

სშუღლნაპრადლოვან ც თანხმოვანს დეზაფრიკატიზაციის გზით ქართველურ ენებში შეიძლება ჩაენაცვლოს როგორც თ სშული, ისე ს და ზ სპირანტები. მიზეზია მეზობელი თანხმოვნების სშუღლობასთან დისიმილაცია. მაგრამ სუბსტიტუციის შედეგი – სპირანტიზაცია ჩვეულებრივია აგრეთვე ფ-ს წინ, ხმოვნის მეზობლად და ხმოვნებს შორის (ლომთაძე, 1999, გვ. 44).

სამეგრელოს ტოპონიმია ამჟღავნებს დეზაფრიკატიზაციის ასეთ შემთხვევებს:

ა. მეგრულში ქრისტე მაცხოვრის სახელობის ეკლესიებისა თუ ნაეკლესიარების სახელწოდებანი შეიცავენ ასეთ ქრისტოლოგიურ ლექსიკურ ერთეულებს: **იესო ქრისტე, ქირსე, მანცხვარი, მანცხოვარი**. მაგალითები: **იესო ქრისტე/ქირსე/ქირსეხორციელი** – ბორცვი სოფ. ლეახალეში (ჩხოროწყუს მუნიცი.); **ქირსეშხატი** – მაცხოვრის ეკლესია სოფ. ლეშამუგეში (წაღენჯიხის მუნიცი.); **ქირსეშობაშ ოხვამე/ქირსეშ ოხვამე** – ეკლესია სოფ. ბეთლემში (სენაკის მუნიცი.).

ეპითეტი **მანცხვარი** (იშვიათად: მანცხოვარი) ათეულზე მეტ ობიექტს ეწოდება სამეგრელოში (ტოპონიმებია: მანცხვარი, მანცხვარგა, მანცხვარიში, მანცხვარიშ ოხვამე, მანცხვარკარი, მანცხვარტყა, მანცხოვარი და სხვ.). ჩხოროწყუს მუნიციპალიტეტის

სოფ. ახუთში კი, ნაეკლესიარს, სადაც უწინ მანცხვარხატი ესვენა, დღეს ეწოდება **მანსხვარი**. დეზაფიკატიზაცია ც → ს აშკარაა.

ბ. მდინარე იორდანეში ქრისტეს ნათლისღების რიტუალის შემსრულებელი იოანე ქართულ ქრისტოლოგიურ ლიტურატიურასა და მეტყველებაში ცნობილია როგორც იოანე ნათლისმცემელი. ეს ანთროპონიმული ფორმულა მეგრულში შესულა რამდენიმე ვარიანტად, რასაც ისევ და ისევ ტოპონიმია დაგვიდასტურებს: **ივანე ნას(ი)მერი** – ნაეკლესიარი, სადაც იღვა იოანე ნათლისმცემლის სახელობის სალოცავი (სოფ. აბედათი, მარტვილის მუნიცი.); **ივანე ნაცმერი** – ნაეკლესიარი, სასაფლაო სოფ. ონოლის (მარტვილის მუნიცი.) ცენტრში; **ივანე ნაციმერი//ივანე ნათიცემერი** – ნაეკლესიარი, სასაფლაო საქობალიოს უბანში (სოფ. გაღმა ზანათი, აბაშის მუნიცი.); **ნათიცემელი** – ნაეკლესიარი, სასაფლაო სოფ. ქვედა სორტაში (სენაკის მუნიცი.) **ნაცმერი//ივანე ნასმერი** – ბორცვი, რომელზეც იღვა იოანე ნათლისმცემლის სახელობის ეკლესია (სოფ. საადამიო, სენაკის მუნიცი.) და სხვ.

ამ მასალების მიხედვით ფონეტიკურ მოვლენათა ასეთი სურათი იხატება: ქართ. ივანე ნათლისმცემელი → მეგრ. ივანე ნათიცემელი//ივანე ნათიცემერი → ივანე ნაცმერი (თი- კომპლექსის ჰაპლოლოგიითა და ე ხმოვნის ამოვარდნით) → ივანე ნასმერი (ც აფრიკატის დეზაფრიკატიზაცია-სპირანტიზაცია).

გ. ქართული ქრისტოლოგიური ტერმინი **ჯვარცმა** მეგრულში წარმოდგენილია ორი ვარიანტით: **ჯვარცმა**, **ჯვარს(ი)მა**. **ჯვარცმა**შ **ოხვამე** ნაეკლესიარია სოფ. ბეთლემში (ადგ. ვარიანტი: ბერთემი, სენაკის მუნიცი.); **ჯვარს(ი)მა** ბორცვია სოფ. აბასთუმანში (ზუგდიდის მუნიცი.), ინფორმატორთა გადმოცემით, ამ ეკლესიაში ესვენა **ჯვარსიმა**შ ხატი – კოდუ-

ების ჯინჯიხატი. მაშასადამე, ჯვარცმა → ჯვარსმა სპირანტიზაციის (დეზაფრიკატიზაციის) შედეგია. ი (გ) ხმოვნის ჩასმა ამ ფონეტიკური მოვლენის შემდეგდროინდელია.

დ. მეგრულში **მორციება** აღნიშნავს დაქცევას, **გამოფიტვას** (კონტექსტები: **ღიხაშ მორციება** "მიწის გამოფიტვა", **ცუდემ დარციება** "სახლის დაქცევა, გაპარტახება" (შდრ.: ბორიას სიმინდი მურციებუ "ქარს სიმინდის ყანა დაუქცევეა") და სხვ. პირიანი ფორმა **ირციებუ**-საგან წარმოქმნილა წარსული დროის მიმღეობა **ნარცი, ნარც(ი), ნარციერი**. ეს მიმღეობები უკვე გასუბსტანტივებულია და განიმარტება როგორც **პარტახი, გამოფიტული, დაქცეული** რამე, უნაყოფო მიწა. ამ სიტყვაში მომხდარა ც აფრიკატის გამარტივება – ს-ს სპირანტად გადაქცევა: **ნარცი** → **ნარსი**. ნათქვამის ტოპონიმური დადასტურება ასეთია **ნარსი** – ბორცი სოფ. კუხეშში (წალენჯიხის მუნიც.), **ნარცი** – ბუჩქნარი სოფ. ლეგულორდავეში და ჩაის ფართობი სოფ. დიდ ინჩხურში (ორივე მარტვილის მუნიც.). **ნარცი** – ფერდობი სოფ. ნობულევში და მინდორი სოფ. ნამიკოლავო მეორეში, სადაც ოჯახი ამომწყდარა (ორივე მარტვილის მუნიც.). **ნარციერი** "გამონაფიტი" – ტყე-ფერდობი სოფ. ნალეფსაოში.

როგორც ვხედავთ, **ნარცი, ნარცი, ნარციერი** ტოპონიმებად დასტურდება მხოლოდ მარტვილის რ-ნში, ხოლო **ნარსი** – მხოლოდ წალენჯიხის რ-ნში, ე.ი. ზუგდიდურ-სამურზაყანოული კილოკავის ზონაში.

ე. ქართ. **ცუარ-** ფუძის კანონზომიერი მეგრული შესატყვისია **ცუნჯ-** (ნ-ს ჩართვით). მნიშვნელობა: ეს სიტყვა მეგრულში გვხვდება ოთხი ფორით: **სუნჯ-ი, ცუნჯ-ი, ცუნდ-ი, სუნდ-ი** (ფენრიხი, სარჯველაძე, 2000, გვ. 580). მთიან სამეგრელოში მდ. ზანის ერთ-ერთი შენაკადის სახელად დაფიქსირებულია **ოსუნჯე-**

ღალ//ცუნჯამღალ (სოფ. ახუთი, ჩხოროწყუს მუნიც.). მოტივაციასთან დაკავშირებით ინფორმატორი გადმოგვცემს: "ცვარი რომ არსად იყოს, ამ ღელისპირას მაინც დასველდება კაცი, ყოველთვის ნამია". რადგანაც **ცუნჯ-** თავდაპირველი ფორმაა, მისგან **ც → ს** დეზაფრიკატიზაციით ჩანს მიღებული ჰიდრონიმის პირველი ვარიანტის ფუძე **სუნჯ-**ი.

ძ → ზ

ა. სოფ. კუთხენოჯიხევისა და ზენის (ორივე ნოჯიხევის თემი, ხობის მუნიც.) საზღვარზე მინდორს ეწოდება **ობარძემე/ობარზენე**. ინფორმატორთა განმარტებით, **ბარძემი** რაღაც ბალახია. ა. მაყაშიელის "ბოტანიკურ ლექსიკონსა" და ო. ქაჯაიას "მეგრულ-ქართულ ლექსიკონში" ასეთი სიტყვა არ მოიპოვება. ჩვენი აზრით, ბარძემი იგივე უნდა იყოს, რაც ქართული **ბრძამი** (სიტყვის თავკიდურ **ბრ** კომპლექსში ხმოვნის ჩართვის მაგალითი: ქართ. ბრმა → მეგრ. ბგრმა).

მაშასადამე, თუ **ბარძემი** ძირითადი ფორმაა, მაშინ **ბარზემი** მისგანაა წარმოქმნილი **ძ → ზ** ფონეტიკური პროცესის (დეზაფრიკატიზაციის) გზით: ხშულნაპრალოვანი (რთული) **ძ** თანხმოვნისაგან განცალკევდა ნაპრალოვანი **ზ**: მოხდა სპირანტიზაცია.

ბ. **გიზონა** ორგან ეწოდება გეოგრაფიულ ობიექტს მარტვილის მუნიციპალიტეტში: სახნავს სოფ. ლემიქავეში (გრძლად დევს ღელე ნარუმ ღალის მარჯვ. მხარეს) და ფერდობს ბერიწყუს მარცხ. მხარეს (სოფ. ჭაბურთა). აშკარად ჩანს დეზაფრიკატიზაციის (**ძ → ზ**) შედეგი: გირძე ცონა "გრძელი ყანა" → გირძონა → გიძონა → გიზონა.

გ. **მოზდართუ** ორგან დაფიქსირდა იდენტური გეოგრაფიული ობიექტების – დავაკებების – სახელ-

წოდებებად: გორა მისარონის კალთაზე (სოფ. გოდო-განი, მარტვილის მუნიცი.) და მთა ოსინდალეს კალთაზე (სოფ. თაია, ჩხოროწყუს მუნიცი.). გეოგრაფიული თუ სამეურნეო რეალები, ისევე როგორც ტოპონიმის მომხმარებელთა ზოგი ინფორმაცია, მიგვანიშნებს ხოლმე ტოპონიმის თავდაპირველ ფორმასა და შინაარსზე. გორა მისარონზე იყო ეკლესია. იქიდან მობრუნებული მლოცველები ვაკეზე, რომელსაც დღეს მოზდართუ ჰქვია, შეჩერდებოდნენ, **მარჯვნივ შეტრიალდებოდნენ**, სალოცავს შეხედავდნენ და შესთხოვდნენ: ღმერთო, გამარჯვებით მატარეო. მეორე შემთხვევაში მთიდან ჩამომავალი გზა ვაკე მოზდართუსთან მკვეთრად უხვევს მარჯვნივ და შემდეგ ჩამოდის სოფელში. მაშასადამე, მოზდართუს თავდაპირველი ფორმა იყო **მორძგვი დართუ** "მარჯვნივ მოსახვევი". რამდენიმე ფონეტიკური მოვლენის შედეგად **მორძგვი დართუს** მოუცია ფორმა მოძდართუ, საიდანაც $d \rightarrow z$ დეზაფრიკატიზაციით წარმოქმნილა **მოზდართუ**.

დ. გუძუბა მცირე ბორცვია, მრგვალი შემადლებათა ველზე. დიხაგუძუბა კი სამეცნიერო ლიტერატურასა და ენციკლოპედიაში ასეა განმარტებული: "არქეოლოგიური ძეგლების ერთ-ერთი კატეგორია, ნამოსახლარი გორა კოლხეთის დაბლობზე" ("მეგრ.-ქართ. ლექსიკონში" არაა შეტანილი). სოფ. ანაკლიაში, ენგურის შესართავთან, გათხრილი ბორცვი **დიხაგუძუბა** ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი აღმოჩნდა.

კოლხეთის დაბლობზე რამდენიმე ათეული დიხაგუძუბათაა. მათ ერთ ნაწილს ასევე ეწოდება. ოღონდ არაა იშვიათი ისეთი ვარიანტებიც, როგორიცაა **დიხაგუბა** და **დიხაგუზბა**. კერძოდ, **დიხაგუზბა** ეწოდება ორ ბორცვს სოფ. ბულიწყუს (ხობის მუნიცი.) შემოგარენში: მდ. მუნჩიის მარჯვ. მხარეს (ე.წ. უჩა

პალოტიშ დიხაგუზბა) და ოტორონჯეში (ე.წ. ოტორონჯეშ დიხაგუზბა). დეზაფრიკატიზაცია-სპირანტიზაცია (d → ზ) აშკარაა.

ე. ქართული სიტყვა **ბოძალი** "ორწვერა ისარი, შუბი" მეგრულში შესულია **ბორძალი** ფორმით და აღნიშნავს როგორც ორწვერას, ორტოტას (მაგ., შუბს, გზას, დელეს), ისე მეხსაც და ჭურვსაც. ზუგდიდის რნის სოფ. ახალკახათში ორ სხვადასხვა ადგილს, სადაც რუსეთ-თურქეთის ომის დროს (1855 წ.) ჭურვი დავარდნილა და აფეთქებულა, ეწოდება **ნაბორძალი**. სოფელ დარჩელში კი (ზუგდიდის მუნიცი.) ტყეს, რომელსაც დიდი ხნის წინათ მეხი დაეცა და ხეები მიღეწ-მოღეწა, დარქმევია **ნაბორძალი//ნაბორზალი**. აქაც მომხდარა დეზაფრიკატიზაცია **ძ → ზ**.

მეგრულში **ბორძალი//ბორზალი**, როგორც აღინიშნა, ნიშნავს ორტოტა გზას ან მდინარეს. ქ. აბაშაში მდ. ნოღელის იმ მონაკვეთს, სადაც მას მიერთვის დელე და არხი, ეწოდება **სუმბორძალა//სუმბორზალა**. კიდევ ერთი ტოპონიმი: ორტოტა დელეს, მდ. დღურუს მარცხ. შენაკადს საცხვიტავოში (სენაკის მუნიცი.), ეწოდება **დაბურზალა//დაბურძალა** (← ღალბორძალა "დელე ბოძალა"). აქაც ორივე შემთხვევაში ფაქტია დეზაფრიკატიზაცია **ძ → ზ**.

ვ. აფხაზური სიტყვა **ამმან** "ჭაობი, ჭანჭრობი" (ჯანაშია, 1959, გვ. 375) მეგრულში შესულია როგორც **ამმან**, ისე **აზმან** ფორმით. ტოპონიმური დადასტურება ასეთია: **ნაზმანუ** – მცირე ქვაბული ურთის მთის კალთაზე, სადაც წვიმისას წყალი დგება (ცაიში, ზუგდიდის მუნიცი.); **აზმანი//ოლონტყეში** – გუბურა კალამონაში (სოფ. ნაღეფსაო, მარტვილის მუნიცი.); **ნამმან** – ჭაობი სოფ. საკუკაოში (ხობის მუნიცი.); **ამმანი** – გუბურა დიდვეში (ჩხოროწყუს მუნიცი.);

ამძახუ//ზაქარიაშ ამძახუ – მინდორი მთა აფიცარას კალთაზე (მარტვილის მუნიცი).

ზ. ნაბერძემ(უ)//ნაბერზემ(უ) – ერქვა მინდორს სოფ. ჯიხასკარის (ზუგდიდის რ-ნი) ცენტრში. ტოპონიმის ამოსავალ ფუძედ სავარაუდებელია ან გვარი ბერძემია//ბერძენია ან ეთნონიმი ბერძენი//ბერძემი. მაშასადამე, ნაბერზემ(უ) წარმოქმნილია ძ → ზ დეზაფრიკატიზაციის გზით.

თ. სოფ. გარახის (ჩხოროწყუს რ-ნი) საბებიოს უბანში სახნავს ეწოდება გვაძნოსორი//გვაზნოსორი. ფონეტიკური გარდაქმნის მიმართულება გაურკვეველი იქნებოდა სახელდების მოტივაციის გათვალისწინების გარეშე: აღმოჩნდა, რომ აღნიშნული სახნავი გვაძი ბებიას ნასახლარია. მაშასადამე, აქაც ძ → ზ.

სპირანტიზაცია: აფრიკატი → უკანანუნისმიერი ჩ → შ

ა. როგორც ცნობილია, რთული ბგერა ჩ მიღებულია თ ხშულისა და შ ნაპრალოვანი თანხმოვნის შერწყმით (შდრ.: ათშივდმეტი → ჩვიდმეტი). ქართული შხაპუნი მეგრულში გამოავლენს ჩხაპ ძირს, მაგალითად, გეჩხაპუა "ზემოდან წყლის გადმოსხმა, დაშხეფება". სათანადო მიმღებური ფორმა გიოჩხაპუ აღნიშნავს მცირე ჩანჩქერს, წყალვარდნილს. ხობის მუნიციპალიტეტის სოფ. გამოღმა შუა ხორგაში მდ. ასუას მონაკვეთს (სადაც წყალი მცირე-მცირე ჩანჩქერებად იშხეფება) ეწოდება გიოშხაპუ//გიოჩხაპუ. ძირითადია მეორე ვარიანტი, ხოლო მისგანაა წარმოქმნილი გიოშხაპუ. აშკარაა დეზაფრიკატიზაცია ჩ → შ.

ბ. აღმოსავლური სიტყვა (ინდური, არაბული, თურქული) ჯამუშ ქართულ სალიტერატურო ენაში წარმოდგენილია კამეჩ-ი ფორმით. სულხან-საბას

ლექსიკონში განმარტებულია: "კამბეში (გამეში, გამენი) – კამენი". გამეშთან კი ნათქვამია: "კამბენი სომხურად". ვარიანტი კამბენი გვხვდება ქართულის ზოგ დიალექტში (ფშაურში, გურულში, იმერულში). ი. ყიფშიძის "მეგრულ-რუსულ ლექსიკონში" დაფიქსირებულია: კამბეში, კამბენი, კამენი. თუ კი ძირითად ამოსავალ ფორმად ჩავთვლით ქართ. **კამენ**-ს, მაშინ მეგრულში მისი ადაპტირება მომხდარა ჩ → შ დეზაფრიკატიზაციით. მაშასადამე, მეგრულისათვის ძირითადი ფორმაა კამბეში, ხოლო კამბენი-ი მისი გააფრიკატებული (შ → ჩ) ვარიანტია. ტოპონიმური დადასტურება ასეთია:

ნაკამბეშუ – ხევი სოფ. ეწერში (ტალერის თემი, მარტვილის მუნიცი.) და ბორცვი სოფ. პ. ჟინოთაში (მარტვილის მუნიცი.); **ოკამბეშე** – სახნავი სოფ. სალხინოში (მარტვილის მუნიცი.) და ფერდობი სოფ. შუა ხორში (სენაკის მუნიცი.); **ნაკა(მ)ბეშუ** – ბორცვი სოფ. პატარა ჟინოთაში (მარტვილის მუნიცი.); **ნაკამბეშდალ** – დეღე სოფ. ნარაზენში (ზუგდიდის მუნიცი.); **საკამბეშო//ოკამბენე** – სახნავი ჯუშპიჯში (სოფ. ურთა, ზუგდიდის მუნიცი. აქ დასახელებული ოკამბენე ან ქართულის გავლენაა, ან მეორადი აფრიკატიზაციით არის წარმოქმნილი ოკამბეშე ფორმიდან).

მაშასადამე, მონაცვლეობა ჩ→შ ხდება როგორც მეგრულის აღმოსავლურ, ისე დასავლურ კილოში (საკუთრივ ჯამუში-ი, როგორც ჩანს, ქართულში შემოვიდა შ → ჩ მონაცვლეობით).

გ. მდ. უმპიის მარჯვ. ნაპირზე ფერდობს, სადაც უწინ ჩიქოვანს უცხოვრია (სოფ. ჭაქვინჯი, ზუგდიდის მუნიცი.), ეწოდება **ნაჩიქვან(უ)//ნარჩქვან(უ)//ნარშქვან(უ)**. აქაც ყველაფერი ცხადია: ჩიქოვანი → ნაჩიქვან(უ) → ნარჩქვან(უ) (ი ხმოვნის ამოვარდნითა და რ

თანხმობის ჩართვით) → ნარშქვან(უ) (ჩ-ს დეზაფრიკატიზაციით).

დ. მეგრულში **ჩხვერი** ფეტივა (ლომისლომი, რომლისგანაც ღომს აკეთებდნენ). ჩხვერის ცხევის **ჩხვარუა** ეწოდება, ხოლო საცხეველს – **ოჩხვარუე**. მდ. ტარჩიის მდგენელს, რომელზეც გამართული იყო წყაროში **ოჩხვარუე** "წყლის საცხეველი", დღეს ეწოდება **ნა(ო)ჩხვარუ//ნაოშხვარუ**. ხ-ს მეზობლად მოქცეულ ჩ აფრიკატს ჩაენაცვლა მისი ნაპრალოვანი შემადგენელი უ.

ე. უცუნა თეთრბოლქვიანი მცენარეა. მეგრულში ამ მცენარის სახელწოდებას სწორედ ეს არაარსებითო ნიშანი დასდებია საფუძვლად: **ჯინჯი რჩე** "ძირთეთრი" → **ჯ.რჩე**. სიტყვის თავბგერას, აფრიკატ ჯ-ს განუცდია დეზაფრიკატიზაცია, რის შედეგადაც **ჯჯრჩე** გადაქცეულა **დჯრჩედ**. შემდგომში მომხდარა ჩ → შ. ტოპონიმებია: **დჯრჩონი** – მინდორი წყავაშელის ხეობაში (ყოფილი მაგანის სატყეო, წალენჯიხის მუნიცი.); **დჯრჩონა//დჯრჩონა** – ფერდობები ლეგერეში (სოფ. ნაფინხოვო, ჩხოროწყუს მუნიცი.).

სპირანტიზაცია: აფრიკატი → უკანანუნისმიერი **ჟ, შ.**

ჭ → შ

ცნობილია, რომ **ჭ** აფრიკატი ზოგ შემთხვევაში ჩაინაცვლებს შ სპირანტს. ერთ ასეთ მაგალითს მეგრული ტოპონიმიაც შეიცავს. **ჩეშფეშონი** ფერდობია სოფ. აბასთუმნის (ზუგდიდის მუნიცი.) საკოდუოს უბანში. ინფორმატორების განმარტებით, "ჩეშფეში, ჩეშეში არის ვაზის ჯიში, ასხია წვრილი თეთრი მარცვალი, ამბალახსაც უწოდებენ". ცხადია, ტოპონიმისათვის ამოსავალია ვაზის ჯიშის სახელი **ჩეჭგფეში** "თეთრ-წვრილისა". ტოპონიმის წარმოქმნის გზა ასეთია:

ჩეჭ.ფეში → ჩეჭფეში → ჩეშფეში → ჩეშფეშონი (ან ჩეჭგფეში → ჩეშგფეში → ჩეშფეში → ჩეშფეშონი).

ჯ → ქ

ჩეჯონა//ჩეჟონა – სახნავი ერაწყარის მარჯვ. ნაპირის ფერდობზე. ჩეჯა "თეთრი ხე" ალვის ხეა. მაშასადამე, ტოპონიმ ჩეჯონას ვარიანტი ჩეჟონა წარმოქმნილია დეზაფრიკაციით ჯ → ქ.

დესპირანტიზაცია: აფრიკატი → კბილისმიერი სშული.

ძ → დ

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ძ-ს დეზაფრიკაციით მიიღება ზ ნაპრალოვანი, მაგრამ მეგრული დიალექტის ტოპონიმური მასალა გამოავლენს აღნიშნული აფრიკატისაგან დეზაფრიკაციის გზით დ სშული თანხმონის მიღების ფაქტს:

ა. სოფელ მეორე მოხაშის (სენაკის მუნიცი.), ლემალანის უბანში ტყეს ეწოდება **გირდონა//გირძონა**. თავდაპირველი (სემანტიკის შემცველი) ფორმაა **გირძე ცონა** "გრძელი ყანა". ფონეტიკურ გრადაციათა გზა ასე წარიმართა: გირძე ცონა → გირძონა → **გირდონა**. მაშასადამე, მოცემულ შემთხვევაში ძ → დ.

ბ. სოფ. საგუგუნავოში (სენაკის მუნიცი.), მდ. დღურუს ნაპირზე, სახნავს ეწოდება **ვეგირდე**. მეგრულში **ვე** იგივეა, რაც ქართულში ველი. ასეთი ველი, მინდორი, სანამ იგი სახნავად გადაიქცეოდა, გრძლად იღო მდინარის ნაპირზე. მაშასადამე, ტოპონიმის თავდაპირველი ფორმა უნდა ყოფილიყო **ვე გირძე** "ველ-გრძელი". დეზაფრიკაციის შედეგად ძ აფრიკატიდან ისევ და ისევ დ სშული მივიღეთ: **ვეგირძე** → **ვეგირდე**.

ვეგიდე დღეა, ერთვის მდ. აბაშას მარცხ. მხრიდან (სოფ. ლეფონხუე, მარტვილის მუნიცი.).

ტოპონიმის წარმომავლობას ადვილად აგვისსნის ძ აფრიკატის დეზაფრიკატიზაციის შესაძლებლობის გათვალისწინება: ვევირძე "ველგრძელი" → ვევირდე → ვევიდე (ან ვევირძე → ვევიძე → ვევიდე).

გ. ელაგინძე "წაგრძელებული" ზედსართავი სახელია. მარტვილურ-ბანძურ თქმაში იგი გეხვდება ორი ფორმით: **ევირდე** და **ევაგვირდე**, რასაც ადასტურებენ ტოპონიმები:

ევირდე – სახნავი ჯვარდელის ნაპირას (სოფ. ჯოლევი) და **ევაგვირდე/იაგვირდე/ოვაგვიდე** – სახნავი, რომელიც გრძლად დევს მდ. აბაშის ჭალაში (სოფ. ორქა). ელა → ევა და ოლა- → ოვა ჩვეულებრივია ბანძურ-მარტვილური თქმის ზონაში. ასევე უცხო არაა რძ კომპლექსში რ-ს დაკარგვა. შდრ. **ევაგვირძე/ევაგვიძე** – სახნავი ტეხურის ჭალაში (ნამიკოლაგო მეორე).

ჯ → დ

მეგრული სიტყვა **ჯინა** იგივეა, რაც ქართული ციხე-ციხის ქვემოთ მდებარე ტყისათვის დაურქმევიათ **ჯინატყა** "ციხის ტყე". როგორც ჩანს, დროთა განმავლობაში ჯ-ს დეზაფრიკატიზაციით წამოქმნილა სახელწოდების ვარიანტი **დინატყა** (შდრ. **დგრჩე** ← **ჯგრჩე** ← **ჯინჯი რჩე** "ძირთეთრი, ანუ უცუნა").

მაშასადამე, ტოპონიმური მასალის მიხედვით, ზანური ენის მეგრული დიალექტისათვის დეზაფრიკატიზაციის ორი სახეობიდან უფრო დამახასიათებელია დეზაფრიკატიზაცია-სპირანტიზაცია, (აფრიკატი → ნუნისმიერი სპირანტი: ც → ს, ძ → ზ, ჩ → შ, ჭ → შ, ჯ → ჟ), ხოლო დეზაფრიკატიზაცია-დესპირანტიზაცია (აფრიკატი → კბილისმიერი ხშული) წარმოდგენილია მხოლოდ ძ → დ, ჯ → დ სახით. აფრიკატთა სპირანტიზაცია ხდება ერთი ლოკალური რიგის ფარგლებში, ამასთანავე, მუდერი და ყრუ მკვეთრი აფრიკატი ჩაინაცვლებს მუდერ სპირანტს, ხოლო ყრუ ფშვინვიერი

აფრიკატი – ყრუ სპირანტს. დეზაფრიკატიზაციას, ისევე როგორც აფრიკატიზაციას, იწვევს ფონეტიკური მოვლენები – ასიმილაცია, დისიმილაცია.

ჰაპლოლოგიისათვის მებრუნო

ჰაპლოლოგია კომბინატორული (მეტყველების პროცესში ბგერების ერთმანეთზე გავლენით გამოწვეული) ერთ-ერთი ფონეტიკური მოვლენაა, რომლის ყველაზე მოკლე განმარტება ასეთია: „დისიმილაციურად სიტყვიდან მარცვლის ამოვარდნას ეწოდება ჰაპლოლოგია“ (ახვლედიანი, 1999, გვ. 204), მაგალითად: ბიცოლა ← ბიძის ცოლა, ფეხშეველა (დიალექტ) ← ფეხშიშველა. პირველ შემთხვევაში მომხდარა რეგრესული დისიმილაცია, რომელშიც დისიმილატორია ც, ხოლო დისიმილირებული – ძ; მეორეში – დისიმილატორია მომდევნო შ... საყურადღებოა, რომ დისიმილაციურად ამოვარდნილ თანხმოვანს (ძ-სა და ც-ს) გადაჰყვა ხმოვანიც (ი)“ (იქვე). გ. ნებიერიძის „ენათმეცნიერების შესავალში“ გ. ახვლედიანისეული დეფინიცია გავრცობილია იმ მნიშვნელოვანი მომენტის აღნიშვნით, რომ ჰაპლოლოგია არის ორი ერთნაირი მარცვლიდან ერთის დაკარგვა (ნებიერიძე, 1991, გვ. 112). „უცხო სიტყვათა ლექსიკონში“ დაზუსტებულია, რომ ეს ორი ერთნაირი მარცვალი უშუალოდ უნდა მოსდევდეს ერთმანეთს (უსლ, 1990, გვ. 113). ს. ქლენტი ასეთ ვრცელ განმარტებას იძლევა: „ჰაპლოლოგია, ანუ, როგორც მას სხვაგვარად უწოდებენ, მარცვლის დისიმილაციური დაკარგვა, უფრო ხშირად მაშინ წარმოიშვება, როდესაც ორი მომიჯნავე მარცვალი იწყება იდენტური თანხმოვნით ან კიდევ, რომლის მარცვლის ცენტრს ქმნის, იმყოფება ორ იდენტურ

თანხმოვანს შუა. ასეთ შემთხვევაში ჩვენი არტიკულაციური მოძრაობა ისწრაფვის, ერთბაშად გადავიდეს მეორე მარცვლის წარმოთქმაზე. ამის გამო ჩვეულებრივ იკარგვის პირველი მარცვალი“ (ქლენტი, 1960, გვ. 158). დაბოლოს, „ლინგვისტურ, ენციკლოპედიურ ლექსიკონში“ ჰაპლოლოგიისათვის აუცილებელი სამი პირობა ასეა ჩამოყალიბებული: ა) მარცვლები არიან ერთნაირი (одинаковые) ან მსგავსი (сходные); ბ) ისინი უშუალოდ მოსდევენ ერთმანეთს; გ) განლაგებულნი არიან მორფემათა (ორი ფუძის, შედარებით იშვიათად ფუძისა და აფიქსის) საზღვარზე (ლელ, 1990, გვ. 113). ყველა ამ პირობას ზედმიწევნით აკმაყოფილებს უცხოურ, მათ შორის რუსულ სამეცნიერო ლიტერატურაში დამოწმებული კლასიკური ნიმუშები ჰაპლოლოგიისა: stipendium („ჯამაგირი ჯარისკაცისა“) stipendium, трагико-комедия трагикомедия, знаменосец знаменосец, розововатый розоватый, ... ცხადად ჩანს, რომ დისიმილატორი და დისიმილირებული მარცვლები ფუძეთა ან ფუძისა და სუფიქსის საზღვარზე, კერძოდ, მის მარჯვენა და მარცხენა მხარეს არიან განლაგებულნი.

ქვემოთ განვიხილავთ მეგრულში მარცვლის ჰაპლოლოგიური სინკოპირების სხვადასხვა შემთხვევას (ძირითადად ტოპონიმიკური მასალის მიხედვით).

1. ჰაპლოლოგია ქართულიდან ნასმსხმბ რელიგიურ ლექსიკაში

როგორც ცნობილია, კოლხებში, განსაკუთრებით მეგრულთა შორის, ქრისტიანობის გავრცელებას თვით პირველმოციქულები ეწეოდნენ. „ქრისტიანობის მირეზიდან IX საუკუნემდე დასავლეთ საქართველოში

სახელმწიფოსა და ღვთისმსახურების ენა იყო ბერძნული“ (ბ. დიასამიძე, ქრისტიანობის ისტორიისათვის დასავლეთ საქართველოში, ბათუმი, 1999; იხ. აგრეთვე: პ. ცხადაია, სამურზაყანოს ისტორიული და თანამედროვე ტოპონიმია, თბ., 2004). მაგრამ ქრისტიანობის ძირითადმა ტერმინოლოგიამ ქართულიდან მეგრულში შეადწია აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს გაერთიანების შემდეგ: მეგრულში ქართული ტერმინოლოგიის ფართოდ გავრცელება სწორედ შუა საუკუნეებში იწყება.

მიქელ-გაბრიელი

საქართველოში მთავარანგელოზების – **მიქელისა** და **გაბრიელის** – თაყვანისცემის ტრადიციებს საუკუნეების წინათ ჩაყრია საფუძველი (აბაკელია, 1985, გვ. 198). მათი კულტი გავრცელებული ყოფილა სამეგრელოშიც და სამურზაყანოშიც. ამ საკითხს სხვადასხვა ასპექტით შეჰხებიან ს. მაკალათია, თ. სახოკია, ა. ჭანტურია, ჯ. რუხაძე, ნ. აბაკელია... სამეგრელოში სამიქამგარიას სალოცავისათვის ყურადღება მიუქცევია ე. შარდენსაც. ი. ყიფშიძე **ხვამა** სტატიასთან ასახელებს **სამგარიო** ფორმას. „მიქამგარიო არის პატრონი მთისა, მას მორჩილებენ ცის მნათობნი... მიქამგარიოს ნებაზედაც დგას დარი მთაში“, – აღნიშნავდა თ. სახოკია თავის „მოგზაურობაში“.

ეთნოგრაფიულ-სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია ასეთი დასკვნა: მიქამგარიო ერთ-ერთი მთავარი ღვთაებაა სამურზაყანოსა და სამეგრელოში, მეგრელთა ოჯახებში ერთ-ერთი უმთავრესი სალოცავი იყო „სამგარიო ოხვამერი“: კონკრეტულად, „მიქამგარიას ერთ-ერთი ძირითადი ფუნქციაა საქონლის, მწყემსის და, საერთოდ, მესაქონლეობის მფარველობა“ (მაკალათია, 1979, გვ. 68). ამასთანავე, „მიქამგარიოს ადგილსამ-

ყოფელია ზეცა. იგი მაღლა მთაზე ზის, მისი ფერი თეთრია“ (აბაკელია, 1985, გვ. 202).

ქართულენოვან სივრცეში ნებისმიერი საკულტო რიტუალი, თუნდაც ლოცვა-კურთხევა, მხოლოდ და მხოლოდ ქართულ ენაზე ტარდებოდა. ასეთი ვითარება იყო სამეგრელო-აფხაზეთშიც, მაგრამ ეკლესიის გარეთ, ე.ი. არასაეკლესიო ვითარებაში, ოფიციალური ტერმინოლოგია, როგორც წესი, იცვლებოდა ადგილობრივი მეტყველების შესაბამისად. ნახევარი საუკუნის წინათ (სამეგრელო-სამურზაყანოს ტოპონიმის აღწერისას) არა ერთსა და ორ ხანდაზმულ მორწმუნეს კიდევ უთქვამს: ოფიციალურ ვითარებაში ლოცვისას ვიყენებდით მხოლოდ და მხოლოდ ქართულენოვან ტერმინებს, როგორცაა მიქელ-გაბრიელი, (მ)თავარანგელოზი, მაცხოვარი, მირსა, მისარონი... ხოლო არაოფიციალურ ვითარებაში მიემართავდით მეგრულ ვარიანტებს – მიქამგარია//მიქამგარიო, მიგარია, სამგარიო...), თარანგელოზი, მანცხვარი და ა.შ. მაშასადამე, სამეგრელო-სამურზაყანოში ორივე ფენის ტოპონიმები გეხვდება, თუმცა კი მეგრული ვარიანტები ჭარბობს, რაც აშკარად ჩანს ადგილობრივი ტოპონიმის ანალიზისას.

„მიქელ-გაბრიელი“ და მის ჰაპლოლოგიასთან დაკავშირებული ტოპონიმები დასტურდება მთელს სამეგრელოსა და აფხაზეთში. აქვე წარმოვადგენთ კონკრეტულ მასალებს.

მიქელ-გაბრიელიშ ოხვამე//წახურუშ ოხვამე//მოსქე წახურუ – XVII საუკუნის ეკლესია წახურუს მაღლობზე (წახური, მარტვილის მუნიციპ.). აღ. ქობალია: „**მოსქე წახურუ** – ძეობის მომცემი, შვილიერების მომნიჭებელი, ხატი წახურისა“ (ეკლესია XVII საუკუ-

ნისაა. სოფლის სახელწოდება კი პირველად XVI ს-შია მოხსენიებული).

მიქელ-გაბრიელ-ოხვამე/დაგვანიშდული – დავაკება დეცხაკაიეს სერზე. რესპ.: „აქ მარხია ერთი დიდი ქვეერი (ლაგვანი „ქვეერი“ → დაგვანი –პ. ც.), რომელიც მიქელ-გაბრიელის სალოცავია. ცხაკაიები ყოველ მესამე წელს, შემოდგომაზე, აქ კლავენ ხარს და ასრულებენ სათანადო რიტუალს (ქვაითი, მარტვილის მუნიციპ.).

მიგარიე/მიგარია/ოხაჩქუე – მთა, ტეხურ-სობისწყლის წყალგამყოფი ქედის სამხრ. დაბოლოება ოჩხომურის სათავესთან (ნაფიჩხოვო, კურზუს სატყეო; მარტვილისა და ჩხოროწყუს მუნიციპალიტეტების საზღვარზე). ამ ტოპონიმს გ. ელიავა ასახელებს **მინგარია** ფორმით და განმარტავს მას როგორც „მტირალას“ (???), რაც ცრუხალხური ეტიმოლოგიის ნიმუშია. ამ მთაზე გადიოდა ალპ. საძოვრებისაკენ მიმავალი გზა. მწყემსები აქ ორი-სამი დღით დააბანაკებდნენ საქონელს და მიქელ-გაბრიელს, მწყემსთა მფარველ ღვთაებას, შესთხოვდნენ დაცვა-წყალობას. ბოლოს დაემშვიდობებოდნენ ბარს და გასწევდნენ ალპური საძოვრებისაკენ. **ოხაჩქუე** „სათოხარი“ დაურქმევიათ ბარის მცხოვრებთ: ამ მთაზე თოვლს რომ აიღებს, მერე ბარში სიმინდის თესვა დაგვიანებული იყო.

მინგარიე/ნაბერაღ(უ) – გორა სოფლის ცენტრში. რესპოდენტი ასე წარმოადგენს სახელდების მოტივს: „აქედან კარგად ჩანს მიგარიე/ოხაჩქუე, რომლისათვისაც ფორმით და სიმაღლითაც მიუმსგავსებიათ ეს ბარის ობიექტიც. ამიტომ დაურქმევიათ ჩვენს წინაპრებს“ (ლექარჩე, ჩხოროწყუს მუნიცი.).

მიქემგარიეშ-ოხვამე/ქიაჩიშ-ოხვამე/ჭოღაშ-ოხვამე – ნაეკლესიარი სოფლის ცენტრში, სადაც ესვენა

მთავარანგელოზის ხატი (პირველი ჭოდა, ჩხოროწყუს მუნიციპ.).

მიქამგარია//მიქამგარიო – ეკლესია ბორცვის თაზუგ, ურთის მთის ძირას (სოფ. ოხვამეკარი, ხობის მუნიციპ.). აუშენებიათ 1885 წელს იონა მეუნარგიასა და იპო ვართაგავას თაოსნობით. მ. მაკალათია: ხეთის მიქამგარიოს ეკლესიაში ერთ-ერთ მთავარ დღესასწაულად ითვლებოდა „თუთაშხაშ გითოხვამა“, ანუ „მიქამგარიოშ გითოხვამა“. ოფიციალური ლოცვისას ყოველთვის მიქელ-გაბრიელ მთავარანგელოზი მოიხსენიებოდა და არა ოდენ მიქამგარიო (მაკალათია, სამეგრელო, 1979).

მიქამგარია//მიქამგარიო//ჯიხა – მაღალი კლდე-სვეტი, ნამონასტრალი ჯუხუს მარცხ. ნაპირას (სოფ. კოპიტი, ოჩამჩირის რაიონი). რესპ.: „მიქამგარია ხატია. ღამით ჩამოფრინდებოდა ცეცხლივით აგუზგუზებული და აქ დაეშეებოდა. აქვეა წყარო **მიქამგარიაშ წყარი//ხატიშ წყარი**. მიქამგარია//მიქანგარიო ქართული მიქელ-გაბრიელის ეკვივალენტია მეგრულში და გარკვეული სახეცვლილებით შერჩენია აფხაზეთს“.

მიქელრიფში „მიქელის გორა“ – მაღლობი მდ. ფსოუს მარცხ. ნაპირას. რესპ.: „საფიქრებელია, რომ აქ გორაზე მიქაელ მთავარანგელოზის ეკლესია იდგა“ (იხ. ცხადია, ხორავა, 2016, გვ. 46). სოფლის ამჟამინდელი სახელწოდებაა მქიალრიფში, იგივე მიქელრიფში (გაგრის საქალაქო თემი).

ზემოთ დასახელებული ტოპონიმური მასალა ადასტურებს, რომ, როგორც უკვე ითქვა, ფონეტიკური ცვლილებანი სამსაფეხურიანია: ქართ. მიქელ-გაბრიელი → მეგრ. მიქამგარია//მიქამგარიო (ფონეტიკური კანონზომიერება არ ჩანს) → მი(ნ)გარია (რაც ჰაპლოლოგიის დამსახურებაა: ქა+გა→ გა) → სამგარიო (რაც ტოპონიმიაში არ დასტურდება, მაგრამ თავდაპირველად

სწორედ ი. ყიფშიძემ თავის ლექსიკონში ფართოდ გავრცელებულ საოჯახო სალოცავთა შორის დაასახელა „სამგარიო ...

- “ (ყიფშიძე, 1914, გვ. 402). თუმცა აქ იბადება კითხვა ფონეტიკური გზისა: მიქამგარიო → სამიქამგარიო → სამგარიო (მიქა- კომპონენტის ამოვარდნის გზით) თუ მინგარიო → სამგარიო. ამის გარდა, ოჯახებში სალოცავებს ერქვა „ოდუდია სამგარიო“ და „სამგარიო ოხვამერი“.

ამ სალოცავებზე ქართველ მკვლევრებს საჭირო ინფორმაციები მოეპოვებათ. კერძოდ, ო. ქაჯაია განმარტავს: **ოდუდია სამგარიო** ქვევრის სახელწოდებაა (ეყრდნობა ს. მაკალათიას); ამ ქვევრთან ლოცვა ადამიანის ჯანმრთელობასთან იყო დაკავშირებული და მას ოჯახის უფროსი იხდიდა (ქაჯაია, II, გვ. 425). „მეგრულ-ქართული ლექსიკონის“ ავტორი **ოდუდიას** დანიშნულებას ასე წარმოგიდგენს: **ოდუდია** ქვევრის სახელი იყო, – სამეთაურო ოჯახის უფროსი კაცის სალოცავი (მიუთითებს: მასალები, ტ. IV, ნაწ. III, გვ. 156) და აქვე დაამატებს რესპოდენტისეული ფრაზის თარგმანს: „ოდუდია იყო ოჯახის უფროსი კაცის სალოცავი. ამ ლოცვაში ქალები არ მონაწილეობდნენ, უფლება არ ჰქონდათ“. იხ. აგრეთვე **ოდუდია, ოდუდია სამგარიო** და **სამგარიო ოხვამერი, სამგარიოშ ლაგვანი** და სხვ. (იხ. ქობალია, 2010, გვ. 533, 581).

მამამთავარი (//მამათმთავარი)

მამამთავარი(//მამათმთავარი), როგორც რელიგიური ნომენი, სალიტერატურო ქართულში აღნიშნავს: 1. „საფუძვლის ჩამყრელი. ფუძემდებელი, შემქმნელი, დამწყები“; 2. „მეთაური, უფროსი; წინამძღოლი, პატრიარქი“ (ქეგლ, ტ. V, გვ. 29-30). ს.-საბა:

„მამა(თ)მთავარი – ესენი არიან ადამი, ნოე, აბრაჰამი და მისთანანი, ხოლო აწინდელიცა პატრიარქნი“ (საბა, I, 1991, გვ. 431. იხ. აგრეთვე: დ. ჩუბინაშვილი, 1984, გვ. 663; ნ. ჩუბინაშვილი, 1961, გვ. 265-266).

მამანთარი ერქვა გორა-სალოცავს, მაგრამ ეკლესია ახლომასლო არ იყო. აქ მდგარა ურთხელი ტყეშემორტყმულ მინდორში, სადაც იმართებოდა რელიგიური დღესასწაული 8 სექტემბერს ან მის უახლოეს კვირადღეს, კლავდნენ ხარს ამ ურთხელთან. რესპ.: „**მამანთარი** თიშენი ჯოხო, გილახვამა უჩქუდესგ, მარა ოხვამე ვარდგ“ (ნახურცილავო, პირველი გურძემი, მარტვილის მუნიც.). ადგილობრივთა მეტყველებაში გვხვდება როგორც მამანთარი, ისე მანთარი: მაშასადამე, აქ ორმაგი ჰაპლოლოგია მოქმედებს: ქართ. მამამთავარი → მეგრ. მამანთარი (თა + ვა → ვა, ხოლო მ – მ – მ Æ მ - მ – ნ ასიმილაციის შედეგია). მომდევნო პროცესი: მამანთარი → მანთარი (მა + მა → მა).

მამანთარი → მანთარი (ორი ბორცვი ნახურცილავოში, გურძემის სერზე). განარჩევენ დამატებითი სახელდებით: სკურდიშ მანთარი//სკურდიშ ოხვამე და ნახურცილუმ მანთარი (ნახურცილავო, გურძემი, მარტვილის მუნიც.);

ჯვარმამამთავარიშ ოხვამე – საერთო სახელწოდება სკურდიშ მანთარისა და ნახურცილუმ მანთარისა (იხ.).

მთავარანგელოზი

ქრისტიანული მითოლოგიის მიხედვით, მთავარანგელოზი ერთ-ერთი ზეციური არსებაა, ზეციური იერარქიის მერვე საფეხურის სულია. მთავარანგელოზები არიან: **მიქელი** – მძლეველი ყველა მტრული

ძალისა; **გაბრიელი** – სიმაგრე ღვთისა და მისი საიდუმლოს კეთილი მაცნე; **რაფაელი...** და სხვ. სამეგრელოში გვხვდება როგორც მთავარანგელოზი და თავარანგილოზი, ისე ჰაპლოლოგიური ფორმებიც: თარანგელოზი, თარანგიოზი.

სამეგრელო-სამურზაყანოში დასტურდება:

თავარანგელოზი//გოგოლეითიშ ოხვამე – ნაეკლესიარი, სასაფლაო ოწყარეს მარცხ. ნაპირზე (ახუთი, ჩხოროწყუს მუნიც.).

თარანგელოზი//თავარანგელოზი – დავაკება ლეუჩაგეში, მთის კალთაზე.

თავარანგელოზიშ ოხვამე – საყდარი და სასაფლაო ცაიშის საზღვარზე (ჭითაწყარი, ზუგდიდის მუნიც.).

თავარანგილოზი – ეკლესია, სასაფლაო ოხვამეკარში (ლეკოკაიე, სენაკის მუნიც.).

თარანგიოზი//ოხვამეკარი – ნაეკლესიარი, სასაფლაო სოფლის ცენტრში, ვედიდის გვერდით (სოფ. ვედიდკარი, მარტვილის მუნიც.).

თარანგელოზი//ჭითა ოხვამე – ეკლესია, სასაფლაო ლეანჯაფარეში (სოფ. კიწია, მარტვილის მუნიც.).

თარანგელოზი//თარანგიოზი – მაღალი ბორცვი, სასაფლაო ლემიორეში. რესპ.: „აქ ტარდებოდა დღეობა „თარანგელოზობა“ აღდგომის მესამე დღეს, სამშაბათს. ახლაც მოდიან და მოჰყავთ შესაწირავი ქათამი, იშვიათად – ცხვარი“ (ნახურცილაგო, მარტვილის მუნიც.).

თარანგელოზიშ ოხვამე//ქიაჩიშ ოხვამე – ნაეკლესიარი კოუთონასა და ხეირს შუა (თამაკონი, მარტვილის მუნიც.). ეკუთვნოდათ მექიაჩე ჯანაშიებს. აღ. ქობალია: „ქიაჩი – ჯვარი, ბორჯღალი“.

თარანგელოზიშ ოხვამე – ეკლესია, სასაფლაო ოხვამეშ სუკზე (ნახურცილაგო, მარტვილის მუნიცი.).

თარანგელოზი – ეკლესია, სასაფლაო ბუერის მთის ძირას. აქ იყო სოფლის მთავარი ეკლესია (კვაუთი, სენაკის მუნიციპ.).

თარანგილოზი – 1. ნაეკლესიარი, სასაფლაო საკინწურაშვილოს უბანში, ეკის მთასა და სახოფერიოს შუა (ქ. სენაკი); 2. ნაეკლესიარი სკურის ნაპირას (საკილასონიო); 3. ნაეკლესიარი, სასაფლაო ლეშამათეში (ფოცხო); 4. ნაეკლესიარი, სასაფლაო ოხვამეკართან (საადანაიო); 5. ნაეკლესიარი, სასაფლაო ოხვამეფერდში (ლეგოგიე-ნასაჯუ) და სხვ. (ყველა სენაკის მუნიციპ.).

თარანგიოზი – სასაფლაო, ნაეკლესიარი საოჩიგაოში (გეჯეთი, სენაკის მუნიციპ.).

თარანგილოზი – 1. ნაეკლესიარი, სასაფლაო კვათანაში; 2. ნაეკლესიარი ლაჯონაში (გამოღმა კოდორი), (ორივე აბაშის მუნიციპ.).

თარანგიოზი//ღუქანკარი – სასაფლაო მეორე ონტოფოში, სადაც გზათგასაყარს ღუქანი//ნადუქარი ეწოდება (ონტოფო, აბაშის მუნიცი.).

თარანგილოზი//თარანგილოზიშ ოხვამე – ნაეკლესიარი, სასაფლაო ცუდღარის მარცხ. ნაპირას (ნორიო, აბაშის მუნიცი.).

მთავარანგელოზი//საღურწკაიოშ ოხვამე – სასაფლაო სოფ. ახალხიბულაში (ხობის მუნიციპ.).

მთავარანგელოზის ეკლესია – ნაეკლესიარი, სასაფლაო ბექობზე. ამჟამად აქ დგას ჯვართამაღლების ახალი ეკლესია (მარანჭალა, აბაშის მუნიცი.).

წმინდა თარანგილოზი – ნაეკლესიარი სოფლის ცენტრში (გამოღმა კოდორი, აბაშის მუნიცი.).

მარიამი“ სამეგრელოში დაერქვათ სათანადო ობიექტებს აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს გაერთიანების შემდეგ.

თევდორობა

თევდორობა (//თედორობა) ქრისტიანი წმინდანის თედორეს (//თევდორეს) სახელობის დღეა. ემთხვეოდა დიდმარხვის პირველი კვირის შაბათ საღამოს. დავაზუსტოთ: წმ. თედორე ძველქართულ წარმართული აგრარული ღვთაების მემკვიდრეა. სათანადო კულტი ბალკანეთმა და საქართველომ შემოინახა. თედორე ძველქართული წარმართული აგრაგრული ღვთაების მემკვიდრეა და, შესაბამისად, თედორობა დღემდე შემორჩა, როგორც ცხენის სალოცავი (იხ. ვრცლად: ქსე, 4, გვ. 632; ქეგლ, ტ. IV, გვ. 359; ლოღობერიძე, სამეგრელო, 1979, გვ. 155; ქაჯაია, II, გვ. 43; ქობალია, მეგრული ლექსიკონი, თბ., 2010). ამ შემთხვევაშიც, ისევე როგორც ზემოთ დასახელებულ მაგალითებში, საქმე გვაქვს ჰაპლოლოგიასთან. თევდორობა → თერდობა (დო + რო → დო), ხოლო რ გადანაცვლებულია სიტყვის წინა ნაწილში და ვ-ს ადგილი დაუკავებია (საერთოდ მეგრულში ხშირია რ ბგერის ლტოლვა სიტყვის წინა ნაწილისაკენ (შდრ. ქართ. სრიალი → მეგრ. რსიოლი, ქართ. სრული → მეგრ. რსული და სხვ. მრ.). მაგრამ იქნებ ჰაპლოლოგირება განიცადა თედორობამ და არა თევდორობამ!? მიუხედავად ყოველივე ამისა, სამეგრელო-სამურზაყანოში ტოპონიმი თერდობა არ დასტურდება.

2. ჰაპლოლოგია ერთ- და ორფუძიან საზოგადო სახელეგში

ერთფუძიანი ლექსიკური ერთეულები

გუგული (ტყის ფრინველია, რომელიც თვითონ არც იშენებს ბუდეს. ქართულში შემოსულია ლათინური ენიდან) → ნაგუგულე → ნაგულუ – სერი სოფ. ლეჯოლოხეში, სადაც უწინ ტყეში გუგული ბინადრობდა (წალენჯიხის მუნიციპ.). რა თქმა უნდა: ნაგუგულუ → ნაგულუ (გუ + გუ → გუ). კიდევ ერთი მაგალითი: **ოგუ(გუ)გლე/გუგულიშ სუკი** – სერი ოხოჯესა და ობარხალაიას შუა (ბედია, სამურზაყანო). რესპ.: „იქ ყოველ გაზაფხულს გუგულის ხმა ისმოდა“.

თუთუმი „თამბაქო“ (← ქართ. თუთუნი ← თურქ. თუთუნ) → სათუთუმო „სათუთუნე“ → სათუმო (ამის შემდეგ ხდება უ ხმოვნის რედუქცია. ო. ქაჯაია თავის „მეგრულ-ქართულ ლექსიკონში“ (II ტომი) განმარტავს: „სათმო, სათუმა – იგივეა, რაც სათუთუმო – ჩიბუხი“. შდრ. „ზუგდიდისაკენ ანარიას დელეს აქეთ, მდინარის ჩასართავამდის სოფელს სათუმოს გზის დაბლა“ (ქსძ, III, გვ. 470-471).

შარდენი ← შავარდენი „მტაცებელი ფრინველი საშუალო ზომისა. გაწვრთნილს იყენებენ ნადირობაში...“ (ქეგლ, ტ. VII, თბ., 1962, გვ. 607). ი. ყიფშიძე: „შარდენი (რ. შავარდენი)“; დასახელებულია წარსულისა და თანამედროვეთა ქართულ ლექსიკონებში. ტოპონიმი **ოშარდენე** („საშევარდნო“ მაღალი კლდოვანი ბორცვის სახელია) დადასტურებულია ო. ქაჯაიას „მეგრულ-ქართული ლექსიკონის“ მესამე ტომში (თბ., 2002, გვ. 242). **საშარდენო** – სოფელი სოფ. ქოყოში (წალენჯიხის მუნიციპ.). როგორც უკვე დავრწმუნდით, შარდენი შავარდენის ჰაპლოლოგიური

ფორმაა: საშარდენო → შაშარდენო. ვა მარცვლის დაკარგვის გარდა, მომხდარა სრული დისტანციური ასიმილაცია: ს- შ → შ-ს. შარდენი პირსახელიცაა. ჰაპლოლოგიის სქემა: შა+ვა → შა.

წარმოქმნილი სახელები

გაგესკუა „მზარეული, ყასაბი, ხორცის მჭრელი, რომელიც ემსახურება ქორწილს, ქეღესს“ (ბ. კილანავა. სიტყვის ამგვარ განმარტებას იზიარებენ ო. ქაჯაიაც და ალ. ქობალიაც). ფონეტიკური გზა: გაგესკუა//გაგესქუა → საგეგესკუო//საგეგესქუო → საგესკუო//საგესქუო „სამზარეულო“.

ოთუთაშხა „ორშაბათი“ → ოთუთაშხურე „საორშაბათო“ (სალოცავი წმ. გიორგისა) → ოთაშხურე (თუ + თა → თა) შდრ. ო. ქაჯაია: „ოთუთაშხირე//ოთუთაშხური//ოთაშხირე“ – წმინდა გიორგის კულტის სალოცავი“, სრულდებოდა ორშაბათ დღეს“ (ეყრდნობა მ. კვიციანი).

ორფუძიანები (მსაზღვრელ-საზღვრული ფუძეები სახელობით ბრუნვაში)

რზენი დიდი „ვაკე დიდი“ → ზედიდი – სახნავი ზანაძის ჭალაში (სენაკის მუნიციპ.). ზე+ნი→ზე

დიდი ნოცონი „დიდი ნაყანავი“ → დინოცონი – სახნავი გარამეშთან (ლეკოკაიე, სენაკის მუნიციპ.). დი+დი → დი.

დიდი რზენი „დიდი ვაკე“ → დირზენი – სახნავი მდ. ცივის მარცხ. მხარეს (საესებუო, სენაკის მუნიციპ.). დი+დი → დი. თუმცა არცაა გამორიცხული: დიდრზენი → დირზენი.

ღუდი რჩე „თავეთერა“ → **ღურჩე** „თავეთერა; დაბადებით თეთრთმიანი“ (იხ.: ქაჯაია, I, გვ. 514; ალ. ქობალია: „ღურჩე – თავეთერა“). მარცვლის დისიმილაციის სქემა: ღუ + დი → ღუ.

პიჯი რჩე „პირთეთრი“ → პირჩე „ნიშა, პირთეთრი“ (იხ. ქაჯაია, II, გვ. 486): (პი + ჯი → პი). ი. ყიფშიძე: „პირჩე – “ (ყიფშიძე, 1994, გვ. 239).

ბაბუ დიდი „დიდი ბაბუა“ → ბადიდი „ბერიკაცი, მოხუცი“ (იხ. ქაჯაია, I, გვ. 211). (ბა + ბუ → ბა). ი. ყიფშიძე ასახელებს: „ბადიდი//ბადგდი – “. ამგვარივე განმარტება აქვთ ო. ქაჯაიასა და ალ. ქობალიას.

ჯიმა დიდი „დიდი ძმა“ → ჯიმადი „ბიძია“ (მამის ან დედის ძმა). შდრ. ი. ყიფშიძე: „ჯიმადი ← ჯიმა დიდაში“; ალ. ქობალია: **ჯიმადი** „დედის ძმა, ბიძა, დიდი ძმა; საზოგადო სახელი მშობელთა ძმებისა და ახლო წინაპრებისა; ძმადი, მაყარი ნეფის მხრიდან. **ჯიმადისქუა** – ბიძაშვილი დედის ხაზით“. ალბათ მეორე დი „დაიკარგა“.

ნოსა დიდი „უფროსი რძალი“ → ნოსადი „ბიცოლა“. შდრ. ალ. ქობალია: „ნოსადი – უფროსი რძალი, ბიცოლა, ძალუა“. დი+დი→დი (რომელი დი დაიკარგა?).

ჯინჯი ჭითა „ძირწითელი“ → ჯინჭითა „მსუქანა“ (მცენარეა). ქეგლი (VI, გვ. 1139) განმარტავს: „**მსუქანა** – სქელფოთლიანი მრავალწლოვანი მცენარე. გავრცელებულია ტყეებსა და ნაბუჩვარ ადგილებში... ხმარობენ მხლად“. ჯი+ნ+ჯი → ჯინ.

ჩანჯი კითი „ცერა თითი“ (ეტიმოლოგია ი. ყიფშიძისა) → ჩანკითი (დისიმილაცია რეგრესულია: ჯი

+ კი → კი). შენიშვნა: ამ შემთხვევაში პირველი კომპონენტი (ჩანჯი) მსაზღვრელია.

საზღვრული კომპონენტი ნათესაობით ბრუნვაში

პიჯიშ ოქოსალი „პირის სახოცი“ → პიშქოსალი „პირსახოცი“. მარცვლები იდენტურსმოვნებიანია: პი+ჯი → პი. დაკარგულია ო ხმოვანიც.

პიჯიშ ჩუალა „პირის შენახვა“ (ე.ი. მარხვა, მარხულობა) → პიჩუალა//პიჩუანი → პიჩვანი. პი+ჯი → პი.

ჰაპლოლოგია, ჩვეულებრივ, კონტაქტურია, მაგრამ იშვიათ შემთხვევაში დისტანციურიც შეიძლება იყოს. დავასახელებთ ერთ მაგალითს: **წანამოწანა** ფორმითაც და შინაარსითაც ქართული „წელიწადის“ ეკვივალენტია. ი. ყიფშიძე ამ რთულ სახელს ასე შლის და განმარტავს: „წანამოწანა один год (букв. годами-год, по годам – год)“. რ. შეროზიას მიერ ჩაწერილ მეგრულ ანდაზებშიც იგივე ფორმა ჩანს: ართი წანამოწანაშ უკული „ერთი წლის შემდეგ“. მაგრამ ზუგდიდურ-სამურზაყანულ კილოში დღეს უფრო გავრცელებულია „წამოწანა“ (მოწანუა ნიშნავს წლის გასვლას, მოწლევებას, ხოლო **წანაშ მოწანუა**, ანუ წამოწანა აღნიშნავს წლისთავს, წლის მოწევას, გარდაცლილ-სათვის წლისთავის გადახდას). ო. ქაჯაია: „წანა („წელი; წელიწადი“); **წან(ა)მოწანა** – წელიწადი; მომავალი წელი“; „მაჟირა წანამოწანა – მეორე წელიწადი“; აღ. ქობალია: „მოწანუა – წლისთავი; მიცვალებულის ხსენება წლისთავზე“; „წანა – წელი, წელიწადი; ასაკი; ხმობა“. სპეციალურ სტატიის ინგა არონიამ დაასკვნა: „წინ(ა)მოწანა მიღებული უნდა იყოს **წანაშ მოწანუა** ფორმისაგან“. წანაში-მოწანა → წანამოწანა → წამოწანა (იხ. არონია, 2003, გვ. 23). მაშასადამე, **წანამოწანა** წამოწანა. სიტყვის

პირველი ფუძის ნა სინკოპირებულია დისტანციური დისიმილაციის ნიადაგზე ბოლოკიდური ნა-ს მიერ.

3. ჰაპლოლოგია ტოპონიმიასში

ჰაპლოლოგია ძირისეულ მორფემათა (ფუძეთა) საზღვარზე (დაცულია ჰაპლოლოგიისათვის აუცილებელი სამივე პირობა):

ა. დისიმილატორი და დისიმილირებული მარცვლები იდენტურია:

კინოხოორი ← კინონხოორი ← კინოხოხოხოორი „უკან მდებარე ნასახლარი; უწინდელი ნასახლარი“ – სახნავი შების მარცხ. ნაპირას (ნოლა, მარტვილის მუნიციპ.). საქმე გვაქვს ორმაგ ჰაპლოლოგიასთან: 1. კინოხოხოხოორი → კინონხოორი (ხო+ნ+ხო → ნო); 2. კინონხოორი → კინოხოორი (ხო+ხო → ნო) ამ მეორე შემთხვევაში მარცვლები იდენტურია.

ქინახოორი – ფერდობი სოფ. თამაკონში (მარტვილის მუნიციპ.) ← ქინახხოორი ← ქინაშ ნახოორი „ქინას ნასახლარი“. ჰაპლოლოგიის გზა: ნა+ნა → ნა.

დასახელებული მაგალითებიდან დისიმილატორი და დისიმილირებული მარცვლები იდენტურია. სხვა შემთხვევებში იდენტურია მხოლოდ თანხმოვნები ან მხოლოდ ხმოვნები:

ბაკოჩეიშური ← ბაბუკოჩეიშური „ბაბუკოჩისეული“ – ბუჩქნარი კადარას ქვემოთ. რესპ.: „აქ ესახლა ბაბუკოჩი „მოხუცი კაცი“. სქემა: ბა+ბუ → ბა (ლედგებე, მარტვილის მუნიციპ.).

კარობუ ← კარერობუ (ხევი სოფ. თაიაში, ჩხორო-წყუს მუნიციპ.) ← კარეშ რობუ „მწყემსის სადგომის

ხევი“ (დისიმილატორია მომდევნო **რო** მარცვალი: რე+რო → რო, ე.ი. დისიმილაცია რეგრესულია).

ბოგოტახილი – ღელე სოფ. ბეთლემში (სენაკის მუნიციპ.) ← ბოგაგოტახილი „გატეხილი ბოგირი“ (რეგრესული ასიმილაცია: გა+გო → გო)...

ხმოვნების იდენტურობის შემთხვევაში თანხმოვნები არიან მსგავსნი ჩქამიერობის ან სონორობის მიხედვით:

ფარტობა – ვაკე-ხეობა სოფ. ქალაღალში (წალენჯიხის მუნიციპ.) ← ფართო ტობა (ტობა ამ შემთხვევაში ოროგრაფიული ტერმინია. თანხმოვნები არიან ჩქამიერები, ჰომორგანულნი, მაგრამ ჰეტეროგენურნი. ხოლო ჰაპლოლოგია რეგრესულია: თო+ტო → ტო).

ჰაპლოლოგია ხდება ერთ-ერთ კომპონენტში, რომელშიც არის სათანადო ფონეტიკური პირობები, ე.ი. ორი იდენტური ან მსგავსი მარცვალი. ამ გარემოების გათვალისწინებით განსახილველია ორნაირი სიტუაცია:

ბ) **სინკოპირებულია პირველი ფუძე**, რომელიც შეიძლება იყოს ზედსართავი ან არსებითი სახელი:

დიდი დობერა → დიდობერა „დიდი დობირო“ – ჩაის ფართობი მაზანდარაში (წალენჯიხის მუნიციპ.). ჰაპლოლოგია რეგრესულია: დი+დი → დი.

დიდი ცუ → დიცუ „დიდი თელა“ – ტყე ლარაში (წალენჯიხის მუნიციპ.) (შდრ. ქართულში: დიდი დედა → დიდედა, დიდი დუბე → დიდუბე, დიდი მღვიმე → დიდომი, დიდი წვერი → დიწვერი (ნუკრიანის სერის ბოლო ქიზიყში), დიდი ჭალისთავი → დიჭალისთავი (ტოპონიმი რაჭაში) და სხვ.

კინოხონწკირი „უკანა წკირი“ – პიტალო კლდე ურთის მთის კალთაზე (ხეთა, საქირიო, ხობის

მუნიციპ.) → კიხონწკირი. ნო+ხო → ნო. აღ. ქობალია: „წკირი – წკირი, ჩხირი, პალო“... რესპ.: „წკირი მცენარეა ერთგვარი“; ს.-საბა: „წკირი – წვრილი ჩხირი“.

უღუღალ ← უღუღე ღალ „უთავო ღელე“ – ღელე, კოლოშანიშ ღალის შენაკადი (წარჩე, სამურზაყანო): ღუ+ღე → ღუ.

მარცვალდაკარგული არსებითი სახელი შეიძლება იყოს როგორც სახელობით, ისე ნათესაობით ბრუნვაში:

პაპაშ(ნ)წყუ „მღვდლის წყარო“ → პაპანწყუ → პანწყუ – ფერდობები ციხეთსა და სამურდაიოში (ორივე სენაკის მუნიციპ.). პა+პა → პა.

კიწიშ ნოხორი „კიწის ნასახლარი“ → კიწინო-ხორი//კინოხორი – ბორცვი ვახაში (მარტვილის მუნიციპ.). კი+წი → კი.

ცქუმენტურიშ ღალ „ზღმარტლის ღელე“ → ცქუმენტურღალ → ცქუმტურღალ – ღელე, ერისწყლის მარჯვ. შენაკადი სოფ. მუხურსა და ტოგონში (სამურზაყანო). სქემა: უნტ+ურ → ტუ.

გ. სინკოპირებულია მეორე ფუძე, რომელიც აგრეთვე შეიძლება იყოს არსებითი ან ზედსართავი სახელი:

ჭყონიშ ჯინჯი „მუხის ძირი“ → ჭყონჯინჯი → ჭყონჯი – ბექობი ბობოთში (მარტვილის მუნიციპ.). როგორც ჩანს, დაიკარგა ბოლო მარცვალი. ჯი+ნ → ჯი.

სკური დიდი „დიდი წყლიან-ტყიანი ხეობა“ → სკურდი – სოფელი და ხეობა (მარტვილის მუნიციპ.). უნდა ვივარაუდოთ, რომ ჰაპლოლოგიის „მსხვერპლი“ ისევ ბოლოკიდური დი- მარცვალია.

ყველა ზემოთ დასახელებულ შემთხვევაში ერთი ფუძის ორი ზუსტად ერთნაირი (იდენტური) მარცვლი-

დან იკარგება ერთ-ერთი. ასეთივე ვითარებაა მაშინაც, როცა ორ არაიდენტურ მარცვალთან გვაქვს საქმე:

ცხიმურმონწყვილი „მოთხრილი რცხილა“ → ცხირმონწყვილი – ტყე ქალაღალში (წალენჯიხის მუნიციპ.): მუ+რ+მო → მურ.

ფუქიმ სქური (ფუქი ფუტურო მიწაა) → ფუქი-სქური → ფუსქური – ჭანისწყლის მარცხ. შენაკადი მაზანდარაში (წალენჯიხის მუნიციპ.). ქი+ს+ქუ → სქუ.

ფუქიწყური „დამეწყრილი ფუქი“ → ფუწყური – სოფელი სამურზაყანოში. ფუ+წ+ყუ → წყუ.

რობუ წკუპი „ვიწრო ხევი“ → როწკუპი – ხევი მეორე კიწიაში (მარტვილის მუნიციპ.). ბუ+წ+კუ → წკუ.

ჯინჯი რჩე → ჯირჩე (ჯი+ნ+ჯი → ჯი) „უცუნა“ → ჯირჩონა – სახნავი სოფ. კურზუს შემოგარენში (მარტვილის მუნიციპ.).

საინტერესოდ გვეჩვენება ისეთი შემთხვევები, როცა იდენტური მარცვლები ორ-ორ თანხმოვანს შეიცავენ:

დღუდღუში//დღურდღუში (ვაზის საადრეო ჯიშია) → დღუდღუში-ონა → დღუშიონა//დღუშიონა – ბუქქარი მდ. ჩხოუშიას მარცხ. ნაპირას (ჰაპლოლოგია: დღუ+დღუ → დღუ, ბოლოს კი – შ→ჩ). შდრ.: დღუდღუში → დღუდღუშიონა → დღუშიონა – სახნავი საბერი-ოში ღალის მარჯვ. ნაპირას (სოფ. მეორე კიწია, მარტვილის მუნიციპ.); დღურდღუშიონა Æ დღურშიონა → დღურჩონა – სახნავი, ვაკე ფერდობის ძირას. რესპ.: „დღუდღუში, დღუ(ნ)დღუში ვაზის საადრეო ჯიშია, კრიხუნასაც უწოდებენ“ (ახუთი, ჩხოროწყუს მუნიციპ.).

დ. ჰაპლოლოგია შეეხება ტოპონიმის მეორე ფუძეს:
წყარაკათაფუ „წყალთშესართავი“ → წყარაკათაფუ – მინდორი ოფაკილესა და ლეარსანეს

შესართავთან (ალერტკარი, ზუგდიდის მუნიციპ.): კა+კა
→ კა.

აქვე დავასახელებთ ორიოდე შემთხვევას, როცა ტოპონიმი სამ სიტყვას მოიცავს და ჰაპლოლოგიასაც ექვემდებარება:

ხუთი ჯიმა ჭყონი „ხუთი ძმა მუხა“ → **ხუჯმაჭყონი** – ბორცვი სოფ. ნაკიფუში (წალენჯიხის მუნიციპ.). ჰაპლოლოგიის (თი+ჯი → ჯი). შემდგომ ჯიმა სიტყვა კარგავს ი ხმოვანს.

ჟირომუშქა//ჟირომუშქაღალ(ე) – დელე-ხეობა, ჭოღლაღალის მარჯვ. შენაკადი. უნდა ვივარაუდოთ: ჟირო რობუშ შქა „ორ ხევს შუა“ → ჟირობუშქა → ჟირომუშქა (პირველი ჭოღა, ჩხოროწყუს მუნიც.): ჟი+რი → ჟი (ორი დელე ერთვის ერთმანეთს). ამასთანავე: რ → მ (სხვა ვარიანტი: რი+რო → რო).

ჟგრჯობაშქა → ჟგრჯოცობაშქა – სახნავი ჯოცობის ორ ტოტს შუა (ნაგვალუ, სამურზაყანო). **ჯოცობაწყარი** – დელე, რომელიც გამოივლის ნაჭაობარ ჯოცობას და ერთვის შავ ზღვას ცორკასთან (ზღვის ყურეა). სქემა: ჯო+ცო → ჯო.

ყურადღებას იქცევს ერთი გარემოება: როგორც ქვემოთ წარმოდგენილი ტოპონიმური მასალა ადასტურებს, საჰაპლოლოგიო მარცვლები დასტურდება ასეთი თანმიმდევრობითაც: ხმოვანს + თანხმოვანი, მაგ. ონ + ონ → ონ:

ჭყონი „მუხა“ → **ჭყონონა** „მუხნარი“ → **ჭყონა** (ჭყონა – მუხნარი ნამიკოლავეო მეორეში, საძოვარი საღხინოში, ტყე ტაბაკოლაში, ხევი სკურდში და სხვ. ყველა მარტვილის მუნიციპ.); **ჭყონა** – ბუჩქნარი უფალკარში, ტყე გოლასკურში, ჩაის ფართობი ფოცხოში, სახნავი საბესელიოში (სენაკის მუნიციპ.) და სხვ. მრ.

ლეფონი „ლაფანი“ → ლეფონონა „ლაფნის ტყე“ → ლეფონა (ტოპონიმები ნაფინხოვოში, გახომელაში, კოკში, ნამიკოლაგო პირველში და სხვ.). აქაც: ონ+ონ → ონ.

ომჩქეფონი ← ომუნჩქეფონი – 1. ფონი ენგურზე (ვეშეუდელი, სამურზაყანო); 2. ფონი ერისწყალზე (ტოგონი, რეფი-ეწერი, სამურზაყანო). სქემა: ომ+ონ → ომ. ომუნჩქეფონი (მეგრ.) „სამაჩვე ფონი“ ან „სამაჩვის ფონი“ ← ომუნჩქეფონი ფონი.

იბადება კითხვა: ჰაპლოლოგიად უნდა ჩაითვალოს თუ არა ისეთი შემთხვევები, როცა დისიმილაციის საფუძველი (იდენტური ან ნახევრად იდენტური ორი მარცვალი) არ ჩანს, მაგრამ მარცვალი ამოვარდნილია და სიტყვა ამ გზითაა დამოკლებული: **გემინდორა** „გამინდვრება“ → გენდორა (მინდორი ზემო ნაგვაზავოში); **მორძგვი დართუ** „მარჯვნივ მოსაბრუნე“ → მოზდართუ (მოსახვევი ეკლესიებიდან ჩამომავალ გზაზე, სოფ. თაიაში (ჩხოროწყუს მუნიციპ.); **რობუ დიდი** „დიდხევი“ → როდიდი (ხევი კურხუში); **თოჭუ** თვალის ავადმყოფობაა ერთგვარი (თოლი → თო, (მ)ჭუ „მწველი“); **ომანთხირე** (ტყე სოფ. ქვაითში) ← ომანეშ ოთხირე (ომანე „ნადირის ბუნავი“, ოთხირე „თხილნარი“); **ჟინი ლეკუკე** „ზემო ლეკუკე“ → ჟინეკვე (კუკაგების ნაცხოვრები ადგილია სოფ. ფახულანში); **სუროვანდი** „გველის სურო“ (იმერულში) → სურანდი (სახნაგები სოფ. ლეხინდრაგოში); **ფერჭკომუ** ← ფერიშ მჭკომუ „ფერისმჭამელი“; **ფართოსაკარა** → ფარსაკარა და სხვ. მრ. დასახელებული მაგალითები არ წარმოადგენენ ორი იდენტური ან ნახევრად იდენტური მარცვლიდან ერთ-ერთის დაკარგვას ანუ ჰაპლოლოგიას.

4. ჰაპლოლოგია ანთროპოტოპონიმებში (გზარტაბან წარმოქმნილ ალბილთა სახელწოდებებში)

გვარსახელები, ჩვეულებრივ, ბოლოვდება საგვარსახელო სუფიქსებით **-ია**, **-უა**, **-ავა**, **-იან** ან შეიერთებს გარკვეული სემანტიკის ფუძეს, როგორცაა **სქუა** „შივილი“, **ბერე** („ვაჟიშივილი, შთამომავალი, ძე, შვილი“ → ბერეა → ბერია). ყველა შემთხვევაში ხდება ლექსიკური ერთეულის დაგრძელება, რაც იწვევს მახვილის გადანაცვლებას თავკიდური მარცვლისაკენ და, შესაბამისად, ჰაპლოლოგიას.

დისიმილატორი და დისიმილირებული მარცვლები იდენტურია (მარცვლები ერთი და იმავე თანხმოვნისა და ხმოვნისაგან შედგება):

გეგელია (გვარსახელი) → ეგეგეეე „საგეგელიო“ → **ეგეეე** – უბანი სოფ. ბანძაში (მარტვილის მუნიცი.): გე + გე → გე.

ფიფია → ლეფიფეე → **ლეფეე** – უბანი ნასოფლარ წყავაში (წალენჯიხის მუნიცი.): ფი + ფი → ფი.

კიკიანი → ნაკიკიანი (დამოწმებულია სოფლის სახელწოდებად XIX ს-ის საისტორიო წყაროებში) → **ნაკიანი** (სოფლის დღევანდელი სახელწოდება ჩხორო-წყუს მუნიციპალიტეტში). (მაშასადამე: კი + კი → კი).

იშვიათად, იდენტურ მარცვლებში ორ-ორი თანხმოვანია:

კვეკვეცია → (დ)ეკვეკვეციე → **ეკვეციე** – უბანი ბანძის საზღვართან (ნაჯახავო, მარტვილის მუნიციპ.). აქვეა **(დ)ეკვეციეშ გინართუე** – მოსახვევი საუბნო

გზაზე (კვე+კვე → კვე). აქვე ბორცვს ეწოდება **ნაკვეცუ** (← ნაკვეკვეცუ). რესპ.: „გადმოცემით, კვეკვეციები აქვე ესახლნენ“.

საკვესქირო ← საკვეკვესქირო ← კვეკვესქირო (გვარსახელი) – კვეკვესქირების უბანი ერისწყლის მარჯვ. ნაპირას (სამქვარი, სამურზაყანო): კვე+კვე → კკმ.

საცხუბაიო ← საცხუცხუბაიო ← ცხუცხუბაია (გვარსახელი) – ცხუცხუბაიების ყოფილი დასახლება ღალხუმლას ხეობაში (ფართონოსორი, სამურზაყანო). ცხუ+ცხუ → ცხუ.

ჯღანჯღაფა → ე-(ჯღან)ჯღე → ენჯღე – უბანი სენაკის მუნიციპალიტეტის სოფ. ჯოღევეში (ჯღა + ნ + ჯღე → ნჯღე). ამ შემთხვევაშიც ამოვარდა თავკიდური მარცვალი.

გვარსახელთა ერთი ჯგუფი წარმოქმნილია **სქუა** „შივილი“ და **ბერე** „ვაჟიშივილი“ საგვარსახელო ლექსიკური ერთეულებით. აქაც მარცვლები იდენტურია.

თათარსქუა (ოფიც. თათარაშივილი) → **თარსქუა** → თარსქუაშ ნოსორი – მინდორი საჩინოს ქვემოთ, სოფ. უფალკარში (თა + თა → თა).

მიმინოსქუა (ოფიციალური ვარიანტი: მიმინო-შივილი) → სამიმინოსქუო → სამინოსქუო → სამნოსქუო – მიმინოშივილების უბანი სოფ. სუჯუნაში (აბაშის მუნიცი.). (მი + მი → მი).

გიგიბერია („გიგის შვილი“) → საგიგიბერია → **საგიბერია** – გიგიბერიათა უბანი გამოღმა პირველ ხორგაში (ხობის მუნიციპ.). **ბერე**- ძე, ვაჟიშივილი → ბერეა → ბერია (გი + გი → გი).

გეგეჭკორი („გეგეს ყმა, მონა“) → **ვეგეგეჭკორე** → **ვეგეჭკორე** – უბანი დიდ ინჩხურში (მარტვილის მუნიციპ.). (გე + გე → გე).

პაპაშ ჭკორი („მღვდლის ყმა, მონა“) → **პაპაჭკორი** (მეტსახელი) → **პაჭკორია** (გვარსახელი) → **ნაპაჭკორუ** – სახნავი აბაშის ნაპირას, სოფ. გამოდმა ზანათში (აბაშის მუნიციპ.). აქაც იდენტური მარცვლები პირველსავე ფუძეშია (პა + პა → პა). სხვა მაგალითი: **საპაჭკორიო** – უბანი უმპიასა და უჩაღალს შუა (სოფ. ხეცერა, აბასთუმნის თემის საკრებულო, ზუგდიდის მუნიციპ.). **საპაჭკორიო** რამდენიმე უბნის სახელია სენაკის მუნიციპალიტეტში (იხ. დაწვრილებით: ცხადაია, 2000, გვ. 120).

ძიძიგური → **ეძიძიგურე** → **ეძიგურე** – ძიძიგურების უბანი სოფ. ხუნწში (მარტვილის მუნიციპ.). (ძი + ძი → ძი).

ჯორჯიკია (**გვარსახელი**) **È** **საჯორჯიკიო** **È** **საჯორჯიო** – ჭალა უჩაღალის მარჯვ. ნაპირას (ციზეთი, სენაკის მუნიციპ.). გვარსახელი დასტურდება XVII ს-ის საისტორიო წყაროში. ჰაპლოლოგიის გზა: **ჯი+კი** → **კი** (სამეგრელოში იშვიათია მარცვლის დაკარგვა გვარსახელის ბოლო ნაწილში).

ჰაპლოლოგია არაიდენტურ მარცვლებში
(თანხმონები იდენტურია, ხმონები –
განსხვავებული)

კეკუტია → **ლეკეკუტიე** → **ეკუტიე** – კეკუტიების უბანი მარტვილის მუნიციპ-ის სოფ. ვახაში (კე + კუ → კუ).

კიკალია (ოფიც. გვარსახელი: კიკალეიშვილი) → ეკიკაიე → **ეკაიე** – უბანი ს. ბანძაში (მარტვილის მუნიციპ.); (კი + კა → კა).

კიკესქუა (ოფიც. კიკალეიშვილი) → ეკიკესქუე → **ეკისქუე** – უბანი მარტვილის მუნიციპ-ის სოფ. ბანძაში (კი + კე → კი).

დადეშქელიანი სვანური გვარია. ამ გვარის მატარებელი რამდენიმე კომლი დასახლებულა ზუგდიდის მუნიციპალიტეტის სოფ. ორსანტიის საგვარამიოს უბანში. სწორედ აქ სათიბს დარქმევია და[დე]შქელიანიშ მინდორი. დღეს კი ეწოდება დადეშქელიანი//დაჩქელიანი. მაშასადამე: დადეშქელიანი → დაჩქელიანი (და + დე → და. ამის გარდა: შქ → ჩქ). იხ. აგრეთვე: დაჩქელიანეფიშ მინდორი (სათიბი) და დაჩქელიანეფიშ ნაოხვამ (სასაფლაო). ორივე სოფ ორსანტიაში (ზუგდიდის მუნიციპ.).

სიბისტროშ ოჩხარჩხალუ – ნაკადული ხირიშში (ღეგოგიე-ნასაჯუ, სენაკის მუნიციპ.). რესპ.: „პასპორტში ეწერა სილიბისტრო, მაგრამ ყველა მიმართავდა როგორც სიბისტრო“. ჰაპლოლოგიის გზა: სი + ლი → სი.

ჰაპლოლოგია გვარსახელთა არაიდენტურ მარცვლებში (ხმოვნები იდენტურია, თანხმოვნები – განსხვავებული):

ფარულუა (გვარსახელი) → ლეფარულუე „ფარულავეების უბანი“ → ლეფალუე – სერი მარტვილის მუნიცი-ის სოფ. პ. კიწიაში (რუ + ლუ → ლუ).

მასხულია (გვარსახელი) → მასხულური (მასხულიას საკუთრება) → მასხური – ბორცვი ბურღონასა და შეტეურს შუა (გ. ელიავაც მასხურ ფორმას

ადასტურებს). კონკრეტული გზა: მასხულური → მასხური (საელიავი, მარტილის მუნიციპ.).
ჰაპლოლოგია: ხუ+ლუ → ხუ

ჰაპლოლოგია, როცა გვარსახელში ასიმილატორ და ასიმილირებულ მარცვლებს შუა თანხმოვანია

გერგედავა → ლეგერგედე (ერქვა უბანს XX ს-ში წალენჯიხის მუნიც. სოფ. ფახულანში) → **ეგერდე**. ასე დაერქვა ლეგერგედან 2 კმ-ით ჩამოსახლებული გერგედავების უბანს (გე+რ+გე→გერ).

ჭერჭელია → ლეჭერჭელე → **ლერჭელე** – უბანი ჩხოროწყუს მუნიციპალიტეტის სოფ. ლეწურწუმეში (ჭერ+ჭე→ჭერ).

წურწუშია – ლეწურწუმე (ოფიციალური სახელწოდებაა სოფლისა ჩხოროწყუს მუნიც.) → **ლერწუმე** (სოფლის არაოფიც. სახელწოდება). (წუ+რ+წუ → რწუ). ცხადია, ამოვარდა გვარსახელის თავკიდური მარცვალი.

ჩინჩია → ლეჩინჩიე → ლეჩიე – ჩინჩიების სამოსახლო უბანი, ბორცვი სოფ. კუხემში (წალენჯიხის მუნიციპ.). (ჩი-ნ + ჩი → ჩი).

ს. უდენტი აღნიშნავს: „განზრახვა, სიტყვის ყველა მარცვალი იქნეს წარმოთქმული, ძალიან ხშირად ირღვევა სხვადასხვა მიზეზით, სახელდობრ: ა) სიტყვის ყოველდღიური ხშირი ხმარება, რაც ხელს უწყობს სიტყვის გაცვეთას, მის გარკვეულ დეფორმირებას; ბ) მოლაპარაკის არტიკულაციური დაუდევრობა; გ) მარცვლის იმპულსის გამომწევა ჰიატუსის შემთხვევაში; დ) ბოლოკიდური მჟღერი სონორების დაყრუება; ე) მეტყველების მეტად სწრაფი ტემპი და ვ) ძლიერი მახვილი (უდენტი, 1960). ჭეშმარიტებაა! ძლიერი მახვილისა და მეტყველების სწრაფი ტემპით უნდა აიხსნას

ისეთი შემთხვევები, როცა თითქოსდა დისიმილაციის საფუძვლის გარეშე ხდება მთელი მარცვლის ამოვარდნა ფუძიდან.

დასკვნები: 1. ჰაპლოლოგია მეგრულში ფართოდ გავრცელებული ფონეტიკური მოვლენაა. იგი განსაკუთრებით პროდუქტიულია ტოპონიმიკურ მასალაში; 2. ჰაპლოლოგია ხდება როგორც იდენტურ, ისე მსგავს მარცვალთა შორის მორფემათა საზღვარზე და ერთი ფუძის ფარგლებშიც; 3. არაიდენტურ მარცვლებში ჰაპლოლოგიის საფუძველია ან თანხმოვნები ან ხმოვნები; 4. ერთგაროვანნი არიან ან ჩქამიერობის, ან სონორობის მიხედვით; 5. მიმართულების მიხედვით მარცვლის დისიმილაციური დაკარგვა შეიძლება იყოს პროგრესულიც (ძირითადად რთულ სახელებში) და რეგრესულიც (ძირითადად წარმოქმნილ სახელებში), ხოლო მანძილის მიხედვით – კონტაქტური (დისტანციური ჰაპლოლოგია ძალზე იშვიათია); 6. სალიტერატურო ენაში ჰაპლოლოგია იშვიათია, რადგანაც იგი დარეგულირებულია ტრადიციებითა და ყველასათვის სავალდებულო ენობრივი ნორმებით (შდრ. ტელევიზიის ეკრანებიდან რესპოდენტის სწრაფი მეტყველებისას წაცდენილი ფრაზები: დიდბუნოვანი, ნაცვლად დიდბუნებოვანისა; დესტაბიზაცია, ნაცვლად დესტაბილიზაციისა და სხვ.). დიალექტებსა და, განსაკუთრებით, უდამწერლობო ენებში მას მეტი გასაქანი აქვს, განსაკუთრებით მიკროტოპონიმიაში. საერთოდ კი, როგორც ი. ყიფშიძე ნაშრომში „ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მეგრულში“ აღნიშნავს, „მეგრულში, რომელიც სალიტერატურო ენა არ არის, უპირატესობა ეძლევა ფონეტიკურ დასაბამს, რომელიც არ არის შემოხლდული არავითარი

პირობითი მწიგნობრული საგრამატიკო კანონით“ (ყიფშიძე, 1994, გვ. 723).

გაანალიზებული მასალა ცხადყოფს, რომ ჰაპლოლოგიის ძირითადი მიზეზი არის ძლიერი მახვილი (უფრო სწორად, უწინ მოქმედი ძლიერი მახვილის ტრადიცია). საერთოდ კი, ყოველი ფონეტიკური პროცესი ენის ეკონომიის პრინციპითაა განპირობებული (მით უმეტეს, თუ ენა არასხალიტერატურია.

ამის გარდა, მარცვლის დაკარგვა ყოველთვის ჰაპლოლოგიის შედეგი აღარაა: უიპიჯი „ორპირი“ ← უირპიჯი ← უირიპიჯი; ზედიდი ← ზენდიდი ← ზენიდიდი „ვაკედიდი“; ჭყოროკი ← ჭყონროკი ← ჭყონროკი ← ჭყონიშ როკი „მუხის გამხმარი კუნძი“ – ტყე სოფ. ზენში და სხვ. მრ.

გამოყენებული ლიტერატურა

არონია, 2003 – ი. არონია, ზოგი რთული სიტყვის შედგენილობისათვის მეგრულში; ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, VIII, ქართული ენა, 2003.

ახვლედიანი, 1956 – გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის შესავალი, თბ., 1956.

გუდავა, 1981 – ტ. გუდავა, თანხმოვანთა კომპლექსები მეგრულში, კრებული „აკაკი შანიძეს“, თბ., 1981.

დანელია, 2006 – კ. დანელია, კოლხური (მეგრულ-ლაზური) ენა, თბ., 2006.

იმნაძე, 2008 – ნ. იმნაძე, ქართული ენა. ქართული ენციკლოპედია, თბ., 2008.

კარტოზია, 2008 – გ. კარტოზია, მეგრული ენა. ქართული ენციკლოპედია, თბ., 2008.

ლეღ, 1990 –
, ., 1990

ლომთაძე, 1999 – ა. ლომთაძე, სპირანტებისა და აფრიკატების ფონეტიკური სახეცვლილებანი ქართველურ ენებში, ავტორეფერატი ფილოლოგიის მეცნ. დოქტორის სამეცნ. ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი ნაშრომისა, თბ., 1999.

ლომია, 2010 – მ. ლომია, ფონეტიკური მოვლენები: ასიმილაცია, დისიმილაცია. წიგნში: გ. კარტოზია, რ. გერსამია, მ. ლომია, თ. ცხადაია: მეგრულის ლინგვისტური ანალიზი, თბ., 2010.

მაკალათია, 1979 – მ. მაკალათია, მესაქონ-ლეობასთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები სამეგრელოში. კრ. სამეგრელო, თბ., 1979.

მაყაშვილი, 1991 – ა. მაყაშვილი, ბოტანიკური ლექსიკონი, თბ., 1996.

ნებიერიძე, 1991 – გ. ნებიერიძე, ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1991.

პალ, I – პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, I, თბ., 1991.

ჟღენტი, 1953 – ს. ჟღენტი, ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბ., 1953.

ჟღენტი, 1949 – ს. ჟღენტი, „რ“ ფონემა მეგრულ-ჭანურში: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 8(2), თბ., 1949.

ჟღენტი, 1960 – ს. ჟღენტი, ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკა, I, მარცვლის აგებულების პრობლემა, თბ., 1960.

როგავა, 1962 – გ. როგავა, ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, I. ხმოვანთა ისტორიის ზოგი საკითხი ქართველურ ენებში, თბ., 1962.

ს.-საბა, – სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, I, თბ., 1991; II, თბ., 1993.

ქაჯაია, I – ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, თბ., 2001.

ქაჯაია, II – ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, თბ., 2002.

ქაჯაია, III – ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, თბ., 2002.

ქეგლ – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I-VIII, 1950-1964.

ქობალია, 2010 – ალ. ქობალია, მეგრული ლექსიკონი, თბ., 2010.

ქსე, 4, 1979 – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, თბ., 1979.

ქსძ, III – ქართული სამართლის ძეგლები, III, თბ., 1970.

ლოღობერიძე, 1979 – ნ. ლოღობერიძე, ხალხური აღზრდის წესები სამეგრელოში (თამაში და სათამაშოები). იხ. კებულში „სამეგრელო“, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბ., 1979.

უსლ, 1990 – . . ., 1990.

ყიფშიძე, 1994 – ი. ყიფშიძე, რჩეული თხზულებანი, თბ., 1994.

ყიფშიძე, 1994 – ი. ყიფშიძე, ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მეგრულში. იხ. მისივე: რჩეული თხზულებანი, თბ., 1994.

ჩიქობავა, 1952 – ა. ჩიქობავა, მეგრულ-ჭანური ვოკალიზმი, იკე, VI, თბ., 1952.

ჩიქობავა, „მოამბე“ – ა. ჩიქობავა, მახვილის საკითხისათვის ძველ ქართულში, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. VII, №3.

ჩუბინაშვილი, 1961 – ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი რუსული თარგმანითურთ, თბ., 1961.

ჩუბინაშვილი, 1984 – დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, თბ., 1984.

ცაგარელი, 1880 – . . . , II, 1880.

ციკოლია, 1954 – მ. ციკოლია, სამურზაყანული კილოკავის ფონეტიკური მიმოხილვა: დ. გულიას სახელობის აფხაზეთის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტ. შრომები, XXV, 1954.

ცხადაია, 1999 – პ. ცხადაია, ძიებანი კოლხეთის ტოპონიმიდან, I, თბ., 1999.

ცხადაია, 2000 – პ. ცხადაია, გვარები და გვართა დასახლებანი სამეგრელოში, თბ., 2000.

ცხადაია, 2012 – პ. ცხადაია, სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, VI, მარტვილის რაიონი (ჩრდილოეთი ნაწილი), თბ., 2012.

ცხადაია, ხორავა, 2016 – პ. ცხადაია, ბ. ხორავა, აფხაზეთის გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ., 2016.

ქ. ჯერვალიძე, ნ. პეტრიაშვილი – ტოპონიმ ანაკლის ეტიმოლოგიისათვის. ჟურნალი „ქართველოლოგია“, 4, თბ., 2016.

ჯორბენაძე, 1993 – ბ. ჯორბენაძე, ონომასტიკური გულებანი, თბ., 1993.

ჯორბენაძე, 1995 – ბ. ჯორბენაძე, ქართველურ ენათა დიალექტები, თბ., 1995.

სარჩევი

ჰაპლოლოგიისათვის მეგრულში-----	259
შესავალი -----	259
1. ჰაპლოლოგია ქართულიდან ნასესხებ ლექსიკაში-----	260
2. ჰაპლოლოგია ერთ- და ორფუძიან საზოგადო სახელებში-----	271
3. ჰაპლოლოგია ტოპონიმიაში-----	275
4. ჰაპლოლოგია ანთროპოტოპონიმებში (გვართაგან წარმოქმნილი სახელწოდებები)-----	281
5. გამოყენებული ლიტერატურა-----	288

ავტორის ონომასტიკური ძიებანი (წიგნები)

პაატა (პატიკო) ცხადაია – ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ქართველური ონომასტიკის სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრის ხელმძღვანელი. წლების მანძილზე იყო თსუ ფილოლოგიის ფაკულტეტის დეკანის მოადგილე, თსუ სიღნაღის ფილიალის ქართული ენისა და ლიტერატურის კათედრის გამგე. იქვე იყო არჩეული სრული პროფესორის აკადემიურ თანამდებობაზე. შეტანილია ბიბლიოგრაფიულ ლექსიკონ-ცნობარში „...?“ (გამომცემლობა აკადემია, 2000 წ., გვ. 172). 2004 წელს გამოცემულ „სამურზაყანოს ისტორიულ და თანამედროვე ტოპონიმას“ რამდენიმე ზის გამოეხმაურა „ამერიკის ხმა“.

სამეცნიერო კვლევის სფერო – **ქართველური ონომასტიკა**. ამ დარგში აქვს დაბეჭდილი სამეცნიერო სტატიები, მონოგრაფიები, ლექსიკონები. მათ შორის:

1. მთიანი სამეგრელოს ტოპონიმია (ენათმეცნიერული ანალიზი), თბ., 1985.
2. ონომასტიკურ ტერმინთა განმარტებითი ლექსიკონი, თბ., 1987.
3. ძიებანი კოლხეთის ტოპონიმებიდან, I, თბ., 1999.
4. გვარები და გვართა დასახლებანი სამეგრელოში, თბ., 2000.
5. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ., 2003 (ვ. ჯოჯუასთან ერთად).
6. რაჭის გეოგრაფიული სახელწოდებანი, I, თბ., 2003 (ვ. ჯოჯუასთან ერთად).
7. სამურზაყანოს ისტორიული და თანამედროვე ტოპონიმია, თბ., 2004.
8. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, I (წალენჯიხის რაიონი), თბ., 2004.
9. რაჭის გეოგრაფიული სახელწოდებანი, II, თბ., 2005 (ვ. ჯოჯუასთან ერთად).
10. ონომასტიკის შესავალი (სახელმძღვანელო), თბ., 2005.
11. ათასი მეგრული ტოპონიმი, თბ., 2005.

12. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, II (ზუგდიდის რაიონი), თბ., 2007.
13. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, III (ხობის რაიონი), თბ., 2007.
14. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, IV (ჩხოროწყუს რაიონი), თბ., 2009.
15. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, V (მარტვილის რაიონი, I, სამხრეთი ნაწილი), თბ., 2009.
16. რაჭის გეოგრაფიული სახელწოდებანი, III (ამბროლაურის რაიონი), თბ., 2010 (გ. ჯოჯუასთან ერთად).
17. რაჭის გეოგრაფიული სახელწოდებანი, IV, თბ., 2012.
18. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, VI (მარტვილის რაიონი, II, ჩრდილოეთი ნაწილი), თბ., 2012.
19. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, VII (სენაკის რაიონი), თბ., 2013.
20. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, VIII (აბაშის რაიონი), თბ., 2013.
21. ლენხუმის გეოგრაფიული სახელწოდებანი, I (ლაჯანურის ხეობა), თბ., 2014.
22. წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის გეოგრაფიული სახელწოდებანი (შევსებული გამოცემა), თბ., 2015.
23. საკუთარი სახელი კოლხურ (ზანურ) ენაში, თბ., 2016.
24. პ. ცხადია, ბ. ხორავა, აფხაზეთის გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ., 2016.
25. ონომასტიკური ძიებანი, I, თბ., 2017.

პაატა ცხაღაია

ონომასტიკური
კიეხანი

I

კომპიუტერული უზრუნველყოფა
დოდო შონია

თბილისი – 2017

გამომცემლობა „უნივერსალი“, 2017

თბილისი, 0179, ი. ჭავჭავაძის გამზ. 19, ☎: 2 22 36 09, 5(99) 17 22 30

E-mail: universal@internet.ge; universal505@ymail.com

